

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

HÜKÜM İFADE ETMESİ AÇISINDAN MEKKÎ AYETLER
(Mâtürîdî ve Cessâs Tefsirleri Özelinde)

Rumeysa ŞAHİN
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ali Akpınar

KONYA-2022

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	RUMEYSA ŞAHİN		
	Numarası	17810601209		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/TEFSİR		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler (Mâtürîdî ve Cessâs Tefsirleri Özelinde)			

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığımı bildiririm.

RUMEYSA ŞAHİN

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	RUMEYSA ŞAHİN		
	Numarası	17810601209		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. ALİ AKPINAR		
Tezin Adı	Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler (Mâtürîdî ve Cessâs Tefsirleri Özelinde)			

ÖZET

Bu çalışmada, yaşadıkları dönemin Hanefi mezhebinde otorite olan Mâtürîdî'nin "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", Cessâs'ın "Ahkâmu'l Kur'ân" tefsirlerinden belirlenen Mekkî ayetlerdeki hükümler ve konu ile ilgili yorumları incelenmektedir.

Tez; giriş, iki ana bölüm ve sonuç olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, kapsamı/sınırları, yöntemi, kaynakları ve konunun sunulması ile ilgili bilgiler verilmektedir. Birinci bölümde Mâtürîdî ve Cessâs'ın hayatları, eserleri ve tefsir yöntemleri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra konunun kavramsal çerçevesi denilebilecek "hüküm/ahkâm", "ayet", "ahkâm ayetleri" tanımlanmakta; ahkâm ayetlerinin sayısı, tesbiti, üslubu, tasnifi ve Kur'an-ı Kerim'den hüküm çıkarma ile ilgili hususlarda açıklamada bulunmaktadır. İkinci bölümde ise Mekkî sûre/ayet hakkındaki açıklamaların ardından, Mâtürîdî ve Cessâs'ın tefsirlerinden belirlenen Mekkî ayetlerdeki ibadetler, ahlak, muâmelât ve ukûbât ile ilgili ahkâm ayetlerine yaptıkları yorumlar, ayetlerden çıkardıkları hükümler incelenmektedir. Ayrıca ilgili başlıklar altına girmeyen bazı hüküm ayetleri "diğer bazı hükümler" başlığı altında ele alınmaktadır. Sonuç kısmında ise araştırmada ele alınan müfessirlerin ve meselelerin genel bir değerlendirmesi ile elde edilen sonuçlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahkâm, Mekkî, Ayet, Mâtürîdî, Cessâs, Te'vîlâtü'l-Kur'ân, Ahkâmu'l Kur'ân

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	RUMEYSA ŞAHİN		
	Student Number	17810601209		
	Department	Basic Islamic Sciences/Tafsir		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. ALİ AKPINAR		
Title of the Thesis/Dissertation	Mekki Verses Involving Decretal Verses (Within The Boundries Of Maturidi And Cessas's Exegetics)			

ABSTRACT

In this study, the commandment in the Makki verses determined from the tafsirs of "Ta'wilat al-Qur'an" by Maturidi and "Ahkam al-Qur'an" by Al-Jassas, who were the authority in the Hanafi madhab of their time, and their interpretations on the subject are examined.

The thesis consists of four parts: introduction, two main bodies and conclusion. In the introduction part, information. In the introduction, information about the subject and the purpose, the importance, scope/limitations, method, sources and presentation of the research are given. In the first chapter, after giving a brief information on the lives, works and tafsir methods of Maturidi and Al-Jassas, "judgement/ahkam", "verse", "ahkam verses," which can be called the conceptual framework of the subject, are defined, and explanations about the numbers, findings, wordage and classification of the ahkam verses, as well as the issues related to deriving judgments from the Qur'an, are made. In the second part, after the explanations about the Makki surah/verse, the comments made by Maturidi and Al-Jassas on the ahkam verses about worshipping, morality, muamalat (dealing) and uqubat (penal lawas) in the Makki verses, and the judgments they deduced from the verses are examined. In addition, some verses of judgements that do not fall under the relevant headings are discussed under the heading; "some other judgements." In the conclusion part, there is a general evaluation of the commentators and issues discussed in the research and the results obtained.

Keywords: Ahkam, Makki, Verses, Maturidi, Al-Jassas, Ta'wilat al-Qur'an, Ahkam al-Qur'an

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
KISALTMALAR	VI
ÖNSÖZ.....	VII
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	1
II. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	2
III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ.....	2
IV. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI.....	3
V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI.....	4

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜFESSİRLERİN HAYATLARI VE AHKÂM AYETLERİ YÖNÜNDEN KUR'ÂN-I KERİM

I. MÂTÜRÎDÎ VE CESSÂS.....	7
A. Mâtürîdî'nin Hayatı ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân.....	7
1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	7
2. Mâtürîdî'nin Hayatı	8
3. Te'vîlâtü'l-Kur'ân	15
a. Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Genel Özellikleri	15
b. Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Tefsir Yöntemi.....	16
B. Cessâs'ın Hayatı ve Ahkâmu'l Kur'ân.....	23
1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	23
2. Cessâs'ın Hayatı.....	24
3. Ahkâmu'l Kur'ân	27
a. Ahkâmu'l Kur'ân'ın Genel Özellikleri.....	27
b. Ahkâmu'l Kur'ân'da Tefsir Yöntemi.....	28
II. AHKÂM AYETLERİ YÖNÜNDEN KUR'ÂN-I KERİM.....	31
A. Ahkâm Ayetleri Hakkında Kavramsal Çerçeve	31
1. Hükmün Tanımı	31
2. Ayetin Tanımı.....	32
3. Ahkâm Ayetleri.....	32

B.	Ahkâm-ı Kur'an.....	32
1.	Kur'an-ı Kerim Ahkâmının Kaynakları/Eserleri	33
2.	Kur'an-ı Kerim Ahkâmının Ayetlerinin Sayısı/Tesbiti	34
3.	Kur'an-ı Kerim'in Hüküm Vaz'ındaki Üslubu.....	36
a.	Kur'an-ı Kerim'in Hüküm Koymadaki Metodu.....	36
b.	Kur'an-ı Kerim'in Ahkâmında Hüküm Çıkarma ile İlgili Bahisler .	37
b.a.	Haber ve İnşâ.....	37
b.b.	Ahkâm Ayetlerinin Diğer Sigaları.....	42
4.	Kur'an-ı Kerim'deki Hükümler	46

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ SÛRELERDE AHKÂM AYETLERİ

I.	MEKKÎ SÛRE/AYET.....	48
A.	Mekkî-Medenî Tanımı.....	48
B.	Mekkî Ayet ve Sûrelerin Genel Özellikleri	50
C.	Mekkî Sûreler	52
1.	Mâtürîdî'nin Tefsirinde Mekkî Sûreler.....	55
2.	Cessâs'ın Tefsirinde Mekkî Sûreler	59
II.	MEKKÎ AYETLERDE İBADETLER İLE İLGİLİ HÜKÜMLER.....	59
A.	Namaz.....	60
1.	Namazın Farzıyeti ve Namaz Vakitleri	61
2.	Namazların Vaktinde Özenle Kılınması	65
3.	Namazın Unsurları	67
a.	Necasetten Temizlenme	67
b.	Setr-i Avret	70
c.	Kibleye Yönelmek(İstikbâl-i Kible).....	71
d.	İftitah Tekbiri.....	72
e.	Kıraat	74
e.a.	Namaza Başlandıĝında Sübhaneke Okumak.....	74
e.b.	Namazda Fatihâ Okumak.....	75
e.c.	Namazda Sesi Alçaltıp Yükseltmek	76
e.d.	İmamın Arkasında Kıraat.....	77
e.e.	Başka Bir Dilde Kıraat.....	78

e.f. Kıraat Hatası	79
e.g. Bismelenin Hükümü	80
f. Secde.....	81
4. Namazda Ağlamak	84
5. Cemaatle Namaz	84
B. Zekat, Yardımlaşma	86
1. Yoksulların Himayesi, Akrabaya Cömertlik	86
2. Toprak Ürünlerinin Zekatı	89
C. Kurban	92
D. Kur'an-ı Kerim'e Abdestsiz Dokunmak.....	94
E. İstiâze.....	96
F. Dua	98
1. Duanın Yapılış Şekli.....	98
2. Müşrik Anne-Babaya Dua.....	99
3. Dua ve İstiğfarda Uyulması Gereken Prensib	101
III. MEKKÎ AYETLERDE AHLAK İLE İLGİLİ HÜKÜMLER	103
A. Ebeveyne İyi Davranmak.....	105
B. Sabır.....	108
C. Adalet ve İhsan	109
D. Emanet-Ahidlere ve Akidlere Riayet	111
E. Rızık ve Rızık Korkusuyla Çocukların Öldürülmemesi.....	112
F. İsteyene Davranış Şekli	112
G. Yetimin Malına Yaklaşım	113
H. Haksızlık Yapanı Bağışlamak ve Toplumsal Savunma.....	114
İ. Davette Üslub(Marufu Emredip Münkerden Sakındırmak)	116
J. Günahın Gizlisinin Açığının Terkedilmesi	118
K. İsrâf-Cimrilik Edilmemesi	118
L. Zalimlerle Ünsiyet Kurup, Beraber Oturmanın Yasaklanması	120
M. Doğruluğunu Bilmeden Konuşmamak	122
N. Selamlaşma-Yürüme	123

IV. MEKKÎ AYETLERDE MUÂMELÂT VE UKÛBÂT İLE İLGİLİ HÛKÛMLER.....125

A. Nikah	126
1. Müt'a.....	126
2. Mehir-Nikah Akdi.....	128
B. Hamileliğin ve Süt Emzirmesinin Müddeti	129
C. Ölçü ve Tartının Eksiksiz Yapılması	130
D. Kefâlet	131
E. İcare Akdi.....	132
F. Münahede.....	132
G. Ribâ	133
H. Şahitlik.....	135
İ. Şûra(Müşavere)/İstişare	137
J. Cana Kıyım, Kıyas ve Diyet	138
1. Suçların Şahsiliği	139
2. Cezalandırmanın Yapılan Kadar Olması	140
3. Öldürme ve Öldürülen Kişi ile İlgili Şartlar.....	141
K. Zina.....	146
L. Hamr/Sekir	147
M. Yol Kesme ve Hırsızlık	148
N. İkrâh(Küfre Zorlanmak) ve İrtidad	149
O. Yemin	151
1. Yeminde İstisna	151
2. Hz. Eyyüb'ün Yemini	152

V. MEKKÎ AYETLERDE DİĞER BAZI HÛKÛMLER.....154

A. Helal ve Haram Yiyecekler	154
1. Meyte, Kan, Domuz Eti ve Allah'tan Başkası Adına Kesilenlerin Haramlığı.....	154
2. Hayvan Kesmenin Hükümü	156
3. Boğazlamada Besmele Çekmek.....	156
4. Hayvanlardan Yararlanmak.....	159
B. Resim-Heykel Yapmak.....	159
C. Şiir	160
D. Hîle-i Şer'iyye	161

E. Din Hizmetinden Ücret Almak.....	162
F. Nazar Değmesi	163
G. Allah Teâlâ'nın Birliğini Tespit.....	164
H. Kişinin Tanıtmak Maksadı İle Kendini Övmesi.....	165
İ. Yorulanın Yorulduğunu Söylemesinin Mübahlığı	166
J. Usul-i Fıkıh İle İlgili Hükümler.....	166
K. Mâtürîdî ve Cessâs'ın Diğer Bazı Yorumları.....	167
1. Mâtürîdî'nin Bazı Yorumları.....	167
2. Cessâs'ın Bazı Yorumları	169
SONUÇ	172
BİBLİYOGRAFYA.....	175

KISALTMALAR

(a.s)	: Aleyhisselâm
b.	: İbn, bin
bkz.	: Bakınız
(c.c)	: Celle Celâluhû
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İDE	: İslâm Düşünce Enstitüsü
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
KURAMER	: Kur'an Araştırmaları Merkezi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölüm Tarihi
örn.	: Örnek
(r.a)	: Radiyallâhu anh
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa sayısı
sad.	: Sadeleştiren, sadeleştirenler
(s.a.v)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
sy.	: Sayı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz

ÖNSÖZ

İslam dini insanların mutluluğunu hedefler. İki dünya saadeti için Allah Teâlâ'nın gönderdiği ilahi kitapların sonuncusu olan Kur'an-ı Kerim'i anlamak ve onun istediği şekilde yaşamak gerekir. Tefsir, fıkıh, kelim, tasavvuf vd. ilim dallarının kaynağı Kur'an-ı Kerim olup bu ilim dalları da birbirinin tamamlayıcısıdır.

Zengin bir içeriğe sahip olan Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden bir kısmı, "ahkâm ayetleri" şeklinde ifade edilmektedir. Bu ahkâm ayetleri müslümanların ahlakî, siyasî, sosyal, iktisadî hayatlarını şekillendiren ana unsurdur.

Bireyler inşa edilmeden toplumun inşa edilmesi, toplumun ve bireylerin inşası olmadan da hukukî münasebetlerin oturması mümkün değildir. Mekke döneminde Allah Teâlâ inanç ve ahlaki esaslar üzerinde durarak kişiliklerin inşası, dolayısıyla hukuki zeminin oluşumunu sağlamıştır.

Çalışmamızda Hanefî mezhebinin bakış açısını esas alan Mâtürîdî ve Cessâs'ın tefsirlerindeki Mekkî ayetler içerisindeki hüküm ifade eden ayetler, konumuzun ana temalarıdır. Bununla bağlantılı olarak tartışmalı bir konu olan Mekkî/Medenî ve İnşâî/İhbarî gibi kavramlar ile ilgili tezimizde bir değerlendirmede bulunarak çalışmamızı gerçekleştirdik. Ancak bilindiği üzere disiplinlerarası çalışmalarda bir takım karışıklıklar, sıkıntılar gündeme gelebilmektedir. Bu tür sorunlardan kaynaklanan hataların hoşgörü ile karşılanmasını ümit ediyoruz.

Çalışmamda konu tespiti ve kaynaklar konusunda engin bilgi ve birikimiyle çeşitli öneri ve tavsiyelerde bulunarak yol gösteren, her daim teşvik eden, destek olan tez danışmanım Prof. Dr. Ali Akpınar'a ve bu zamana kadar ilmî tecrübelerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma saygı ile teşekkür ederim. Ayrıca görüş, öneri/katkılarından dolayı arkadaşım Ayten Erler'e ve maddî-manevî destekleri ile her zaman yanımda olan başta kıymetli annem Sema Şahin olmak üzere aileme şükranlarımı sunarım.

Rumeysa ŞAHİN

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'an-ı Kerim yaklaşık on üç yılı Mekke daveti, on yılı Medine daveti olmak üzere yirmi üç yıllık bir zaman diliminde, farklı düşünce dünyalarına sahip muhataplarına onların problem, düşünce ve duygularını göz önünde tutarak nazil olmuştur.

Şirk inancının yaygın olduğu İslam Öncesi Mekke Toplumunda çeşitli zulüm ve haksızlıklar, bozuk bir ibadet anlayışı ve adaletsizlikler görülmekteydi. Bu sebeple İslam'ın teşekkül sürecinde kilit role sahip Mekke döneminde ilk aşamada muhataplara tevhid inancına yönelik mesajlar yer almıştır. İnsan hayatının tümünü kapsayan, muhatapların hem dünyası hem de ahiretiyle ilgili beyanlarda bulunan İslam dininin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerimde de inanç-ibadet-muâmelâtın birbirinden ayrılmadığı görülmektedir. İman ile birlikte amel, ahlak, hukuka dair hükümler özelde bireyleri, genel kapsamda da toplumları düzenlemektedir.

Hüküm kelimesinin çoğulu olan ahkâm, belli bir konu hakkında konulmuş kuralların bütünüdür ifade etmek için kullanılmaktaysa da tefsir bilim dalındaki çalışmamızda Mekkî ayetlerdeki hükümler hususunda yararlanacağımız Ahkâmü'l-Kur'ân ise, "ibadât, muâmelât ve ukubâtla ilgili ayetlerin tefsirini konu alan ilim dalı ve bu alanda yazılan eserlerin ortak adı" olarak açıklanmaktadır. Ahkâm ayetlerinin tasnifi ve sayısı hususunda ise farklı görüşler ortaya koyulmuştur. Kur'an-ı Kerim'i anlamak için çabalayan müçtehidlerin bilgi, anlayış ve kullandıkları metotlar gibi çeşitli etkenler, çıkarılan hüküm sayısını etkilemekte dolayısıyla net bir sayıda ittifak edilememektedir.

Ahkâm ayeti yorumlarını inceleyeceğimiz iki fakihten Mâtürîdî Semerkand'da, Cessâs ise Bağdat'ta yaşamış olup her ikisi de yaşadıkları dönemde bölgelerindeki Hanefilerin reisi konumuna yükselmişlerdir.

Konumuzun ismini "*Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler (Mâtürîdî ve Cessâs Tefsirleri Özelinde)*" olarak belirlediğimiz çalışmamızda Mekkî ayetlerdeki ahlak, ibadet, muâmelât, ukubât ve diğer bazı hükümler başlıkları altında,

ilk dönem kültürünü yansıtan, alanlarında otorite olan Hanefî imamlarından Mâtürîdî(ö.333/944)'nin “*Te'vilâtü'l-Kur'ân*”, Cessâs(ö.370/981)'m “*Ahkâmü'l Kur'ân*” eserlerindeki hüküm ayetleri incelenerek araştırmamız kapsamında bir belirleme ve tasnifleme ile çalışılacaktır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Kur'an-ı Kerim, ibadet, muâmelât ve ukubâta dair pek çok hüküm ifade eden ayet ihtiva etmektedir. Yoğun bir şekilde Medenî ayetler içerisinde yer alan ahkâm ayetleri, Mekke döneminde kısmen yer almaktadır. Mekke dönemindeki ayetlerde şirk inancının temizlenmesi ve tevhid inancına vurgu yapılmakla birlikte, muhataplar için dünyevî hayatlarını düzenleyen kurallar, emir ve yasaklar, tavsiyeler içeren bir takım hüküm ayetleri de bulunmaktadır. Mekkî ayetlerde doğrudan hüküm bildiren ayetlerin yanı sıra önceki ümmetlerle, peygamberlerin haberlerinden bahseden kıssalardaki hikmetli ve ibretli olaylardan çıkarılan hükümler(ahkâm) de söz konusudur.

Diğer Ahkâmü'l-Kur'ân çalışmalarından gerçekleştirdiğimiz okumalarımız sonrasında, bu çalışmamızda esas aldığımız Mâtürîdî ve Cessâs'ın tefsirlerinden Mekkî ayetleri tespit ederek, bu ayetleri ibadet, muâmelât, ukubât, ahlak başlıkları içerisine yerleştirmeyi ve ilgili ayetlerin Mâtürîdî'nin “*Te'vilâtü'l-Kur'ân*”, Cessâs'ın “*Ahkâmü'l Kur'ân*” tefsirlerinde ne şekilde yorumlandığını incelemeyi ve açıklamayı amaç edindik.

III. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ

İslam dini; inancı, ibadeti, ahlakı ve hukukuyla bir bütündür. İnsanın doğumundan ölümüne kadar her alandaki hususu kapsamakta ve belirlemektedir.

Çalışmamız çerçevesinde yer alan Mekkî ayetlerin genel muhtevasında iman ve ahiret inancı ağırlıklı yer almaktaysa da ibadetler, muâmeleler, ahlakî hususlar ve diğerleri de doğrudan veya dolaylı olarak(kıssalar vs. ile) yer almaktadır.

Dolayısıyla konumuz, bi'setin başlangıcıyla birlikte Mekkî ayetlerde vurgulanan hususların(hükümler) belirlenerek mümkün olduğunca açıklanmasıyla,

Mekke dönemi ve sonrasında Medine döneminin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Araştırmamız yaşadıkları dönemin Hanefî mezhebinde otorite olan iki isminin tefsirlerindeki ilgili ayetlerinin incelenmesi ve mukayese edilmesi, erken dönemden günümüze ulaşmış iki müfessirin Mekkî ayetlerdeki hükümler ile ilgili görüşleri hakkında fikir edinmek adına önemlidir.

IV. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI

Araştırmamız Mekkî sûreler/ayetler ve Mekke dönemi ile sınırlıdır. Mekkî-Medenî sûre ve ayetlerin tespiti hususu tartışmalıdır. Bazılarının Mekkî dediğine bazıları Medenî(sûre olarak da ayet olarak da) demiştir. Çalışmamızda hüküm ifade eden mekkî ayetleri tespit ederken genellikle meşhur olan görüşe göre hareket etmekle birlikte son dönemde nüzul sırasına göre yazılan tefsirlerden Derveze ile Zeki Duman'ın tercihlerini esas aldık, ihtilafı ayetlerde açıklamaları dipnotta belirttik. Tartışmalı olan Mekkî-Medenî sûre meselesi içerisinden Mekkî ayetleri keskin hatlar ile ayırmak mümkün değildir. Bundan dolayı genel kabule göre esas aldığımız Mekkî ayetler içerisinden de hüküm ifade edenleri, bu hüküm ifade edenlerden de esas aldığımız müfessirlerimizin açıkladıklarını çalışmamızda yer verdik.

Hüküm ifade eden ayetler genellikle inşâî kalıp içerisindeki emir, nehy olarak anlaşılıp kabul görse de ihbarî kalıptan da hüküm çıktığı tefsirlerde görülmektedir. Hüküm ile ileride izah edildiği üzere inşâî, ihbarî olması fark etmeksizin doğrudan(sarih emir) ve dolaylı olarak müfessirlerin ilmi kabiliyetine göre açıklamada buldukları konuları kastederek, bu izah altında çalışmamızda “şu kadar hüküm içerir” şeklinde sayı ile sınırlamadan hüküm ifade eden Mekkî ayetler müfessirlerimizin tefsirlerindeki açıklamalarına göre belirlenmiştir.

Oldukça geniş olan konuyu ortak özelliklerini; vefat tarihlerinin yakın olması sebebiyle çağdaş denilebilecek, kâdim ve alanında otorite olan, ilk dönemin kültürünü yansıtan, Hanefî mezhebine mensup olan şeklinde sıralayabileceğimiz Mâtürîdî ile Cessâs'ın tefsirleri ile sınırlandırdık. Bu sınırlandırma ayetlerimizin tespiti açısından oldukça önemli olup, ilgili müfessirlerin seçilmesi de hem ilk

dönem hem de Hanefî alimleri olması hasebiyle aynı mezhep üzerinden değerlendirebilmemiz açısından önemlidir.

Belirlediğimiz bu kapsam ile ilgili hususlar çalışmamızın ileriki bölümlerinde yeri geldikçe kısaca izah edilecektir.

V. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Başlangıçta “*Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler*” olarak belirlediğimiz tez konumuzu, sonradan karşımıza çıkan yeni basımı bulunmayan temin etmekte zorlandığımız “*Mekki Surelerde Ahkam Ayetleri*”¹ isimli kitabı inceledikten sonra planladığımız içeriğin ilgili çalışmadan farklı olmasına rağmen hem konumuzun çerçevesini sınırlandırmak hem de benzerlik bulunmaması adına “*Hüküm İfade Etmesi Açısından Mekkî Ayetler (Mâtürîdî ve Cessâs Tefsirleri Özelinde)*” şeklinde değiştirdik.

Bahsi geçen çalışma haricinde bu konuda bir çalışma bulunmamasından ötürü, çalışmamızın çerçevesini belirlemek adına konuyu belirledikten sonra öncelikle Kur’an-ı Kerim okumaları yapılmıştır. İlgili ayetler (muhtemel) içeriklerine uygun olarak tasnif edilmiştir. Çalışmayı Mâtürîdî ve Cessâs ile sınırlandırdıktan sonra “*Te’vilâtü’l-Kur’ân*” ile “*Ahkâmü’l-Kur’ân*” adlı tefsir kitapları öncelikle Mekkî ayetleri okuyarak, daha sonra Medenî ayetler içerisinde Mekkî ayetlerin

¹ Pasmaz, Durak, *Mekki Surelerde Ahkam Ayetleri*, Huzur Yayınevi, İstanbul 2012.

İlgili çalışmadaki konuları, kullanılan ayetler ve içeriğini şu şekilde belirtebiliriz: Durak Pasmaz’ın ilgili çalışması giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte “*Mekki Sure ve Mekki Kavramı*” ile “*Ahkam Ayetleri*” başlığı altında ahkâm, ayet, ahkam ayetleri tanımlarına yer vermiştir. Birinci bölüm “*Taharet ve İbadetlerle İlgili Hükümler*” başlığı altında incelenmiştir. Taharet konusunda hadasten taharet başlığı içerisinde medenî surelerden Mâide 5/6; Nisâ 4/43 ayetleri ile açıklamada bulunmuş, necasetten taharet başlığı içerisinde Müddessir 74/4 ayetini izah etmiştir. İbadetler ile ilgili hükümlerde; Namaz ile ilgili, namazın farziyeti, tesettür(Medenî ayetler ile açıklar: Nûr 24/31; Ahzâb 33/31. ayetinin sonrasında Mekkî A’râf 7/26’nın açıklamalarını verir); Namazda Setr-i Avret(A’raf 7/31); Kibleye Yönelmek(A’raf 7/29); Kıraat(Müzzemmil 73/20); İmamın Arkasında Kıraatte Bulunmak(A’raf 7/204); İstiaze(Nahl 16/98); Secde ve Duası(İsrâ 17/107-109); İftitah Tekbiri(Müddessir 74/3; A’lâ 87/14.15); Namaza Başlayınca Sübhaneke Duası Okumak(Tûr 52/48); Namaz Vakitleri(Rûm 30/17, 18; Hûd 11/114; İsrâ 17/78; Kâf 50/39, 40); Kaza Namazı(Tâhâ 20/14); Cuma Namazı, Dokunmak(Vakî’â 77-80) konularını, Yardımlaşma, Zekat ve Kurban başlığı içerisinde infak, it’am, yetimi himaye, yoksulu ve yolda kalmış himaye, hak ile ilgili ayetleri; Mekki surelerde zekat(A’raf 7/156; Kehf 18/81; Meryem 19/13; Mü’minun 23/4; Neml 27/3; Rûm 30/39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7; A’lâ 87/14; Şems 91/9), Öşür(En’âm 6/141) ayetlerini izah etmiştir. İkinci bölümde “*Çeşitli Konularla İlgili Ahkam*” başlığı altında yiyeceklerle ilgili hükümleri(En’âm 6/151; İsrâ 17/33); İsrâf(En’âm 6/141); Cihad (Furkân 25/52; Ankebût 29/69; Nahl 16/110)incelemiştir. Dikkat çeken nokta oluşturduğu bazı konu başlıklarını sadece Medenî ayetler ve hadisler ile açıklamış olmasıdır.

açıklaması ve benzer ayetlerden ilk geçtiği yerde açıklama yapılması sebebiyle her iki eser de baştan sona taranarak Mekkî ahkâm ayetleri tespit edilmiştir. Daha sonra elde edilen veriler çerçevesinde ahkâm konuları tasnif edilerek müfessirlerimizin fikhî yorum ve görüşlerine ulaşılmıştır.

Konu ile ilgili kaynak taraması yapılmıştır. Çalışmamızda doğrudan ve dolaylı şekilde yararlanabileceğimiz kitap, tez ve makaleler incelenmiştir. Bunlar arasından fikri alt yapımızı oluşturmamızda yardımcı olan çalışmaları: Durak Pusmaz'ın "*Mekki Surelerde Ahkam Ayetleri*", Mevlüt Güngör'ün "*Kur'an Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*", Cüneyt Eren'in "*Ahkâm-ı Kur'an*", Mustafa Irmak'ın, "*Haber ve İnşa-Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri-*" kitaplarını; İslam Hukuku alanındaki Abdullah Acar'ın "*Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*" doktora tezi ile Muhammet Taha Topçu'nun "*Mâturidî ve Cessâs Tefsirlerinde İbadetlere Dair Ahkâm Ayetlerinin Yorumlanması*" isimli yüksek lisans tezini zikredebiliriz.

Müfessirlerimizin hayatları hakkında klasik eserlerin yanı sıra pek çok tez, makale ve güncel kitap incelenmiştir. Konu ile ilgili kavramların tanımları yapılırken klasik Arap dili sözlüklerinden ve konu ile ilgili ansiklopedi maddelerinden yararlanılmıştır. Gerekli oldukça bazı konularda mezheplerin görüşleri temel kaynaklardan kısaca verilmiştir. Yeri geldiğinde hadis kaynaklarına yer verilen çalışmada konunun eksenini Kur'an ayetleri oluşturması sebebiyle başta Mâtürîdî'nin "*Te'vilâtü'l-Kur'an*", Cessâs'ın "*Ahkâmü'l-Kur'an*" tefsirleri incelenerek ifadelerine yer verilip, değerlendirmede bulunulmuştur. Bununla birlikte fikir zenginliği açısından konu ilgili ayetlerde, yirmiden fazla tefsirden istifade edilerek gerekli yerlerde kısaca izahlarda bulunulmuştur.

Gerekli olan yorum ve ifadelerinde müfessirlerin meallerine yer verilmekle birlikte genel olarak araştırmamızda bütünlüğün sağlanması için ayetlerin meali, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Meali ile Kur'an Yolu Meali'nden verilmiştir.

Çalışmamızda dipnotlarda klasik/geleneksel usûl kullanılmıştır. Çalışmamızın temel kitapları olan “*Te’vîlâtü’l-Kur’ân*”² ile “*Ahkâmü’l Kur’ân*”ın³ Arapça baskıları kullanılarak ilgili yerlere atıf yapılırken, çalışmada faydalandığımız tercümelerini de araştırmacılar için kaynak olarak gösterdik.

² Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed(ö.333/944), *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu, İlmî Kontrol. Bekir Topaloğlu, Dâru’l Mizan, İstanbul 2005; Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.

Bundan sonraki dipnotlarda Arapçası dipnotlarda *Te’vîlâtü’l-Kur’ân* şeklinde, Türkçesi ise kısaca “*Te’vîlât*” olarak verilecektir.

³ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmü’l Kur’ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin, Beyrut 2013; Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmü’l Kur’ân*, trc. Mehmet Keskin, İ’tisam Yayınları, Ankara 2018. Bundan sonraki dipnotlarda Arapçası dipnotlarda *Ahkâmü’l Kur’ân* şeklinde, Türkçesi ise kısaca “*Ahkâm*” olarak verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜFESSİRLERİN HAYATLARI VE AHKÂM AYETLERİ YÖNÜNDEN KUR'ÂN-I KERİM

I. MÂTÜRÎDÎ VE CESSÂS

A. Mâtürîdî'nin Hayatı ve Te'vilâtü'l-Kur'ân

Mâtürîdî'nin dinî ve sosyal çevresi, hayatı, ilmi kişiliği, eserleri daha önce yapılmış pek çok çalışmada teferruatlı olarak ele alındığı için burada genel bilgilerle ifade edilmeye çalışılacaktır.

1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Mâtürîdî'ye mezhebinin kurucusu Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin yaşadığı çevre Mâverâünnehir bölgesidir. Mâverâünnehir, Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgenin adı olup, bölgede Tirmiz, Neseף, Taşkent, Fergana, Buhara ve Semerkand gibi önemli kültür merkezleri bulunmaktadır.⁴ Mâtürîdî'nin doğduğu yıllarda(III/IX.asrın ortalarına doğru) önceleri Abbasi Devleti'ne bağlı Mâverâünnehir, sonraları ondan ayrılıp müstakil bir devlet olan Samaniler yönetiminde(ekonomik, kültürel ve ilmi gelişmelerde) en parlak dönemlerinden birini yaşamıştır.⁵ Samaniler döneminde halk arasında rahat ve huzurun hâkim olduğu; her türlü ilmi ve fikri çabanın hür bir şekilde ortaya konulmasına olanak tanındığı, hoşgörölü bir politika takip edildiği anlaşılmaktadır. Buna mukabil bölgede pek çok dinî ve mezhebî grubun yaşadığı ve taraflar arasında devamlı fikrî tartışmaların gerçekleştiği belirtilmektedir. Böylesine birçok dinî, mezhebî, ilmî ve felsefî grubun yer aldığı bir bölgede doğup büyüyen Mâtürîdî'nin dönemi ne kadar iyi anlaşılırsa, düşünce yapısı ve eserlerindeki metod ve muhtevası da o derece iyi anlaşılacaktır.⁶

⁴ Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 177; Kutlu, Sönmez, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.25.

⁵ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", s.25.

⁶ Korkmaz, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s.29-31; Özdeş, Talip, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri 1997, s.22-

2. Mâtürîdî'nin Hayatı

Kaynaklarda tam adı “*Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî*” şeklinde zikredilir. Ayrıca “*Îmâmü'l Hüdü*”⁷(Hidayet Önderi), “*Âlemü'l Hüdü*”(Hidayet Meşalesi), “*Îmâmü'l Mütেকellimîn*”(Kelamcıların Lideri), “*Müsâhhihu Akâidi'l Müslimîn*”(Müslümanların akaidini tashih eden), “*Reîsü Ehl-i's Sünnë*”(Ehl-i Sünnet'in Reisi), “*Mehdiyyü'l Ümmeh*”(Bu ümmetin mehdisi), “*Îmâmu'z-Zahîd*”⁸ gibi çeşitli ünvanlarla anılır. Bu nisbeler arasında en meşhur olanı Mâtürîdî'e nispetle “*Ebû Mansûr el- Mâtürîdî*”dir.

Mâtürîdî, bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Semerkant'ın bir köyü veya mahallesi olan Mâtürîd(veya Mâtürît)'de⁹ doğmuştur. Ölüm tarihi(333/944)hususunda ittifak edilse de, doğum tarihi ihtilafli olup hiçbir tarihçi kesin bir bilgi vermez. Yaygın kanaata göre Rey kadısı olan hocası Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin(ö.248/862) vefat tarihi dikkate alınarak, Mâtürîdî'nin III/IX.asrın ilk yarısının ortalarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.¹⁰

Mâtürîdî'nin ailesi ve nesebi hakkında babası ve dedesinin adı dışında bir şey bilinmemektedir. Kaynaklarda Ebû Mansûr künyesiyle anılmasından ötürü onun Mansûr adında bir oğlu olduğu düşünülebilirse de tefsirinde, Müslüman Türk geleneğinde erkek çocuğu olmayanların Mansûr adında bir oğlu olması

26; Bilgin, Ömer Faruk, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtu'l-Kur'ân'ının Dirayet Tefsiri Açısından Tahlili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2012, s.8.

⁷ İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (ö.879/1474), *Tâcü't Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru'l Kalem, Dımaşk 1992, s.249; Taşköprüzâde, Ahmed Efendi(ö.968/1561), *Miftâhu's Sa'âde ve Misbâhu's Siyâde fi Mevzûâtü'l Ulûm*, Daru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 1985, II, 86; Beyâzîzâde, Ahmed Efendi(ö.1098/1687), *İşârâtü'l Merâm min İbârâti'l İmâm*, thk. Yusuf Abdürrezzak, Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, Kahire 1949, II, 5; Leknevî, Muhammed Abdülhay(ö. 1304/1886), *el-Fevâ'idü'l Behiyye fi Terâcimi'l Hanefiyye*, Matbaa-i Saadet, Mısır 1324, II, 36.

⁸ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.195; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed(ö.333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017, s.15; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 32; Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008, s.33.

⁹ Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b.Muhammed b.Mansûr(ö.562/1166), *el-Ensâb*, el-Farukü'l Hadise, y.y 1977, XII, 3. “Mâtürîd”, “Mâtürît” olarak iki şekilde geçmektedir.

¹⁰ Huleyf, Fethullah, “Ebu Mansur Maturidî Hayatı ve Eserleri”, çev. Mustafa Öz, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1974, c:XIII, sy: 5, s. 317; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 32; Özen, Şükrü, “Mâtürîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 146.

temennisinden hareketle¹¹ “Ebû Mansûr” künyesinin verileceğini belirtmesinden hareketle erkek çocuğunun olmadığı sonucu çıkarılabilir.¹²

Soyunun Ebû Eyyûb Hâlid b.Zeyd el-Ensârî(ö.49/669)’ye¹³ ulaştığı rivayetinden hareketle Arap asıllı olduğu iddia edilse de, araştırmacılar tarihî ve ilmî verilerle bağdaşmadığı için bu iddianın doğru olmadığını, Mâtürîdî’nin kuvvetle muhtemel Türk asıllı olduğu ifade etmiştir.¹⁴

Kaynaklarda Mâtürîdî’nin hayatından birbirinin tekrarı niteliğinde çok kısa bir şekilde bahsedilmektedir. Bilgi vermesi umulan birçok kaynaktaki¹⁵ Mâtürîdî’nin kendisine ve eserlerine yer verilmemesi, ihmal edilmesine; Mâtürîdî’nin Arap asıllı olmaması, Semerkand bölgesinin hilafet merkezi olan Bağdat’a, Mekke, Medine gibi dinî merkezlere, Basra ve Kufe gibi ilim merkezlerine uzaklığı, takipçisi olduğu Ebû Hanife’nin otoritesinin gölgelenmesi endişesi, Mâtürîdîliğin resmi eğitim kurumlarına girememiş olması, Mâtürîdîliğin sadece Hanifelerle münhasır kalması, eserlerinin dil ve üslup açısından problemlili oluşu, yaşadığı bölgenin çeşitli istilalara maruz kalması ile buralardaki dinî eserlerin tahrip edilmesi, muhaddislerle fakihlerin Mâtürîdî’nin görüşlerini Mutezile’ye yakın kabul etmeleri gibi çeşitli sebepler sıralanmaktadır.¹⁶

Kaynaklarda Mâtürîdî’nin ölümüne dair 323/934, 332/943, 333/944, 336/947 gibi farklı tarihler de¹⁷ zikredilmişse de 333/944 yılında¹⁸ Mâtürîdî’te vefat ettiği, Semerkand’ın Câkerdize kabristanına defnedildiği ifade edilmektedir.¹⁹

¹¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XVII, 364.

¹² Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.36; Özen “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 146.

¹³ Sem’ânî, *el-Ensâb*, XII, 3; Zebîdî, Ebû’l Feyz Muhammed el-Murtazâ b.Muhammed b.Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî(ö.1205/1791), *İthâfî’s-Sâdeti’l-Müttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ’i Ulûmi’d Dîn*, Matbaa-ı Meymeniyye, Kahire 1311, II, 5.

¹⁴ Önal, Recep, *Mâtürîdî’ye Göre İslam Dışı Dinler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2013, s.11.

¹⁵ Mâtürîdî’nin hayatına hiç yer vermeyen eserler hakkında bilgi için bkz. Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 33,34; Özdeş, *İmam Mâtürîdî’nin Te’vilâtü Ehli’s-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.27. Ayrıca kendisinden iktibaslar yapıldığı halde Mâtürîdî’nin ismine yer verilmeyen diğer tefsir ve eserler için bkz. Gengil, Veysel, *Tefsir Te’vil Ayrımı Bağlamında Mâtürîdî’de Tefsirin İmkânı Meselesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2018, s.15,16.

¹⁶ Özen “Mâtürîdî”, *DİA*, XXVIII, 147,148; Özdeş, *İmam Mâtürîdî’nin Te’vilâtü Ehli’s-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.27; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 36,37; Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, s.14.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te’vilât*, I, 16.

a) Hocaları

Mâtürîdî'nin nasıl eğitim gördüğü, kimlerden etkilendiği nerelere seyahat ettiği ve hocaları hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır.

Yetiştirdiği dönemde Semerkand'da Ebû Hanîfe'nin itikadî ve fikhî fikirlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı “*Dârü'l Cüzcaniyye*” adıyla bilinen önemli bir medrese bulunduğundan, Mâtürîdî'nin burada eğitim gördüğünden ve hocası Ebû Nasr el-İyâzî'den sonra medresenin başına geçtiğinden bahsedilmektedir.²⁰

İlim aldığı hocalardan bilinenler; Ebû Bekr Ahmed b. İshâk b.Salih el-Cüzcanî(III.asrın ortaları), Ebû Nasr Ahmed b. Abbas b.Huseyn el-İyâzî(IV.asrın başları), Muhammed b.Mukâtil er-Râzî(248/862), Nusayr b.Yahya el-Belhî(268/881)'dir.²¹

Mâtürîdî, Ebu Hanife'nin öğrencilerinin öğrencisidir. Dört hocası vasıtasıyla Ebu Hanife'ye bağlanmaktadır. Bunlar şu şekildedir.²²

1) Ebû Nasr Ahmed el-İyâzî, Ebû Bekr el-Cüzcanî ve Nusayr b.Yahya el-Belhî yoluyla; iki vasıta ile İmam Muhammed b.Hasan eş-Şeybânî'ye;

¹⁸ İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.250; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, Haz. Şerafettin Yalçınkaya, Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, y.y 1941, I, 262; Ednevî, Ahmed b. Muhammed(ö.?), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2005, s.34; Zebîdî, *İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.195; Bağdatlı İsmail Paşa(ö.1338/1920), Hediye'tü'l Ârifin Esmâü'l Müellifin ve Âsârü'l Musannifin, Matbaa-i Behiyye, İstanbul 1955, II, 36; Zirikli, Hayreddin(ö.1396/1976), *el-A'lâm: Kamûsu Terâcim li Eşheri'r Ricâl ve'n Nisâ mine'l Arab ve'l Müstağrebîn ve'l Müsteşrikîn*, b.y, Beyrut 1969, VII, 242; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I,16.

¹⁹ Muminov, Aşirbek, “Mâtürîdîlik Araştırmalarında Kaynak Olarak Semerkant Câkardize Mezarlığı'ndaki Mezartaşı Kitabeleri- Mâtürîdîlik Tarihini Öğrenme Açısından X-XIV.Asır Semerkand Kitâbelerinin Önemi-“, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik-Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı-*, ed.İlyas Çelebi, İFAV Yayınları, İstanbul 2012, s.456; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.38; Önal, Recep, “Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmî'ndeki Yeri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2013, c: 8, sy:3, s.328; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s.156.

²⁰ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, s.26,27.

²¹ Kuraşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Mısrî (ö. 775/1373), *el-Cevâhirü'l Mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, Dâru Hicr, Riyad 1993, III, 177, 372, 546; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.6; Zebîdî, *İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, s.18; Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, s.27; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.44; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 38.

²² İmamoglu, M.Ragıp, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, DİB Yayınları, Ankara 1991, s.14; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.30; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.40-44; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 185,186.

2)Ebû Bekr el-Cüzcanî yoluyla tek vasıtayla Ebû Mukâtil Hafs b. Müslim es-Semerkindî'ye;

3) Nusayr b.Yahya el-Belhî ve Muhammed b.Mukâtil er-Râzî yoluyla tek vasıtayla Ebû Mukâtil Hafs b.Müslim es-Semerkindî ve Ebû Mutî' el-Hakem b.Abdillah el-Belhî'ye;

4) Muhammed b.Mukâtil er-Râzî yoluyla tek vasıtayla İmam Muhammed b.Hasan eş-Şeybânî'ye bağlanmaktadır.

Ebû Mansûr el- Mâtürîdî hocaları ve eserleriyle yetinmemiş, dönemindeki din ve mezheplerin metinlerine, felsefî eserlerine ulaşarak onları incelemiş ve bazı görüşleri savunmuş bazılarını ise eleştirmiştir.²³

b) Talebeleri

İmam Mâtürîdî, pek çok talebe yetiştirmiş olmasına rağmen sadece birkaçının adı bilinmektedir: Ebu'l Kâsım İshak b.Muhammed b.İsmail el-Hakîm es-Semerkindî(ö.342/953), Ebu'l Hasan Ali b.Saîd er-Rüstuğfenî(ö.345/956), Ebu'l Leys es-Semerkindî(ö.373/983), Ebû Muhammed Abdülkerîm b.Musa b.İsa el-Pezdevî(ö.390/1000), Ebû Ahmed el-İyâzî(IV/X.asrın başları).²⁴

Bunların yanısıra İmam Mâtürîdî'ye eserleri kanalıyla dolaylı olarak öğrenci olan sonraki alimler, Mâtürîdîliğin oluşmasında, fikirlerin sistemleşmesinde ve tanınmasında önemli katkıda bulunmuşlardır: Sadru'l-İslâm Ebu'l Yusr Muhammed el-Pezdevî(ö.493/1099), Ebu'l-Muîn en-Nesefî(ö.508/1114), Necmüddîn Ömer en-Nesefî(ö.537/1142), Alaüddin Ebû Bekr Muhammed es-Semerkindî(ö.540/1145), Nureddin Ahmed es-Sâbûnî(ö.580/1185), Hafızuddîn Ebu'l-Berekât Abdullah en-Nesefî(ö.710/1310), Ubeydullah Sadru'sh-Şerîa el-Mahbûbî(ö.747/1348), Alaüddîn Abdulaziz el-Buhârî(ö.730/1329), Kemaluddîn Muhammed b.el-Hümmam(ö.861/1455), Ahmed b.Süleyman er-Rûmî Şemseddin Kemal

²³ Kutlu, "Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî", s.27.

²⁴ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 41-43; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, s.20; İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, s.16; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.47,48.

Paşa(ö.940/1533), Ali b.Sultan Muhammed el-Mekkî Molla el-Kârî(ö.1014/1605), Kemaluddîn Ahmed el-Beyâzî(ö.1098/1687).²⁵

c) Eserleri

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî; Kalam, Mezhepler Tarihi, Tefsir, Kur'an, Usûl-u Fıkh ve Fıkıh alanlarında pek çok eser yazmıştır. Kaynaklarda İmam Mâtürîdî'ye aidiyeti kesin olan on dört eser zikredilmiştir.²⁶Bunlardan Kitâbü't-Tevhîd ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân dışındakiler istilalar, göçler vb. sebeplerden dolayı günümüze kadar gelememiştir. Ayrıca kendisine ait olmadığı halde yazma nüshalarında ona nispet edilen ve bu şekilde yayımlanan bazı eserler de mevcuttur. Burada günümüze ulaşmış söz konusu iki eser kısaca tanıtılıp, günümüze ulaşmayan eserleri ve ona nispet edilenler sadece ismen zikredilecektir.

Mâtürîdî'nin Günümüze Ulaşan Eserleri

➤ Te'vîlâtü'l-Kur'ân²⁷ (تأويلات القرآن)

Bir sonraki bölümde Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın genel özellikleri başlığı altında bilgi verilecektir.

➤ Kitâbü't-Tevhîd (كتاب التوحيد)

Eserin adı *Keşfü'z Zünun* ve *Hediyyetü'l Ârifîn*'de “Kitâbü't-Tevhîd ve *İsbâtu's-Sıfat*” şeklinde geçmektedir.²⁸

Mâtürîdî'nin kalam konusunda en meşhur, en hacimli eseridir. Mâtürîdî'nin kalam, felsefe ve cedel konusundaki derin ilmini gösterir. Değişik gruplara karşı

²⁵ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 43,44; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.32,33; Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, s.28; Altıntaş, Ramazan, “Ebû Mansûr el- Mâtürîdî ve Kelamcılığı”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, Proje ed. Bayram Ali Çetinkaya, Cilt ed. İsmail Çalışkan, İnsan Yayınları, İstanbul 2015, s.97.

²⁶ Neseфі adlarını belirterek on iki eser nispet etmiştir. Neseфі'ye göre Mâtürîdî'nin eserleri için bkz. Neseфі, Ebu'l Muîn Meymûn b.Muhammed(ö.508/1115), *Tebseratü'l Edille fî Usûli'd-Dîn*, Tenkidli nşr. Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 1993, I, 472; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 44.

²⁷Neseфі, *Tebseratü'l Edille*, I, 472; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Katib Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 336; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.6; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34; Zebîdî, *İthâfî's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 36; Brockelmann, Carl(ö.1375/1956), *Geschichte Der Arabischen Litteratur(GAL)Supplementbend I*, E.J.Brill, Leiden 1937, 195; Zirikli, *el-A'lam*, VII, 242.

²⁸ Katib Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 335; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 36.

verdiği mücadelelerin etkisiyle zor anlaşılır bir üsluba sahiptir. Bundan dolayı üslupta birlik ve akıcılık sağlamak zorlaşmış, ifadede güçlükler ortaya çıkmıştır.²⁹

Eserin Te'vilâtü'l-Kur'an'dan önce yazıldığı tahmin edilmektedir.³⁰

Eser bilinen tek nüshasına dayanılarak(Cambridge Üniversitesi Nu:3651) Fethullah Huleyf tarafından neşredilmiştir.(Beyrut 1970) İstanbul(1981) baskısı esas alınarak Hüseyin Sudi Erdoğan tarafından tercüme edilmiştir. Daha sonra eser, Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi tarafından tahkik edilerek yeniden yayımlanmış(Ankara 2003), Bekir Topaloğlu tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir.(Ankara 2002)³¹

Mâtürîdî'nin Günümüze Ulaşmayan Eserleri

- Reddü Evâili'l-Edille li'l-Kâ'bi³² (رد أوائل الأدلة للكعبى)
- Reddü Tehzîbi'l-Cedel li'l-Kâ'bi³³ (رد تهنّب الجدل للكعبى)
- Reddü Vaîdi'l-Füssâk li'l-Kâ'bi³⁴ (رد وعيد الفساق للكعبى)
- Beyânu Vehmi'l-Mutezile³⁵ (بيان وهم المعتزلة)
- Reddü'l-Usûli'l-Hamse li-Ebî Ömer el-Bâhili³⁶ (رد الأصول الخمسة للباهلي)
- Reddü Kitâbi'l-Îmâme li-Ba'di'r-Revâfiz³⁷ (رد كتاب الإمامة لبعض الروافض)

²⁹ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 46,47.

³⁰ Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1993, s.9.

³¹ Kutlu, Sönmez, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, s.452; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 46.

³² Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34. Zebîdî, *İthâfû's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5. Kâ'bi'nin(ö.319/931) "Evâili'l Edille" adlı eserine reddiye olarak yazıldığı tahmin edilmektedir.

³³ Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472. Hediyyetü'l Ârifîn'de, "er-Red alâ Tehzîbi'l-Kâbi fi'l-Cedel" şeklinde kaydedilmiştir. bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 36.

³⁴ Nesefî, "Reddü Kitâbi'l Kâ'bi fi Vaîdi'l-Fussâk" olarak kaydetmiştir. bkz. Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472.

³⁵ Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 262; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34; Zebîdî, *İthâfû's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn* II, 36. el-A'lam'da "Evhâmu'l Mutezile" şeklinde geçmektedir. bkz. Zirikli, *el-A'lam*, VII, 242.

³⁶ Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.250; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.195.

³⁷ Nesefî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 472; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.250; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34; ; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.195. Şia'nın özellikle imamet konusundaki görüşlerini reddetmek için kaleme alınmış bir eser olması kuvvetle muhtemeldir. bkz. Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 52.

- er-Red ale'l-Karâmita³⁸ (الرد على القرامطة)
- (Meâhizü)Me'hazü's-Şerâi'³⁹ (مأخذ الشريعة)
- Kitâbu'l-Cedel fî Usûli'l-Fıkh⁴⁰ (كتاب الجدل في أصول الفقه)
- Kitâbu'l-Makâlât⁴¹ (كتاب المقالات)

Muhammed b.Tâvit et-Tancî eserin(Fatih nu:2894) Mâtürîdî'ye ait olmadığını belirtmiş ve müellifini belirleyemediği bu eserin Eşarî'nin kitaplarına dayanarak onun görüşlerini sunmayı amaçladığını belirtmiştir.⁴²

Mâtürîdî'ye Nispet Edildiği Halde Ona Ait Olmayan Eserler

➤ Şerhu'l-Fıkhı'l-Ekber⁴³;Risâle fi'l-Akâid(el-Akâidetü'l Mâtürîdiyye)⁴⁴; Kitâbü't-Tevhîd (Risâle fi't Tevhîd)⁴⁵; Kitâbu'l-Usûl(Usûlu'd-Dîn)⁴⁶; Risâle fîmâ lâ Yecûzu'l Vakfu 'Aleyhi fi'l-Kur'an; Pendnâme-i Mâtürîdî(Vasâyâ ve Münâcât/Fevâid)⁴⁷; Risâle-i Şeyh Ebû Mansûr Mâtürîdî; Risâle-i Cânıvâr Dârî⁴⁸; Şerhu Kitâbi'l-İbâne li'l Eşarî⁴⁹; ed-Dürer fî Usuliddîn⁵⁰; Kitâbu Tefsîri'l Esmâ ve's-Sıfat⁵¹; Usûlu'l-İmân ve Risâle fî Beyâni Gurûhi Ehli'd-Dalâl ve Makâlâtihim⁵², dir.

³⁸ Neseî Karmatiler'e reddiye niteliğinde iki eser nispet etmiştir. Birinde Karâmita'nın aslı, diğesinde de fer'î hükümlere dair görüşlerini reddettiği rivayet edilir. bkz. Neseî, *Tebsiratü'l Edille*, I, 472.

³⁹ Neseî, *Tebsiratü'l Edille*, I, 193; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.250; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 37; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, II, 1573; Beyâzîzâde, *İşâratü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s.34; Zirikli, *el-A'lam*, VII, 242. Eserin fıkıh usulü ile ilgili olduğu bilinmektedir.

⁴⁰ Neseî, *Tebsiratü'l Edille*, I, 472; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, II, 1408; Beyâzîzâde, *İşâratü'l Merâm*, s.7; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 37; Zirikli, *el-A'lam*, VII, 242.

⁴¹ Neseî, *Tebsiratü'l Edille*, I, 72, 210, 211, 398; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, II, 1782; Beyâzîzâde, *İşâratü'l Merâm*, s.7; Zebîdî, *İthâfü's-Sâdeti'l-Müttakîn*, II, 5; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.195; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifîn*, II, 37; Brockelmann, *GAL*, I, 195.

⁴² Tancî, Muhammed b.Tavî, "Abû Mansûr el-Mâtürîdî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1955, cilt: IV, sayı: 1-2, s.8.

⁴³ Bu eser, Ebu'l Leys es-Semerkindî'ye(ö.373/983) ait olup, yanlışlıkla Mâtürîdî'ye nispet edilmiştir. bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 195; Huleyf, "Ebu Mansur Maturidî Hayatı ve Eserleri", s.319.

⁴⁴ Maturidî ekolünün bir mensubu tarafından ekolün sisteminin özeti mahiyetindeki risale Yusuf Ziya Yörükân tarafından, "İslam Akaidine Dair Eski Metinler" içinde "Akaid Risalesi" adıyla yayımlanmış ve tercüme edilmiştir. bkz. Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 150.

⁴⁵ Maturidî'ye nispetle yayımlanan bu risale de ona ait değildir. bkz. Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 150; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.54.

⁴⁶ Brockelmann tarafından Maturidî'ye nispet edilen bu eserin de ona ait olmadığı belirlenmiştir. bkz. Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 150.

⁴⁷ Farsça olduğu belirtilen eserin Maturidî'ye ait olmadığı tespit edilmiştir. bkz. Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 55; Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.54; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I,18.

⁴⁸ Özen, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 150; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I,19.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, s.30.

3. Te'vîlâtü'l-Kur'ân

a. Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Genel Özellikleri

Mâtürîdî'nin tefsiri bize ulaşan en hacimli eseri olup “*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*”⁵³, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*⁵⁴ ve *Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye fî Beyâni Usûli's-Sünne* ve *Usûli't-Tevhîd*⁵⁵ adlarıyla bilinir.

Dirayet metoduna dayalı tefsirlerin ilk ve özgün bir örneği olarak kabul edilen bu eser, tefsir ilminin yanısıra kelam, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis, felsefe ve birçok islami ilimler alanında önemli bilgiler içeren eserlerden biridir.⁵⁶

Katib Çelebi *Keşfü'z Zünun*'da, Abdülkadir Kureşî'nin(ö.775/1373) *Cevâhirü'l-Mudiyye* isimli eserinde yer verdiği “*Hiçbir kitap ona eş olamaz. Hatta bundan önce bu alanda (tefsir ilmi) yazılan eserlerin hiçbiri onun seviyesine erişememiştir*” ifadesini dile getirerek eserin önemine dikkat çekmiştir.⁵⁷

Te'vîlâtü'l-Kur'ân, takrir ve imlâ yoluyla meydana getirilmiştir.⁵⁸

Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın çoğu İstanbul kütüphanelerinde olmak üzere Türkiye'de, bazı İslam ülkelerinde ve Batı'daki çeşitli kütüphanelerde kırk civarında nüshasının bulunduğu bilinmektedir.⁵⁹

⁵⁰ Katib Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 751.

⁵¹ Zeki Velidi Togan tarafından yanlışlıkla Maturidî'ye nispet edilen bu eser aslında Ebû Mansûr Abdülkahir b.Tahir el-Bağdâdî'ye aittir.(Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi Nu:497) bkz. Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.55; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 55.

⁵² Kutlu, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya”, s.454.

⁵³ Neseî, *Tebîrâtü'l Edille*, I, 473; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s.249; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 86; Beyâzîzâde, *İşârâtü'l Merâm*, s.7; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirin*, s.34; Brockelmann, *GAL*, I, 195; Zirikli, *el-A'lam*, VII, 242.

⁵⁴ Katib Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 336; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l Ârifin*, II, 36.

⁵⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi(ö.1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, Ravza Yayınları, İstanbul 2015, I, 377; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.38; Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 53.

⁵⁶ Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.38; Önal, “Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri”, s.334.

⁵⁷ Katib Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 336.

⁵⁸ Topaloğlu, Bekir, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 32.

⁵⁹ Te'vîlât'ın değişik kütüphanelerdeki nüshaları için bkz. Karabulut, Ali Rıza, “Mâtürîdî'nin Eserleri ve Hakkında Yazılanlar”, *Ebû Mansur Semerkandî Kongresi*, Kayseri 1986, s.179-181; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.40-42; Kutlu, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya”, s.450,451; Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007, s.31.

Te'vilât'ın üç ayrı tahkik çalışması bulunmaktadır. Bunlar:⁶⁰

➤ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm el-Musemma Te'vilâtu Ehlu's Sünnæ*, thk. Fâtma Yusuf el-Hiyemî, I-V, Muessesetü'r Risale, Beyrut 2004.

➤ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu'l-Ehlu's-Sünnæ*, thk. Mecdî Basellum, I-X, Dâru'l- Kutub el-İlmiyye, Beyrut 2005.

➤ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Komisyon(İlmi Kontrol: Bekir Topaloğlu), I-XVIII, Dâru'l Mizan, İstanbul 2005-2019. İlk cildi 2005 yılında Ensar Neşriyat tarafından çıkarılan bu neşrin Türkçe'ye çevirisi de Yusuf Şevki Yavuz'un editörlüğünde 2019 yılında tamamlanarak(I-XVIII) yayımlanmıştır.

Ayrıca Te'vilâtü'l-Kur'ân'a, yazılmasından yaklaşık iki yüz sene sonra Ebû Bekir Muhammed b.Ahmed es-Semerkandî(ö.540/1145)tarafından *Şerhü Te'vilâti'l-Mansûb ile'ş-Şeyhi'l İmam Alemi'l-Hüdâ Ebû Mansûr el- Mâtürîdî* isimli bir şerh yazılmıştır.⁶¹

b. Te'vilâtü'l-Kur'ân'da Tefsir Yöntemi

Mâtürîdî'nin tefsir anlayışında öncelikle, kendinden önce yüklenmeyen anlamlar yüklediği tefsir ve te'vil ayırımına dikkat çekilir. Te'vilâtü'l-Kur'ân'ın bazı yazma nüshaların baş tarafında yer alan ve müellifin tefsir anlayışını özetleyen metne göre tefsir, Allah'ın muradının ne olduğu konusunda kesin bir fikir beyan etmektir. Bunun da ancak hakikatleri gözleriyle görüp, ayetlerin gelişine, olaylara yakinen şahitlik eden sahabîlerin yapabileceği bir iş olduğu belirtilir. Te'vil ise, Allah'ın muradının ne olduğu konusunda kesin hüküm vermeksizin muhtemel anlamlardan birini tercih etmek⁶² olup dinde fakih olanlar için söz konusudur.⁶³ Her şeyden önce

⁶⁰ Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", s.451.

⁶¹ Korkmaz, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, s. 53.

⁶² Gengil, doktora tezinde te'vilin yaygın olarak "muhtemel anlamlardan birini tercih etmek" olarak kullanıldığını oysa Mâtürîdî'nin te'vili, "muhtemel anlamları ortaya koymak" olarak anlamlandırıldığını ifade etmektedir. Mâtürîdî'nin manalar arasında bir tercihte bulunmaktan öte, ayetin neleri söylemiş olabileceği üzerinde durduğunu belirtmektedir. bkz. Gengil, *Tefsir Te'vil Ayırımı Bağlamında Mâtürîdî'de Tefsirin İmkânı Meselesi*, s.123.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 3.

bir vahiy/metin algısına sahip te'vilde⁶⁴, Mâtürîdî'ye göre mutlaklık değil görecelik söz konusudur.⁶⁵

Yine Mâtürîdî, “Her kim Kur'an hakkında kendi reyiyile bir şey söylerse, ateşteki yerine hazırlansın”⁶⁶hadisini “Her kim kendi reyiyile Kur'an'ı tefsir ederse ateşteki yerine hazırlansın” şeklinde yorumlayarak tefsir-te'vil ayırımına gitmiş; rey ile tefsir yapılamayacağını, te'vil yapılabileceğini söylemiştir.⁶⁷ Mâtürîdî bu sebeple, ayetlerin te'villerini “en doğrusunu Allah bilir(va'llâhu alem)” ifadesiyle bitirmektedir.⁶⁸ Bu ifadelerden Mâtürîdî'nin asıl hedefinin Kur'an'ı doğru anlamaya çalışmak olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹

Kitabın adı da Mâtürîdî'nin “tefsir”, “te'vil” ayrımı göz önünde bulundurularak talebeleri tarafından verilmiş olmasından dolayı farklılık göstermiştir.⁷⁰

Elimizde mevcut dirayet tefsirlerinin ve Ehl-i Sünnet ekolünün ilk tefsir kitabı özelliğine sahip⁷¹ Te'vilâtü'l-Kur'ân; Dineverî(ö.308/920), Taberî(ö.310/923), Zeccâc(ö.311/923), Tahavî(ö.321/933), İbn Ebî Hatim(ö.327/938) gibi bu alanda ilk dönem alimlerinin yazdıkları klasiklerden kısa bir süre sonra ortaya çıkmıştır.⁷²

⁶⁴ Düzgün, Şaban Ali, “Mâtürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi”, *Mâtürîdî'nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün, Kuban Yayıncılık, Ankara 2018, s.37.

⁶⁵ Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, s.33. Bu hususta Sönmez Kutlu, “Mâtürîdî'nin ayetleri te'vil ederken dilsel analizlere, akli ve teolojik temellendirmelere başvurarak, te'vilde göreceliği öne çıkarmasından hareketle İslam düşüncesinde anlambilim ve yorumbilime kapı aralayan ilk kişilerden olduğunu” ifade etmektedir. bkz. Kutlu, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, s.33.

⁶⁶ Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b.İsa b.Sevre(Yezîd)(ö.279/892), *Sünen-i Tirmizî*, “Tefsiru'l Kur'an”, 1, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.

⁶⁷ Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.166.

⁶⁸ Topaloğlu, Bekir, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 157.

⁶⁹ Duman, Ali, “İmam Mâtürîdî, Hayatı, Eserler ve İslam Düşüncesindeki Yeri”, *Hikmet Yurdu-İmam Maturidi ve Maturidilik Özel Sayısı-*, 2009/2, sy: 4, s. 117.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, s.27; Topaloğlu, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-”, *DİA*, XXVIII, 157.

⁷¹ Kırca, Celal, “Maturidi'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansûr Semerkandî Mâtürîdî(862-944)*, Kayseri 1986, s.63.

⁷² Karataş, Ali-Ethem, Mürsel, “Tefsir ve Tefsir Tarihi Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eseri”, *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*, 10-12 Ekim 2018, Bişkek/Kırgızistan, s.741.

Genel olarak Matürîdî, tefsirinde “Başarıya ulaşmak ancak Allah’ın yardımıyla mümkündür”,⁷³ “En doğrusunu Allah bilir”⁷⁴ ifadelerini pek çok yerde kullanmıştır. Kelime, cümle açıklamalarında İbn Kuteybe, Avsace, Ebu Muaz’dan nakillerde bulunmuştur.⁷⁵ Mutezile’nin görüşlerine birçok yerde cevap verirken,⁷⁶ Seneviyye,⁷⁷ Zahiriler,⁷⁸ Hariciler,⁷⁹ Rafiziler⁸⁰ ve Batinilerin⁸¹ görüşlerini ayetlerden deliller ile reddetmiştir. Ebubekir Esam⁸² ve Hasan Basri’den⁸³ açıklamalara yer verirken Taberi’den de az da olsa⁸⁴ nakillerde bulunmuştur. Yer yer soru-cevap usulünü de kullanan⁸⁵ Matürîdî’nin *Te’vilâtü’l-Kur’ân*’ının özelliklerini ve metodunu şöyle sıralamak mümkündür:

- 1) Mâtürîdî ayetlere getirdiği açıklama ve yorumlarında Kur’an merkezli bir bakış açısıyla akılla nakil arasında denge kurmaya çalışmıştır.⁸⁶
- 2) Tefsirinde mushaftaki tertibe riayet etmiştir. İhtilaf bulunmayan, güncel problemlerle doğrudan bir bağlantısı olmayan ayetlerin tefsirini muhtasar bir şekilde vermiştir.
- 3) İlk olarak ve çoğunlukla Kur’an’ın Kur’an ile tefsirine önem göstermiştir.⁸⁷ Bunu yaparken ayetler arasında muhteva benzerliği, hüküm birliği/zıtlığının yanı sıra üslup, siyak-sibâk, edebî ifade gibi ortak noktaları tespit edip bağlantılar kurmuştur.⁸⁸

⁷³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, I, 330; VII, 468 vd.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VII, 373; VIII, 64, 65, 67, 113, 114, 190; IX, 21, 30, 41,65; X, 280 vd.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 16, 22,30, 37, 70, 75, 79, 112,149, 155, 174, 183, 193, 263; X, 34, 178, 180, 275, 304, 310, 420; XI, 98; XVII, 102 vd.

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VII, 303, 512; VIII, 163, 381; IX, 78, 123, 125, 160; X, 61, 122; XI, 10, 168; XII, 172,286; XIII, 98 vd.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 406 vd.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 41 vd.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, X, 276 vd.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 387, 400; XIV,54.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 262; X, 337, 369; XII, 113, 181.

⁸² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 72, 90 vd.

⁸³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 22, 24, 49, 79; X, 271.

⁸⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, V, 193, 217.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 35, 40, 41, 88, 94; X, 96, 100, 110; XII, 99; XIII, 175.

⁸⁶ Beyâzîzâde, *İşârâtü’l Merâm*, s.6.

⁸⁷ Örn için. Nahl Sûresi 16/102.ayetin (bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 194,195) Tevbe Sûresi 9/124.ayetin(bkz. Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VI, 477,478) tefsiri olduğunu ve imanın artışının imanda devam ve sebat gibi manalara geldiğini söyler.

⁸⁸ Topaloğlu, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-”, *DİA*, XXVIII, 157.

4) Kur'an'ın sünnetle tefsirini kullanmıştır.⁸⁹ Bu hususta Kur'an bütünlüğüne ve akla uygunluğuna dikkat etmiştir.

5) Kendilerinden nakilde bulunduğu sahabe ve tabiün sayısı 90 civarındadır.⁹⁰ Senedsiz bir şekilde zikredilen bu rivayetleri ve tabiinden itibaren muhtelif kişilere ait naklettiği görüşleri değerlendirmeye tabi tutarak bir takım neticeler çıkarmıştır.⁹¹ Açıklamalarında çeşitli görüşleri aktarırken çoğunlukla isim belirtmeden “*kîle(denildi ki)*” ifadesini kullanmıştır.

Mâtürîdî'nin tenkidlerinde naklî ve aklî deliller getirerek yaptığı açıklamalar, tefsirde dirayetini gösterdiği önemli yerler arasındadır.

6) Gerekli yerlerde sebep-i nüzulden istifade etmiştir.⁹² Mâtürîdî, nüzul sebeplerinde ayetin tefsirine ışık tutacak esaslar üzerinde durarak, rivayetlerde isim farklılıkları vb. gibi tefsire tesiri olmayacak ihtilafların gerekli olmadığını söyleyerek üzerinde durmaz.⁹³

7) Mâtürîdî, Kur'an kıssalarının mana ve hikmetleri üzerinde durmuştur. Rivayetleri ihmal etmeme ilkesinden ötürü az da olsa isrâiliyat türü haberlere yer verse de gereksiz malumatları reddetmiştir.⁹⁴

8) Bazı ayetlerin tefsirinde kıraat ve mushaf farklılıklarını tefsire yardımcı olarak kullanmıştır.⁹⁵

9) Lügatle tefsir metodunu da kullanmıştır.⁹⁶ Burada öncelikle ilgili kelimenin anlamını açıklığa kavuşturacak bir Kur'an ifadesi varsa ona başvurarak

⁸⁹ Mâtürîdî, Nahl 16/123.ayette “millet” kelimesini, rivayetleri esas alarak “din” ile tefsir eder. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 214. Yine Bakara 2/187.ayetteki siyah ve beyaz iplik ifadelerini hadisle tefsir ederek bunun günün belirginleşmesi, ufuktaki beyazlık olduğunu söyler. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 365.

⁹⁰ İsimler için bkz. Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehlî's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.43-53.

⁹¹ A'râf 7/150.ayette Hz.Musa'nın “levhaları yere atması” mealindeki beyanı “levhaları yere koydu” olarak değerlendirir. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 70. Tahrim 66/10.ayette Ebû Bekir el-Esam'ın büyük günah işleyenlere şefaate edilmeyeceği şeklindeki ifadesine yer verdikten sonra bu ayetin günahkar müminler için değil, kafirler hakkında getirildiğini belirtir. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XV, 275.

⁹² Bazı örnekler için, Bakara 2/143(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 263,264), Kehf 18/83(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 96-99)vd.

⁹³ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an'daki Tefsir Metodu*, s.71.

⁹⁴ Galli, “Mâtürîdî'nin Tefsirinin Bazı Yönleri”, s.472; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s.159; Topaloğlu, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-“, *DİA*, XXVIII, 159.

⁹⁵ Bazı örnekler için, Ahzab 33/6(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 305,306) Yasin 36/5(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII, 61). Kıraat farklılıkları için ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 92, 127; X, 264, 281, 310; XVII, 249.

izah etmeye çalışmaktadır. Eğer söz konusu değilse lügat ehli ve müfessirlerin ifadelerine yer vermektedir.⁹⁷

10) Belagat ilmine tasrih etmeden zaman zaman temas etmiştir.⁹⁸

11) Şiirle istişhâdı yok denecek kadar azdır.⁹⁹ Bazen başkalarının görüşlerini naklederken onlardan şiirler de nakletmiştir. Fakat bunları bizzat delil olarak getirmedeği gibi reddettiği de olmamıştır.¹⁰⁰

12) Mâtürîdî Kur'an'ı Kerim'deki muarreb kelimeler konusunu tartışmamıştır. Muarreb oldukları söz konusu olan kelimeleri işlerken genelde nakil yapmış olup, ara sıra da kelimelerin muarreb olduğunu belirtmiştir. Kısacası bu hususta redde gitmemekle birlikte bir müfessir olarak sadece muarreb kelimenin ayetteki manasını açıklamakla yetinmiştir.¹⁰¹

13) Âli İmrân Sûresi 7.ayette muhkem-müteşâbihe dair farklı görüşlere yer veren¹⁰² Mâtürîdî'ye göre; müteşâbih ayetlerde, Allah'a havale edilmesi gereken hususlarda tevakkuf edilir, ilim ehlinin bilebileceği yerler ise hakikatlerinin ve keyfiyetlerinin bilinmesi Allah'a havale edilerek te'vil edilir.¹⁰³ Mâtürîdî'nin müteşâbih ayetlere yaklaşımı tefsir-te'vil ayrımındaki sistematığe uygundur. Bu bağlamda müteşâbih ayetleri Kur'an bütünlüğü içerisinde aklî ve naklî delillerle, lügavî açıklamalarla zenginleştirerek kendine göre te'vil etmiş, muhtemel yönlere işaret etmiştir.¹⁰⁴

⁹⁶ Misal olarak, "Fatr" kelimesi hakkında çeşitli görüşler vardır. Fatır 35/1(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 8) Müzzemmil 73/8'de de "yönelme" manasındaki "tebtîl" açıklanmıştır.(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVI, 200).

⁹⁷ Bilgin, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirayet Tefsiri Açısından Tahlihi*, s.92.

⁹⁸ Birkaç örnek için bkz. *Meani- Mü'min 40/53, 54 (bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 72,73) *Beyan-Bakara 2/16(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 42,43) *Bedî'-İnsan 76/15, 16(bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVI, 324).

⁹⁹ Örn. Kehf 18/33 (bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 55) Ayrıca bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 151; XVI, 349; XVII, 374.

¹⁰⁰ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, s.56.

¹⁰¹ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, s.63. Bir Örn. Enbiyâ 21/98.ayette(حصب) "Hasab" kelimesi hakkında farklı açıklamalar verilmiştir. (bkz. . Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 325,326).

¹⁰² bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 242-247.

¹⁰³ İmamoğlu, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, s.76; . Özdeş, *İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehlî's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahsil ve Tanıtımı*, s.210.

¹⁰⁴ Özdeş, *İmâm Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehlî's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahsil ve Tanıtımı*, s.214.

14) Mâtürîdî tefsirinde yeri geldikçe birçok akâid konusuna (Allah'ın isim ve sıfatları, Hz. Muhammed(s.a.v)'in nübüvvetinin ispatı, büyük günahların mümini küfre düşürmediği vd.) da yer vermiştir.¹⁰⁵ İfadelerinde Ehli Sünnet'in görüşleri yanında, Mutezile'nin görüşlerini eleştirel bir yaklaşımla dile getirmiştir.

15) Tefsirde fıkıh ve usûl-i fikh konularına ayrı bir önem atfetmiş, fikhî bir hususla irtibatlandığı ayetleri Hanefî mezhebi doğrultusunda açıklamıştır.¹⁰⁶

Ahkâm ayetlerinin tefsirinde geniş fikhî tartışmalara girer ve fıkıh usulü ile ilgili temel konulara açıklık getirir. Tefsirinin birçok yerinde farklı ayetlerde bunları tekrar etmesi de Mâtürîdî'nin istinbat gücünü göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁷

Şükrü Özen, İmam Matürîdî'nin fıkıhtaki önemini şu şekilde ifade eder: *“Fıkıh tarihçileri ilk fıkıh usûlü eserinin yazarı İmam Şafii ile ondan sonra eseri günümüze ulaşan Cessâs arasındaki döneme “kayıp halka” nazarıyla bakarlar. Çünkü İmam Şafii'nin ortaya koyduğu basit (temel) usûl formülasyonundan Cessâs'ın oldukça kurumsallaşmış ve terimleri oturmuş usûl eserine gelinceye kadar ne tür gelişmeler yaşandığını ilk elden kaynaklardan takip etme imkanı bulunmamaktadır.*

¹⁰⁵ Topaloğlu, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-“, *DİA*, XXVIII, 159.

Peygamberin nübüvvetinin ispatı için bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 85, 382; IX, 116; XI, 151; XII, 105; XVII, 351, 366 vd.

Büyük günahların küfre düşürmeyeceğine bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 276 vd.

¹⁰⁶ Sülün, “İmam Mâtürîdî ve Te'vilâtü'l-Kur'an Adlı Eseri-Genel Bir Bakış”, s. 68.

¹⁰⁷ Özen, “İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası”, s.231.

Mâtürîdî'nin fikhçiliği şu şekilde değerlendirilmiştir: *“Hanefî mezhebini anlama ve yorumlama ve mezhep birikimini sonraki kuşaklara aktarma yolunda önemli çalışmalar yapmıştır. Mezhep imamlarının ve bilhassa İmam Ebu Hanife'nin görüşlerinin delillerini ortaya koymanın yanısıra, farklı veya çelişkili gözükkenleri, bütün içinde ait oldukları yeri göstererek anlamlandırmaya çalışmaktadır. Muhalipler tarafından şeri delillere aykırı bulunan görüşlerin ise, gerçekte söz konusu delillere aykırı olmadığını izah etmektedir. Mezhep imamlarından gelen mutlak fetvaların özel hallere tatbikinin yolunu göstererek, onların mutlak söyledikleri şeylerin kayıt ve şartlarını beyan etmiş, onlar arasındaki görüş ayrılıklarında, ya bunların aslında görüş ayrılığı olmadığını, her birinin farklı şartlar göz önünde bulundurularak söylendiğini açıklamaya çalışmış ya da rivayet ve dirayet açılarından tercihte bulunmuş; bazen de sentezci bir üçüncü görüş ileri sürmüştür. İmamlardan açıklama bulunmayan konularda da ya kendisi içtihatla bulunarak müstakil bir görüş ortaya koymuş ya da daha sonraki mezhep alimlerinin ileri sürdükleri görüşlerden birini tercih etmiştir. Mezhep içi fikhî faaliyetlerinin büyük bir kısmının, mezhep imamlarının görüşlerinin illetlerini tespitini yönelik açıklamalar (ta'li) olduğu ve tespit edilen bu illetlere dayalı olarak yeni meselelere çözümler getirildiği görülmektedir. Bütün bunlar onun mezhebinin fikhî birikiminin sistemleştirilip bir fıkıh ekolü olarak kurumsallaşmasına katkısının önemini göstermesi yanında bu tür bir ilmi faaliyetin, mezhebi, görüşleri, birbiriyle insicamlı bir sistem olarak görüp benimsemeyi gerektirir. Dolayısıyla İmam Maturidi tamamen bağımsız hareket eden bir müçtehit değil bir mezhebin alimidir ve faaliyetlerini de bu çerçevede sürdürmüştür.”* bkz. Özen, “İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası”, s.228, 229.

Kayıp halkanın en önemli şahsiyetlerinin başında İmam Ebû Mansûr el-Matürîdî'nin geldiği görülmektedir."¹⁰⁸

Matürîdî tefsirinde Ebu Hanife'yi desteklerken, Hanefî mezhebine muhalif mezheplere özellikle de Şafîî mezhebine karşı müdafaa etmiştir. İmam Şafîî'nin fıkıh usulü ve fûrû-i fıkıh konusundaki görüşlerini eleştirmiştir.¹⁰⁹ Ancak kendinden önceki müfessirlerin ifadelerini aktarırken nadiren de olsa Şafîî alimlerinin ifadelerini zikretmiştir.¹¹⁰ Hanefî mezhebinin görüşlerini isim vererek aktarmakla birlikte, isim vermeden "alimlerimiz şöyle söylemektedir" şeklinde de ifade etmiştir. Medenî sûrelerde ahkâm tefsirlerinin genişçe işlediği ayetlerde, kendisi de uzun uzun fikhî açıklamalarda bulunmuştur.¹¹¹ Genellikle bir konuda fikrini açıklamadan önce muhalif görüşleri aktarmış, sonrasında görüşünü "Bu konuda şöyle düşünüyoruz" diyerek ifade ederken, muhalif görüşleri verirken genelde isim vermemiş, "diğerleri, bazıları" gibi ifadeler kullanarak görüşlerini aktarmıştır.¹¹²

Te'vilâtü'l-Kur'ân tefsiri ile, sünnî akideyi pekiştirerek, tefsir ilmine yeni ve orijinal boyutlar kazandıran Mâtürîdî, üslup ve metod itibariyle de kendinden sonra Zemahşerî(ö.538/1143), Fahreddin er-Râzî(ö.606/1209), Celaleddin es-Suyûtî(ö.911/1505), Mahmud el-Âlûsî(ö.1270/1854) gibi müfessirleri büyük ölçüde etkilemiştir.¹¹³

¹⁰⁸ Özen, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası", 2017, s.221.

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 376; X, 98; XV, 26 vd.

¹¹⁰ Hucurat Suresi 2.ayeti açıklarken konu ile ilgili Şafîî fukahasından Kerâbîsî'nin(ö.248/862) ifadelerini zikreder. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIV, 59.

¹¹¹ bkz. Nûr Sûresi 2.ayette Zîna ve cezasını anlatır. Nûr Sûresi 4,5. ayette kazfî anlatır.

Nûr Sûresi 6-9.ayette liânı anlatır. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 79-112.

¹¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 48, 49, 69, 85; X, 205, 206, 274 vd.

¹¹³ Ak, *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, s.167; Özdeş, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, s.39.

B. Cessâs'ın Hayatı ve Ahkâmu'l Kur'ân

1. Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

Bireylerin yetişmesinde onların yaşadığı dönem ve bu dönemin siyasî, ictimai, iktisadî, ilmî durumu gibi faktörlerin etkisi vardır. Bundan dolayı Cessâs'ın hayatı ve tefsiri hakkında bilgi vermeden önce, yaşadığı dönemi genel olarak incelememiz yerinde olacaktır.

Cessâs'ın yaşamı hicri dördüncü asırda geçmiştir. Bu asır siyasi olarak, Abbasîlerin merkezî kuvvetinin zayıfladığı, halifelerin otoritelerinin kalmayarak eyaletlerin bağımsız davranmasıyla zaman içerisinde küçük devletlerin olduğu bir dönemdir. Merkezde bir müddet Türk emirlerinin eline geçen otorite sonrasında Bağdat'a hakim olan Büveyhoğulları'nın eline geçmiştir. İslam aleminde üç halife birden ortaya çıkan bu asırda siyasî-ictimai meselelerden birisi de hepsi müslüman oldukları halde Araplar, Türkler ve Farisîler arasındaki üstünlük mücadeleleridir. Bu dönemin ictimai çalkantılarından bir diğeri ise mezhepler arası çekişmeler, kavgalardır. Özellikle karma toplum yapısına sahip olan, Cessâs'ın da hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Bağdat'ta mezhep kavgaları daha yoğun yaşanmıştır. Mezhep mensuplarının birbirlerine karşı kullandıkları çirkin ifadelerin yanısıra sürgün, boykot, hapis, toplu veya ferdî ölümlere kadar ulaşan çatışmaların yaşandığı bu dönemin tesirinde kalan Cessâs diğer mezheplere karşı eleştirel yaklaşmıştır. Toplumdaki çatışma, çalkantı ve karışıklıkların şiddetli ekonomik krizlere de sebebiyet verdiği belirtilirken iktisadî durumun dördüncü asırda oldukça kötü olduğu tarihten korkunç manzaralar aktarılarak ifade edilmiştir. Ancak bütün bu siyasî, ictimai, iktisadî dağınıklık, karışıklık ve zorluklara rağmen ilmi hayatın kesintiye uğramaksızın devam ettiği, her alanda büyük alimlerin yetiştiği, bir çok eserin telif edildiği, ilim yönüyle çok parlak bir dönemin geçirildiği kaynaklarda anlatılmıştır.¹¹⁴

¹¹⁴ Güngör, Mevlüt, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân'ı*, Elif Matbaası, 1. Baskı, Ankara 1989, s.1-4.

2. Cessâs'ın Hayatı

Kaynaklarda tam adı “*Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Razî*”¹¹⁵ olarak geçmektedir. Doğduğu şehir olan er-Reyy'den ötürü “*er-Râzî*”; genç yaşta yerleşip hayatını geçirdiği Bağdat dolayısıyla “*el-Bağdadî*”; Hanefi mezhebine mensup bir alim olması sebebiyle de “*el-Hanefî*” nisbeleri ile anılmıştır.¹¹⁶ Bu nisbeler arasında en meşhur olanı, kireçcilik veya badanacılık işlerini yaptığını ve geçimini bu şekilde temin ettiğine de delalet eden “*el-Cessâs*”dır.¹¹⁷

Cessâs, İran'ın eski yerleşim merkezlerinden olan Rey'de 305/917 yılında doğmuştur.¹¹⁸ Cessâs'ın Rey'deki hayatı, ailesi, yetişmesi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Yirmi beş yaşlarındayken Rey'den ayrılıp Bağdat'a yerleşen Cessâs iki defa Bağdat'tan çıkmıştır. Birisi bir süreliğine Ahvaz'a gidip kıtlık sona erince dönmesi; diğeri ise hocası Ebû'l Hasan el-Kerhî'nin(ö. 340/952) izniyle Hâkim en-Nisâbûrî(ö.405/1014) ile beraber Nisâbûr'a gidişidir. Nisâbûr'da iken 340/952 yılında hocası vefat etmiştir. 344/935 yılında Bağdat'tan geri dönen Cessâs, hocasının ders verme ve iftâ makamını üstlenmiştir.¹¹⁹ Zühd konusunda iki kez teklif edilen kadılık makamını reddecek kadar titiz davranmıştır.¹²⁰

Zamanında Bağdat'ta en büyük Hanefî alimi kabul edilen Cessâs, 7 Zilhicce 370 Pazar günü Bağdat'ta vefat etmiştir.¹²¹

¹¹⁵ İbn Nedim, Ebu'l Ferec Muhammed b.Ebî Yâkub İshak(ö.380/990), *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tavil, Dâru'l Kütubi'l İlmiyye, Beyrut 2010, s.351; İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, Ahmed Efendi(ö.968/1561), *Tabakâtü'l Fukahâ*, Mektebetü'l Merkeziyye, Musul 1954, s.66; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 163; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zümun*, II, 1032; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.27; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l Ârifîn*, I, 66; Hallâf, Abdulvahhâb(ö.1376/1956), *İslâm Hukuk Felsefesi(İlmu Usûli'l Fikh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973,s.82; Brockelmann, *GAL*, I, 191, Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, I, 290; Zirikli, *el-A'lam*, I, 165; Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Tefsir Tarihi et-Tefsir ve'l Müfessirün Tercümesi*, trc. Aydın Temizer, Bünyamin Açıkalin, Halil Aldemir, Murat Yılmaz, Beka Yayıncılık, İstanbul 2018, III, 23.

¹¹⁶ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.28; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l Ârifîn*, I, 66; Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*'i, s.8.

¹¹⁷ İbnu'l Esir, İzzeddin el-Cezeri (ö. 630/1233), *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sadr, Beyrut 1980, I, 281; İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.28.

¹¹⁸ İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l Fukahâ*, s.66; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 163; Zirikli, *el-A'lam*, I, 165.

¹¹⁹ İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 163; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, I, 290; Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*'i, s.10, 11.

¹²⁰ İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 163; Zirikli, *el-A'lam*, I, 165; Zehebî, *Tefsir Tarihi*, III, 23.

¹²¹ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.351; İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zümun*, I, 46; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l Fukahâ*, s.67; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 164; Leknevî, *el-*

a. Hocaları

Cessâs; islami ilimlerin her alanında zamanın büyük alimlerinden öğretim görmüştür.

Cessâs'ın ilim aldığı hocalardan bilinenler; Ebu'l Hasen el-Kerhî(ö.340/952), Muhammed Ğulam Sa'leb(ö. 345/956), Ebû Muhammed el-Fârisî en-Nahvî(ö.347/958), Da'lec b.Ahmed b.Da'lec(ö.351/962), Abdu'l Bâkî b. Kânî(ö.351/962), Süleyman b.Ahmed et-Taberânî(ö.360/971), Ebû Sehl ez-Züccâcî, Ebû Alî el-Fârisî(ö.377/987), Hâkim en-Nîsâbûrî(ö.405/1014)'dir.¹²²

Ayrıca tefsirinde rivayetlerde bulunduğu bazı alimler de bulunmaktadır.¹²³

b.Talebeleri

İnsanlar Cessâs'ın ilminden istifade etmek için onun yanına seyahat etmiştir. Böylece birçok talebe yetiştirmiştir. Ancak kaynaklarda birkaçının ismi zikredilmiştir: Ebu'l Hüseyin Muhammed b.Ahmed ez-Za'ferânî(ö.394/1004), Ebû Ca'fer el-Üsterûşeni(ö.400/1009), Ebû Abdullah Muhammed b.Yahyâ el-Cürcâni, Ebû Bekr Muhammed b.Mûsâ el-Hârizmî(ö.403/1012), Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed en-Nesefî(ö.414/1023), Ebu'l Ferec Ahmed b.Muhammed b.Ömer(ö.415/1024), Muhammed b.Ahmed el-Vâsîtî(ö.417/1026)'dir.¹²⁴

Fevâ'idü'l Behiyye, s.28; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l Ârifîn*, I, 66; Zirikli, *el-A'lam*, I, 165; Zehebî, *Tefsir Tarihi*, III, 24.

¹²² İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 163; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.27; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, I, 290; Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*'ı, s. 12-18.

¹²³ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*'ı, s. 18.

¹²⁴ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*'ı, s. 34, 35; Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, TDV Yayınları, Ankara 2017, s.44.

c. Eserleri

Kaynaklarda bahsedilen eserleri şunlardır:¹²⁵

- Şerhu'l-Câmi'i'l-Kebîr li-Muhammed b.Hasen eş-Şeybanî
(شرح الجامع الكبير لمحمد بن الحسن الشيباني)
- Şerhu'l-Câmi'i's-Sağir li-Muhammed b.Hasen eş-Şeybanî
(شرح الجامع الصغير لمحمد بن الحسن الشيباني)
- Şerhu'l-Menâsik li-Muhammed b.el-Hasen eş-Şeybanî
(شرح المناسك لمحمد بن الحسن الشيباني)
- Şerhu Muhtasari'l Fıkh li't-Tahâvî
(شرح مختصر الفقه للطحاوي)
- Şerhu Âsari't-Tahâvî (شرح آثار الطحاوي)
- Muhtasaru İhtilâfi'l-Fukahâ li't-Tahâvî (مختصر اختلاف الفقهاء الطحاوي)
- Şerhu Edebi'l-Kâdî li'l-Hassâf (شرح ادب القضي للخصاف)
- Şerhu Muhtasari'l-Kerhî (شرح مختصر الكرخي)
- Şerhu Esmâi'l-Hüsna (شرح الاسماء الحسنی)
- Cevâbâtü'l-Mesâil (جوابات المسائل)
- Usûlü'l-Fıkh (أصول الفقه)

En eski usûl-i fikh kitaplarındandır. Ahkâmu'l Kur'ân'a mukaddime olarak yazılan eserde usûl-i fikh konularının tamamına yer verilmiştir. “*el-Fusûl*” diye isimlendirilen bu eser Hanefî mezhebinde, derli toplu ve hacimli bir çalışma şeklinde günümüze ulaşan ilk kâmil usûl-i fikh kitabı olarak kabul edilir. Kitap Uceyl Câsim en-Neşemî tarafından dört cild olarak neşredilmiştir.¹²⁶

- Ahkâmu'l Kur'ân (أحكام القرآن)

¹²⁵ Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *el-Fusûl fi'l-Usûl(Usûlu'l Fıkh)*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, Vizâratü'l Evkâf ve Şuûni'l İslamiyye, Kuveyt 1994, I, 22; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.351; İbn Kutluboğa, *Tâcü't Terâcim*, s.96; Taşköprüzâde, *Tabakâtü'l Fukahâ*, s.66, 67; Taşköprüzâde, *Miftâhu's Sa'âde*, II, 164; Katîb Çelebî, *Keşfü'z Zünun*, I, 46, 321; II, 609,1032,1627; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l Behiyye*, s.28; Bağdath İsmail Paşa, *Hediyyetü'l Ârifin*, I, 67; Brockelmann, *GAL*, I, 191, Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, I, 291; Zirikli, *el-A'lam*, I, 165; Zehebî, *Tefsir Tarihi*, III, 23, 24; Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân'ı*, s. 36-49; Özel, *Hanefî Fıkh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, s.44,45.

¹²⁶ Güngör, Mevlüt, “Cessâs”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 427; Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân'ı*, s. 43.

Bir sonraki başlıkta Ahkâmu'l Kur'an'ın genel özellikleri içerisinde bilgi verilecektir.

3. Ahkâmu'l Kur'an

a. Ahkâmu'l Kur'an'ın Genel Özellikleri

Ahkâmu'l Kur'an sahasında yazılan ilk örneklerden biri olup daha sonra yazılan ahkâm tefsirlerine tesir eden bu eser, Hanefî mezhebinde oldukça rağbet görmektedir.¹²⁷

Mezhepler arası mukayeseli analizler içeren oldukça önemli olan bu fikhî tefsirde Hanefî mezhebi merkeze alınarak, desteklenmiş, savunulmuş ve Kuran-ı Kerim'deki sıralarına göre ele alınan sûreler içerisinde ahkâm ayetlerinin açıklamaları yapılmıştır.

Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan¹²⁸ Ahkâmu'l Kur'an, ilk olarak Kilisli Rıfat ve Kâmil Efendi tarafından İstanbul kütüphanelerindeki yazma nüshaları esas alınarak üç cilt halinde yayımlanmıştır. Ayrıca Muhammed Sâdık Kamhâvî tarafından beş ciltlik yeni bir baskı yapılmıştır.¹²⁹ Böylece Ahkâmu'l Kur'an eserine yapılan tahkik çalışmalarını şu şekilde gösterebiliriz:

- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmu'l Kur'an*, thk. Kilisli Rıfat, I-III, İstanbul 1335-1338.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmu'l Kur'an*, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, I-V, Kahire trs.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmu'l Kur'an*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin, I-III, Beyrut 2013.

Avnullah Enes Ateş'in editörlüğünde Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eser, 2018 yılında tamamlanarak(I-VIII) yayımlanmıştır.

¹²⁷ Yavuz, Yunus Vehbi, "Ahkâmü'l-Kur'an", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 553. Fikhî tefsirin ilklerinden olan özellikle Hanefî mezhebinde zamanımıza kadar gelen en eski Ahkâmu'l Kur'an eseridir. Ondan önce bu alanda telif edilen Şafii ve Tahâvî'ye ait eserlerin tamamı günümüze kadar ulaşamamıştır.

¹²⁸ Nüshalar için bkz. Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'an*'ı, s. 46-48.

¹²⁹ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'an*'ı, s. 48; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s.227.

b. Ahkâmu'l Kur'ân'da Tefsir Yöntemi

Cessâs, Ahkâmu'l Kur'ân'ında ayetleri tefsir ederken genellikle şöyle bir yol izler:

- 1) Tefsirinde mushaf tertibine riayet etmiştir.
- 2) Öncelikle birbiriyle ilgisi olan ayetlerin aralarındaki irtibatı kurmaya çalışarak, ayetlerin tefsirinde ilk başvurduğu yöntem Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri olmuştur.¹³⁰
- 3) Tefsirinin dirayet yönü olduğu gibi rivayet yönü de vardır. Cessâs hemen hemen her ayetin tefsirinde hadislere başvurmuş, Kur'an'ın sünnet ile tefsirini kullanmıştır.
- 4) Sahabe ve tabiundan yaptığı nakillerde çoğunlukla senet ve metin vermeden, doğrudan görüşlerini belirtmiştir.¹³¹
- 5) Fikhî tefsir ekolünde önemli bir yeri olan sebab-i nüzûl haberlerinden Cessâs da sık sık yararlanmışır.¹³²
- 6) Bazı ayetlerin tefsirinde kıraat farklılıklarını göz önünde bulundurmamak suretiyle hüküm istinbatında bulunmuş, onlar arasından tercihlerde bulunmuştur.¹³³
- 7) Lügatle tefsir metodunu da kullanmıştır. Dil bilginlerinden açıklamalara yer vermiştir.¹³⁴
- 8) Şiirlerden konuya dair örnekler sunar.¹³⁵
- 9) Rafizileri, Cebriyecileri reddederek görüşlerinin asılsız ve isabetsiz olduğunu söyler.¹³⁶
- 10) Çoğunlukla ayetleri Kur'an'daki sırasına göre fikhî başlıklar altında ele alıp incelemektedir. Bu yönüyle eser ilk bakışta bir fıkıh kitabını andırır.

¹³⁰ Örnek için bkz. Bakara 2/228.ayette erkek-kadın her ikisinin de birbirleri üzerinde hakları olduğuna işaret edilse de bu hakların ne olduğunun belirtilmediğini ifade ettikten sonra kadının erkeği üzerindeki haklarını sekiz ayete dayanarak tespit etmeye çalışmıştır. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 453.

¹³¹ Nisâ 4/19.ayette seleften gelen çeşitli görüşlere yer verdikten sonra bir tercihte bulunur.

¹³² Bazı örnekler için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 310; Cessâs, *Ahkâm*, III, 59 vd.

¹³³ Hucurât 49/6.ayetin içerdiği hükmü açıklarken kıraat farklılıklarını vererek yapar. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 529, 530.

¹³⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 325.

¹³⁵ Örnekler için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 30; Cessâs, *Ahkâm*, III, 264.

¹³⁶ bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 87, 271, 274.

11) Selefin görüşlerini naklettikten sonra (قال أبو بكر) ifadesi ile ileri sürülen görüşler içerisinde kendi tercihini veya şahsi re'yini delillere dayandırarak ortaya koyar. Ya da seleften gelen bu kanaatler arasında aslen bir ihtilaf bulunmadığını savunarak onları uzlaştırıp birleştirme yoluna gider.

12) Ayetin ihtiva ettiği hükümler ile ilgili mezhepler arasında ihtilaf söz konusuysa onlara uzun uzun yer vererek (واختلف فقهاء الامصار في ذلك) başlığını kullanarak önce قال اصحابنا... diyerek Hanefi mezhebinin daha sonra da diğer mezheplerin görüşlerini zikreder. Sonrasında kendi mezhebinin görüşlerini diğerleri karşısında savunurken öncelikle (ومن جهة السنة) başlığı altında naklî delillerini, (ومن جهة النظر) başlığı altında da akfî delillerini sıralar.¹³⁷

13) Muhalifler tarafından ileri sürülen veya sorulması muhtemel olan sorular ve itirazlar varsa onları “فإن قيل” başlığıyla ifade ederek قيل له diyerek cevaplandırmaya çalışır.¹³⁸

14) “Ayet şuna delalet etmektedir” veya “Bu ayet birçok manaları ihtiva etmektedir. Bunlardan birisi de...” gibi başlıklar altında incelediği ayetin içerdiği hükümleri veya delalet ettiği manaları sıralar.¹³⁹

15) Bölümleri, başlıkları “Doğrusunu Allah bilir” ifadesi ile bitirir.¹⁴⁰

16) Cessâs'ın, *Ahkâmu'l Kur'an*'ın'da 1080 ayet incelenmiştir. Ancak bunların hepsinin fikhî hüküm taşıyan ayetler olduğunun söylenemeyeceği, bu ayetler arasında kelâmî, kevnî vd. ayetlerin de yer aldığı belirtilmiştir.¹⁴¹

Konuyu özetlemek açısından, Cessâs ve *Ahkâmu'l Kur'an*'ı hakkında detaylı bir çalışma yapan Mevlüt Güngör'ün şu değerlendirmeleri önemlidir: “Cessâs, mezhebine son derece bağlıdır. Nitekim, tefsirinde kendi mezhebinin diğer mezheplere karşı müdafaa etmek ve Hanefî fikhinin üstünlüğünü ispat etmek gayesiyle yazdığı anlaşılmaktadır. Cessâs, mezhebine olan bu bağlılığı yanında özellikle mezhep imamı, İmam-ı Azam Ebu Hanife'ye karşı son derece saygılıdır. Bu sebeple, mezhep içindeki her ihtilafli meselede daima onun görüşünü tercih ve

¹³⁷ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'an*'ı, s. 108, 109; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015, s.481.

¹³⁸ Örnek için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 35, 38, 164, 188; II, 187.

¹³⁹ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'an*'ı, s. 109.

¹⁴⁰ Örnek için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 72, 158, 199, 204.

¹⁴¹ Hüküm vermediği ayetlere Yûnus 10/88; Hûd 11/87.ayetleri örnek gösterilebilir. Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'an*'ı, s. 49.

müdafaa eder. İmam-ı Ebu Yusuf'u ve İmam-ı Muhammed'i ve diğer mezhep sahibi imamları icabında rahatça tenkit edebildiği halde, Ebu Hanife'yi sayılı birkaç yer hariç hiç tenkit etmez. Bu birkaç yerde ise, gayet yumuşak ve üstü kapalı bir ifade kullanır. Diğer mezheplere ve fakihlere karşı tutumu ise, tamamen mezhep taassubuna dayanmaktadır. Çünkü Hanefi mezhebi ile ters düşen her fakihi tenkit edip küçük düşürmeye çalışmış, karşıdakilerin görüşleri ve delilleri ne kadar kuvvetli olursa olsun daima Hanefi mezhebinin görüşünü müdafaa etmiştir. Bazen bu tehditlerin ve hücumların dozu ağır itham ve "cahil, ahmak, gafil" gibi hakaretlere kadar varmaktadır. Tabii bunda, yaşadığı asırdaki yaygın mezhep taassubunun büyük tesiri olmakla birlikte, bu, onun böyle hareket etmesini mazur göstermeye yeterli bir sebep değildir. Cessâs'ın bu tutumu, kendisinden sonra gelen bazı muhalif mezhep mensubu fakihlerden aynı ile mukabele görmesine sebep olmuş ve o da ağır tenkit ve ithamlara maruz kalmıştır."¹⁴²

Kur'ân'ın hukuk sistemi, Cessâs'ın devrinde layık olduğu mevkiyi kazanmış, Hanefi mezhebi için başvuru muteber kaynaklar arasında yer alan Ahkâmu'l Kur'ân'ı, sonraki dönemlerde de her devirde hak ettiği değer verilmiş, her zaman kendisine başvuru temel bir eser olmuştur.¹⁴³

¹⁴² Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*, s. 199.

¹⁴³ Güngör, *Cessâs ve Ahkâmu'l Kur'ân*, s. 200.

II. AHKÂM AYETLERİ YÖNÜNDEN KUR'ÂN-I KERİM

A. Ahkâm Ayetleri Hakkında Kavramsal Çerçeve

İsim tamlaması şeklindeki “*Ahkâm Ayetleri(Ayâtü'l Ahkâm)*” ifadesi hükmün çoğulu olan “ahkâm” ile ayetin çoğulu “ayât”tan meydana gelmektedir. Burada da öncelikle bu iki kelimenin tanımlarını vererek konunun anlam ve alanını belirlemiş olacağız.

1. Hükümün Tanımı

Hüküm sözlükte “*alıkoymak, engellemek, bir şey hakkında hükmetmek, onun belirli bir şekilde olduğuna veya olmadığına karar vermek, adaletle karar vermek, fikh, ilim, anlayış, yargı*”¹⁴⁴ manalarına gelmektedir.

Mantık, kelim ve fıkıh ilimlerinde hükme farklı anlamlar verilmiştir.¹⁴⁵ Fıkıh usulünde hüküm için; Şafililer tarafından “*Allah'ın taleb, tahyîr ve va'z bakımından mükellefin fiillerine ilişkin hitabıdır*”; Hanefiler tarafından ise “*Allah'ın iktizâ(gerekli kılma), tahyîr(serbest bırakma) ve vaz'(konumunu belirleme) bakımından mükelleflerin fiillerine ilişkin hitabının eseridir*” açıklaması yapılmıştır.¹⁴⁶ İslam'da genel olarak ise hakkında ayet, hadis veya icma bulunan ve yahut bu delillere dayanan itikada ve ibadete ait; emir, yasak ve serbest bırakma gibi hususlardaki prensiplerin tamamı için hüküm denilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁴ Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh: Tâcu'l Luga ve Sihâhu'l Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, Dâru'l Kütübî'l Arabî, Kahire 1956, V, 1901, 1902; Râğîb el-İsfahânî, Ebu'l Kasım Hüseyin b.Muhammed b. el-Mufaddal (ö.V/XI.yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredâtü Elfazı'l Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvudî, Dâru'l Kalem, Dımaşk 2002, s.248, 249; İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-İfrîkî el-Mısırî (ö.711/1311), *Lisânü'l Arab*, thk. Amir Ahmed Haydar, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2009, XII, 163-168; Özel, Ahmet, “Ahkâm”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 550.

¹⁴⁵ Üzüm, İlyas, “Hüküm”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, XVIII, 464.

¹⁴⁶ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 1992, s.113,114; Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014, s.84.

Allah Teâlâ'nın “*Namaz kılın*”, *Zekatı verin*”, “*Zinaya yaklaşmayın*” şeklindeki hitabı hükümdür, yani hüküm bu ayetlerdir. Hanefilere göre ise hüküm o hitaptan çıkan sonuçtur. Yani namazın ve zekatın farz oluşu, vücubu, zinanın haram oluşudur. Böylece Şâri ile onun hitabı olan nass arasındaki bağlantı ile hükümü tarif eden Şafiiler icâb, tahrîm, nedb, kerâhet, ibâhet'e; nass ile mükellefin fiili arasında bir bağlantı kurarak hükümü tarif eden Hanefiler vücüb, hürmet, ibâhet, nedb, kerâhet, farziyyet'e hüküm demişlerdir. bkz. Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.114, 115.

Ayrıca tanımlamadaki hitabın kendisi veya hitabın eserine göre şeklindeki farklılığın tebliğ açısından bir önemi bulunmadığı belirtilmiştir.

¹⁴⁷ Eren, Cüneyt, *Ahkâm-ı Kur'an*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, s.37.

2. Ayetin Tanımı

Sözlükte “*alâmet, delil, ibret, işaret*” gibi anlamlara gelen ayet kelimesinin çoğulu âyât/آيات olup Kur’an’ı Kerim’de de kimi zaman tekil kimi zaman çoğul olarak, ilgili ayetlerde bu sözlük anlamlarının kullanımı mevcuttur.¹⁴⁸

Ayetin, sözlük anlamları ile terim anlamı arasındaki ilişki son derece açık olup, ayete terim olarak “*Kur’an’ın bir sûresinin içinde yer alan başı ve sonu belli olan bölüm*” anlamı verilmiştir.¹⁴⁹

3. Ahkâm Ayetleri

Ahkâm ayetleri ifadesinin zemini olan hüküm/ahkâm ve ayetin anlamlarının açıklanmasından sonra ilgili ifadenin tanımını kısaca şöyle verebiliriz: “*Ahkâm ayetleri, Kur’an’ın açık veya delalet yoluyla sabit olan ibadât, muamelât ve ukûbat ile ilgili hükümlerinin toplamı,¹⁵⁰ fikhî tefsirin konusudur.*”¹⁵¹

B. Ahkâm-ı Kur’an

Kuran-ı Kerim’in hüküm bildiren ayetlerini inceleyen fikhî tefsir, tarih boyunca *Ahkâmü’l Kur’ân, Fıkhü’l Kur’ân, Tefsiru Ayâti’l Ahkâm* isimleri altında görülmüştür.¹⁵²

Ahkâmü’l Kur’ân, kendilerinden ameli hükümlerin çıkarıldığı ayetler ve bunlardan çıkarılan hükümlerdir.¹⁵³ Ayrıca Kuran-ı Kerim’in ibadât, muamelât, ukubât yönleri ile meşgul olan, bu konu ile ilgili bulunan ayetleri açıklayan ve onlardan hükümler çıkarmaya çalışan bir tefsir kolu olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁴ Bu tanıma göre konusu kısaca Kur’an’ın fikhî yönü olarak ifade edilse de konusunun Kur’an’ın fikhî yönü ile ilgili olabilecek bütün ayetleri olduğunu söylemek daha isabetli olacaktır. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim’in ibadetler ve insanların hukukî fiilleri ile ilgili olabilecek ayetlerin tamamından istifade edilebileceği; yalnızca sarih

¹⁴⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 2275, 2276. Ayrıca bkz. Bakara 2/211, 248; Mü’minun 23/50; Rûm 30/22.

¹⁴⁹ Zürkânî, Muhammed Abdülazîm(ö.1367/1948), *Kur’ân İlimleri Menâhilü’l İrfân Tercümesi*, trc. Halil Aldemir, Beka Yayıncılık, İstanbul 2015, I, 468.

¹⁵⁰ Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, s.11.

¹⁵¹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, s.219.

¹⁵² Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.39.

¹⁵³ Özel, “Ahkâm”, I, 551.

¹⁵⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.463; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s.219.

hüküm ifade eden ayetler ile sınırlı kalmayıp müfessirin dirayetine göre yararlanabileceği her türlü ayetin bu başlık altında ifade edilebileceği belirtilmiştir.¹⁵⁵

1. Kur'an-ı Kerim Ahkâmının Kaynakları/Eserleri

Kuran'ın nüzûlu ile başlayan Hz.Peygamber, sahabe ve tabiûn dönemlerinde devam eden ahkâm ayetlerinin tefsiri tedvin döneminden sonra tefsir çalışmalarında ve Hicri III.asırdan itibaren özel ihtisas alanlarına yönelik tefsirlerin kaleme alınmaya başlanması ile İslam hukukçuları da kendi alanlarını ilgilendiren ahkâm ayetlerinin tefsiri ile meşgul olmuş ve bu alanda müstakil eserler meydana getirmişlerdir.

Hanefî, Şafîî, Maliki, Hanbeli mezheplerine bağlı fakihlerle Zeydiyye, İmâmîyye ve Zâhiriyye alimleri Ahkâmü'l Kur'ân'a dair, kendi mezheplerini destekler nitelikte çeşitli eserler yazmışlardır.¹⁵⁶

Bu sahada yazılmış birçok eser bulunmaktadır.¹⁵⁷ Bunları burada tek tek zikretmeye gerek görmüyoruz. Fakat ilgili eserler arasında sayılan ilk dönem çalışmalarından Tahâvî'ye(ö.321/917) kadar yazılmış olanlar arasında Mukatil b. Süleyman'm(ö.150/767) kaleme aldığı "*Tefsiru Hamse Mie Aye Mine'l Kur'ân*" eseri hariç hiçbirine bize ulaşmamıştır. Yine ulaşmayan bu eserlerin büyük bir kısmı da herhangi bir mezhebe bağlı olmayan alimler tarafından yazılmıştır.¹⁵⁸ Bu bilgiler doğrultusunda eseri bize ulaşan alimler arasından çalışmamızda esas aldığımız Cessâs'ın "*Ahkâmü'l Kur'ân*"nın hem Ahkâmü'l Kur'ân alanının ilk eserleri arasında yer alması hem de fikhî tefsir kitaplarının en önemlilerinden olması açısından oldukça mühim olduğunu tekraren vurgulayabiliriz.

¹⁵⁵ Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, Kur'ân Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1996, s.51.

¹⁵⁶ Çetiner, Bedreddin, "Ahkâmü'l-Kur'ân", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 551, 552.

¹⁵⁷ İlgili eserler için bkz. Çetiner, "Ahkâmü'l-Kur'ân", I, 552; Sert, Hüseyin Emin, *Tefsir Tarihinde Fikhî Tefsirler ve İmam Şafî'ye Nisbet Edilen Ahkâmü'l-Kur'ân*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995, s.36-64; Mevlâ el-Hasen b.el-Hüseyin el-Hayyân, "Ahkâmü'l Kur'ân İlmi:Doğuşu, Gelişimi ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma" çev. Mustafa Şentürk, Mine Özer, Narin Yavuz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy:22, 2013, s.466-487.

¹⁵⁸ Eren, *Ahkâm-ı Kur'ân*, s.53.

2. Kur'an-ı Kerim Ahkâmının Ayetlerinin Sayısı/Tesbiti

Ahkâm ayetlerinin sayısı ve tasnifi hususu tartışmalıdır. Hangi ayetlerin ahkâm ayeti olduğu, bu ayetlerin sayısı, ahkâm ayetlerinin sayısının sınırlı ve belirli olup olmadığı gibi meseleler müfessirlerin veya fakihin kendi ilmî kudret ve kabiliyetine, dirayetine bağlıdır. İlgili eserlerde ele alınan ayetlerinin sayısının birbirini tutmaması, bunun müfessirlerin kabiliyetine bağlı bir husus olduğuna delalet etmektedir. Bazı ayetler bir kısım alime göre sarîh ahkâm ayeti sayılırken bir kısma göre de sayılmamaktadır.¹⁵⁹ Zerkeşi'nin belirttiğine göre Gazzâli ve Fahreddin er-Râzî Kur'an-ı Kerim'deki ahkâm ayetleri sayısını 500 olarak tesbit etmişlerdir. Cessâs eserinde 1080 ayeti incelerken, Kiyâ Herrâsî 517 ayeti, İbn Arabî 852 ayeti, M. Sıddık Han 250'ye yakın ayeti, Sabûnî 70 kadar ayeti incelemiştir. Bu sayıyı 800'ün üzerine çıkarırlar olduğu gibi 200'e ve hatta 50'ye kadar indirenler de vardır.¹⁶⁰

Bu konuda farklı rakamların tespit edilmiş olması, bazı ayetlerde ahkâmın bulunduğu açıkça işaret edilmesinden, bazılarında kısır, mesel gibi hususlardan dolayı olarak hüküm çıkarmanın mümkün olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan ahkâm ihtiva eden ayetleri iki bölümde müzakere edebiliriz:

- İçinde hüküm bulunduğu açık olan ayetler: Bu tür ayetler Bakara, Nisâ, Mâide, En'âm sûrelerinde çokça bulunmaktadır.
- İçinde hüküm bulunduğu doğrudan doğruya, açıkça anlaşılmayan ancak istinbat yoluyla hüküm çıkarılabilen ayetler: Bu türden ayetler de, “Başka bir ayete müracaat etmeye ihtiyaç duymadan kendilerinden hüküm çıkarılabilen

¹⁵⁹ Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.17; Pasmaz, *Mekki Surelerde Ahkam Ayetleri*, s.73; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.463.

¹⁶⁰ Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah(ö.794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dâru't Tûrâs, Kahire 1984, II, 3; Suyûtî, Ebu'l Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebibekr b. Muhammed(ö.911/1505), *el-İklîl fî İstinbâti't Tenzîl*, thk. Amir b.Ali el-Arabi, Dâru'l Endülüsi'l Hadra, Cidde 2002, I, 283; Çetiner, “Ahkâmü'l-Kur'ân”, I, 551; Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.16, 17; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s.463; Sert, *Tefsir Tarihinde Fikhî Tefsirler*, s.29,30; Tuğberk, Yavuz, *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Ayetlerine Yaklaşımı(Sülemî'nin Hakaiku't-Tefsiri Bağlamında)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014, s.36.

ayetler”¹⁶¹, “Başka bir veya birkaç ayet yardımı ile hüküm çıkarılabilen ayetler”¹⁶² olmak üzere ikiye ayrılır.¹⁶³

M.Güngör bir takım işaretler içeren, istinbat yoluyla hüküm çıkarılabilen ayetler ile ilgili “Bu işaretleri ancak ehil ilim adamları anlayıp değerlendirebilir ve bir hükme varabilir. Bu sebeple, fikhî tefsiri yapacak olan müfessir, Kur’ân’ın bütününe inceleyerek onun her tarafından istifade edecektir. İcâbında ahkâm ayetlerinin dışında mesela kasas ve mesel ayetlerinden; hatta bir kelimenin veya bir harfin ayet içindeki kullanımından istifâdeyle bir hükme varılacaktır” açıklamasında bulunarak fikhî tefsirin konusunu sadece ahkâm ayetleri ile sınırlandırmadan Kur’an’ın fikhî yönü şeklinde kapsamlı bir değerlendirmede bulunmuştur.¹⁶⁴

Ayrıca ahkâm ayetlerinin sayısı hususunda alimlerin görüşlerinin iki kısımda değerlendirebileceği belirtilmiştir. Birinci görüşe göre -bahsi geçtiği üzere- ahkâm ayetleri belli bir sayı ile sınırlı olup bunlar da kendi aralarında ihtilaf etmişlerdir. Burada yukarıda sayıları zikredilerek isimlerine yer verdiğimiz müfessirler örnek gösterilmiştir.¹⁶⁵ Diğer görüşe göre ise ahkâm ayetleri belirli bir sayı ile sınırlandırılmaz. Bu görüşü “İzz b.Abdüsselam(ö.660/1262); el-Karafi (ö.684/1285), et-Tûfi(ö.716/1316), ez-Zerkeşi(ö.794/1392), es-Suyûtî(ö.911/1505), eş-Şevkani(ö.1250/1834), Şinkitî(ö.1393/1973)” gibi birçok alim tercih etmiştir.¹⁶⁶

¹⁶¹ Zerkeşi burada Tahrîm 66/11 ve Tebbet 111/4 ayetlerine dayanarak kafirlerin nikahının sıhhatine hükmedilmesini örnek verir.

¹⁶² Lokmân 31/14 ve Ahkâf 46/15 ayetlerini birlikte değerlendirerek gebelik süresinin en az altı ay olduğunu istinbat yoluyla çıkaran Hz.Ali ve İbn Abbas’ın görüşünü örnek olarak gösterir.

¹⁶³ Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 3-5; Çetiner, Bedreddin, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, I, 551; Güngör, *Kur’ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.16; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 219, 220.

¹⁶⁴ Güngör, *Kur’ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.16.

¹⁶⁵ Güngör, *Kur’ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.17; Zertürk, Hidayet, *Ahkâm Ayetleri ve Tarihselcilik*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2020, s.161, 162.

Bu sayıyı verenlerin gayesinin Kur’an’da açıkça zikredilen ayetler olabileceği belirtilmiştir. bkz. Suyûtî, Ebu’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebibekr b. Muhammed(ö.911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi’l Kur’ân*, Şirketi Mektebeti Matbaat-ı Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1951, II, 130.

¹⁶⁶ İzzeddin b.Abdüsselâm, Ebi’l Kasım es-Sülemî ed-Dimaşkî(ö.660/1262), *el-İmâm fi Beyâni Edilleti’l Ahkâm*, thk. Rıdvân Muhtar b.Ğarbiyye, Dâru’l Beşâiri’l İslâmiyye, Beyrut 1987, s.275-286; Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 4; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 130; Suyûtî, *el-İklil fi İstinbâti’t Tenzil*, I, 283, 284; Zertürk, Hidayet, *Ahkâm Ayetleri ve Tarihselcilik*, s. 162.

Cessâs Nahl 89.ayetin kıyasın sahihliğine delaletini anlatırken Kur’an-ı Kerim’in dini meselelerin tümüne nas yada delalet yoluyla açıklık getirdiğini, büyük küçük her hadise hakkında Allah Teâlâ’nın bir hükmünün bulunduğunu vurgulamıştır. bkz. Cessâs, *Ahkâmü’l Kur’ân*, III, 246; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 219, 220.

M. Güngör de aynı şekilde ahkâm ayetlerinin bir sayı ile sınırlandırılmayacağını, bu sayının kişinin ilminin genişliği ve görüşünün derinliğine göre değişebileceğini belirtmiştir.¹⁶⁷

Bizde aktardığımız bu bilgiler doğrultusunda çalışmamızda sayı ile sınırlandırmaksızın, ele aldığımız müfessirlerin Mekkî ayetlerdeki açıkça, doğrudan veya doğrudan olmayıp istinbat yoluyla hüküm çıkarılabiliyor olması farketmeksizin ahkâm içeren ayetleri yani müfessirlerimizin kendi ilmî kabiliyetlerine göre açıklamada buldukları ayetleri belli başlıklar altında ifade etmeye çalışacağız.

3. Kur'an-ı Kerim'in Hüküm Vaz'ındaki Üslubu

a. Kur'an-ı Kerim'in Hüküm Koymadaki Metodu

Bu konudaki çalışmalarda Kur'an-ı Kerim'in hüküm koymadaki metodu "icmalî hükümler koyması, tafsîlî hükümler koyması, genel prensipler koyması, ilgili ayetlerin Kur'an'ın muhtelif yerlerine serpiştirilmesi, hükümler ile inanç arasında bağ kurulması, bazı hükümlerin sebebini belirtmesi, emir-nehî ve mübah kılmada çeşitli üslupların kullanılması, bazı hükümleri koymada tedricî bir metod kullanması" başlıkları altında incelenmiştir.¹⁶⁸

Hükümlerin anlaşılmasına dair haber ve inşa hususuna geçmeden önce hükümlerin lafzî ve manevî olmak üzere iki şekilde incelenmesi üzerinde duracağız. Zertürk, "*Siga, emir ve nehyde kullanılan lafızlardır. Haber ise malum haber cümleleriyle elde edilir. Manevi olan ise, lazımî delalettir. Bu ise vasıtalı ve vasitasız olmak üzere iki kısımdır*"¹⁶⁹ açıklamasını yaptıktan sonra lafzî yol ile hüküm elde etmeye yönelik emir için (فَأَقِمْوَا الصَّلَاةَ) "*Namazı kılın*";¹⁷⁰ (فَلْيَصُمْهُ) "*Oruç tutsun*";¹⁷¹ (فَضْرِبُوا الرِّقَابَ) "*Boyunlarını vurun*";¹⁷² nehy için (وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانِيَةَ) "*Zinaya yaklaşmayın*";¹⁷³ (فَلَا تَحِلُّ) "*Ona helal olmaz*"¹⁷⁴ ayetlerini; emir ve nehy

¹⁶⁷ Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.17,18.

¹⁶⁸ bkz. Güngör, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, s.21-44.

¹⁶⁹ Zertürk, *Hidayet, Ahkâm Ayetleri ve Tarihselcilik*, s. 173. Ayrıca bkz. İzzeddin b.Abdüsselâm, *el-İmâm fi Beyâni Edilleti'l Ahkâm*, s.81,82.

¹⁷⁰ Hac 22/78.

¹⁷¹ Bakara 2/185.

¹⁷² Muhammed 47/4.

¹⁷³ İsrâ 17/32.

¹⁷⁴ Bakara 2/230.

anlamlarında kullanıldığını belirterek haber cümleleri için ise (يَتَرَبَّصْنَ) “Beklerler”,¹⁷⁵ (حُرِّمَتْ) “Haram kılındı”¹⁷⁶ ayetlerini örnek vermiştir. Manevî yol ile hüküm çıkarmaya ise (وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ) “İman edip salih amel işleyenleri müjdele”¹⁷⁷ ayetini örnek vererek müjdelemenin muhataplara yönelik olmasının, iman ve salih ameli emir anlamı taşıdığını belirtmiştir. Yine darb-ı mesellerdeki farklı ifadelerin de (ecrin kat kat verilmesi; amellerin boşa çıkarılması, yapan kişinin övülmesi veya yerilmesi vd.) hüküm çıkarmaya yardımcı olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁷⁸ Şeriatımızda neshedilmediyse Kuran’daki kıssalardan da birtakım hükümlerin çıkarılabildiği de belirtilmiştir.¹⁷⁹

b. Kur’an-ı Kerim’in Ahkâmında Hüküm Çıkarma ile İlgili Bahisler

Kuran-ı Kerim’den hüküm çıkarabilmek için bilinmesi gereken bazı hususlar vardır.

b.a. Haber ve İnşâ

Kelâmı on kısımda inceleyenler olsa da çoğunluk haber, taleb, inşâ ayrımı üzerinde değerlendirmede bulunmuştur.¹⁸⁰ Daha sonra inşânın talebi de içine alacak şekilde bir üst terim olarak kullanılması ile bu husus haber-inşâ başlıkları altında incelenmeye başlanmıştır.¹⁸¹

¹⁷⁵ Bakara 2/228.

¹⁷⁶ Nisâ 4/23.

¹⁷⁷ Bakara 2/25.

¹⁷⁸ Zertürk, Hidayet, *Ahkâm Ayetleri ve Tarihselcilik*, s. 173, 174.

¹⁷⁹ Acar, Abdullah, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur’an Kıssaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2005, s.15-262; Kayhan, Mustafa, *İslâm Hukuku Açısından Kur’an Kıssalarının Kritiği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1996, s.20-33.

Fakihler, kıssalardaki sıkça geçen “Bunda sizin için ibretler vardır” şeklindeki ifadelerin, kıyas yapmanın meşruiyetine dair geçerli bir delil olduğunu vurgulamışlardır. Böylece Kur’an kıssaları, Kur’an ayetleri olması ve kendilerinden ibret alınmasının istenilmesiyle içtihad yapılırken başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Ancak kıssaların delaletinin “zannî” olmalarından ötürü onlardan hüküm çıkarma işi kolay olmayıp, ilmi dirayet gerektirmektedir. bkz. Kara, Mustafa; Kösetürk, Canan, “Hz.Yûsuf Kıssasında Yer Alan Ahkâma Dair Bazı Âyetler ve İlişkili Olduğu Hükümler”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, (3/1), Nisan 2019, s.123.

¹⁸⁰ Taşköprüzâde, *Miftâhu’s Sa’âde*, II, 446.

¹⁸¹ İrmak, Mustafa, *Haber ve İnşâ-Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri-*, İSAM Yayınları, Ankara 2017, s.57.

Haber

Haber “*hüküm bildiren cümle*” demektir. “*Hüküm doğru veya yalan olabileceğinden, haber de doğru ve yalan anlamı yüklenebilen söz olmaktadır. Böylece tasdik ve tekzib ihtimali taşıyan her cümleye, haberî cümle adı verilir.*”¹⁸² Haberin “fâide-i haber” denilen muhatabı bilmediği bir konuda bilgilendirmek ve “lâzım-ı fâide-i haber” denilen konuşmacının kendisinin muhataba o hususta bilgi sahibi olduğunu ifade etmek, hissettirmek için söylenmesi şeklinde tarif edilen iki maksadı bulunduğu ifade edilmiştir.¹⁸³

Zerkeşî ve Suyutî Kur’an-ı Kerim’deki haber ve inşâ cümlelerini müstakil bir başlık altında incelemiştir. Gayesi, muhataba bir haberi duyurmak olan haber cümlesi Kur’an-ı Kerim’de bazen “*Anneler emzirirler,*”¹⁸⁴ “*Boşanmış kadınlar...beklerler*”¹⁸⁵ ayetlerindeki gibi emir manası taşımaktadır. Bazen (لَا يَمَسُّهٗ) “*Ona dokunamaz*”¹⁸⁶ ayetinde görüldüğü üzere nehiy manası taşımaktadır. Bazen de “*Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz,*”¹⁸⁷ “*Ebû Leheb'in elleri kurusun. Zaten kurudu*”¹⁸⁸ ayetlerindeki gibi dua manası taşımaktadır. Ayrıca taaccüp,¹⁸⁹ va’d,¹⁹⁰ vaîd,¹⁹¹ inkar ve ayıplama¹⁹² gibi manalarda, alanlarda kullanılmaktadır.¹⁹³

¹⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, II, 76; Taşköprüzâde, *Miftâhu’s Sa’âde*, II, 447; Irmak, *Haber ve İnşa*, s. 62. Dildeki bütün ifadeler, doğrulanıp doğrulanmayacağı kriterine bağlı olarak ihbârî ve inşâî olmak üzere ikiye ayrılmıştır. bkz. Görgün, Tahsin, “İnşâ-Dil Bilimi Terimi Olarak İnşâ-”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXII, 339.

¹⁸³ Kazvînî, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b.Abdurrahman(ö.739/1338), *el-Îzâh fî Ulûmi’l Belâğâ ve’l Meâni ve’l Beyân ve’l Bedi*, thk. Muhammed Abdülmünim Hafâcî, Mektebetü’l Maarif, Riyad 2006, s.28, 29; Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.106; Irmak, *Haber ve İnşa*, s. 86.

¹⁸⁴ Bakara 2/233. “Emzirirler” ifadesi siyak sibaka göre “emzirsinler” manasında emirdir. Yani maksat, annelerin çocuklarını emzirdiklerini haber vermek değil, annelerden çocuklarını emzirmelerini talep etmektir. bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 320.

¹⁸⁵ Bakara 2/228. Emri pekiştirmek ve bunun uyulmasında acele edilmesi gereken bir emir olduğu imajını uyandırmak için haber formunda getirilmiştir. bkz. Irmak, *Haber ve İnşa*, s.271.

¹⁸⁶ Vâkı’a 56/79.

¹⁸⁷ Fâtîha 1/5.

¹⁸⁸ Tebbet 111/1.

¹⁸⁹ Örnek olarak; Bakara 2/28; Kehf 18/5; Saff 61/3.

¹⁹⁰ Fusilet 41/53.

¹⁹¹ Şu’arâ 26/227.

¹⁹² Duhan 44/49.

¹⁹³ Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 318-321; Suyûtî, *el-İtkân*, II, 76-78.

Böylece emir, nehiy, soru, dua, temenni gibi kiplerin bulunduğu inşaî ifadelerin ihbarî ifadelerde de kullanıldığı görülmekte ve bu durum “inşâ anlamındaki haber” veya “haber inşâ yerine kullanılması” şeklinde isimlendirilmektedir. Arapça’da zahiren haber kalıbında olduğu halde inşaî anlam taşıyan kullanımlara sıklıkla rastlanıldığı ve belagatçıların bunları, haberî görünümleri dikkate alınmaksızın inşa kategorisinde değerlendirdiği belirtilmiştir.¹⁹⁴ Bu durumun Kuran-ı Kerim’de de incelikler ve sözün konumu gereği yukarıda misal verilen ayetlerde ifade edildiği gibi kullanımı görülmektedir.

İnşâ

“İstek bildiren cümle” yani “söylenen sözde hükmün doğru veya yanlış olma yönünün bulunmadığı ve bir isteği, dileği, emri, tasarımı veya şartı bildiren ifade”¹⁹⁵ olarak tarif edilen inşa fıkihta, söylenmesiyle aynı zamanda bir fiili de gerçekleştirmiş olan ifadeler için kullanılmaktadır.¹⁹⁶ Bir başka tanıma göre inşa, “Muhtevasının elde edilmesi ve gerçekleşmesi ancak telaffuz edildikten sonra mümkün olabilen sözdür.” Emir, nehy, istifhâm, temenni ve nidânın gerçekleşmesi ancak bu üsluplar için kullanılan kalıp ve sigaların söz sahibi tarafından dile getirilmesinden sonra gerçekleşebilmektedir.¹⁹⁷

İnşâ, talebî ve gayri talebî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.¹⁹⁸ Gayri talebî inşa herhangi bir talebe işaret etmeyen inşa türüdür, “inşâ-i ikâî” de denilmektedir. Talebî inşa ise bir şeyin meydana gelmesini talep etmek anlamına gelmekte olup, bunun emir, nehy, istifhâm, temennî ve nidâ olmak üzere beş kısımdan oluştuğu belirtilmektedir.¹⁹⁹

¹⁹⁴ İrmak, *Haber ve İnşa*, s.264.

¹⁹⁵ Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.111.

¹⁹⁶ Görgün, “İnşâ-Fıkıh-”, XXII, 341.

¹⁹⁷ İrmak, *Haber ve İnşa*, s.138. İnşa, emir, nehy gibi haberdan türeyen akitlerde, övme fiillerinde olduğu gibi nakil yoluyla ve istifham ile temenni gibi edat kullanılarak elde edilen kullanımları içine alan habere tabidir. bkz. İrmak, *Haber ve İnşa*, s.135.

¹⁹⁸ Kazvînî, *el-İzâh*, s.147, Kefevî, Ebü’l Bekâ (ö.1095/1684), *el-Külliyât*, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Mısırî, Müessesetü’r Risale, Beyrut 1998, s.197.

¹⁹⁹ Kefevî, *el-Külliyât*, s.198; Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.111,112; İrmak, *Haber ve İnşa*, s.139, 140.

➤ Emir

Emir bir işin yapılmasını istemektir. Emr-î hazır(doğrudan emir) “*Namazı kılın, zekatı verin*” ayetindeki emirler ve emr-î gaip(dolaylı emir) “*Sizden kim o aya yetişirse, oruçlu geçirsin*” ayetindeki emirlerdeki gibi iki sigası bulunduğu ifade edilmiştir.²⁰⁰ Emri, sarih emir ve sarih olmayan emir olarak inceleyenler sarih emrin şartlarına vurgu yapmakta, sarih olmayan yani dilek ve emir kipleri ile değil isim veya fiil cümlelerinden yapılmış haber kipleriyle ifade edilen fiil talebinde fiil cümlesi ile olana “*Oruç, sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de farz kılındı*”,²⁰¹ isim cümlesi ile olana “*Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor*”²⁰², “*Boşanmış kadınlar kendi kendilerine üç ay hâli (hayız veya temizlik müddeti) beklerler*”²⁰³ ayetlerini misal vermiştir. Sarih olmayan emirleri ise, “*Karar altına alınmış bir hükmü haber vermek üzere söylenmiş olanlar*”: (فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ) ²⁰⁴, (يُزْضِعْنَ) ²⁰⁵; “*Yapanı övmek, terk edeni yermek, yapana sevap vermek, yapılması istenenlerde Allah’ın rızasını, yapılmaması istenenlerde ise O’nun gazabını bildirmek*

²⁰⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 81; Karakaya, Hasan, *Fıkıh Usûlü*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2017, s.548.

Emir şu başlıklar oluşturularak da incelenmiştir:

- Açık emir fiil tabiri olan emr-î hâzir: “*Namazı kılın, zekatı verin*” Bakara 2/43.
- Meczum muzari fiilin başına (ج) getirilerek yapılan emr-i gâib: “*Onlar da kendilerini besleyip açlıklarını gideren ve her çeşit korkudan emin kılan şu evin rabbine kulluk etsinler.*” Kureyş 106/3-4.
- Emir manasına gelen isim fiille yapılan emir: “*Ey iman edenler! Siz kendi sorumluluklarınıza dikkat edin. Siz doğru gittiğiniz takdirde yanlış yola sapanlar size zarar veremez.*” Mâide 5/105.
- Emir fiilin yerine zikredilen mastarla yapılan emir: “*Anneye babaya güzel muamele edin*” Bakara 2/83.
- Mazi fiil sigası ile emir: “*Halbuki onlara, Allah’a kulluk etmeleri, Hanîfler olarak O’na yürekten inanıp boyun eğmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur.*” Beyyine 98/5, “*De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde yerinde yüzlerinizi (ona) doğrultun. Dini Allah’a has kılarak ona ibadet edin. Sizi başlangıçta yarattığı gibi (yine ona) döneceksiniz.*” A’râf 7/29.
- Emir anlamında haber cümlesi ile yapılan emir: “*Emzirmeyi tamamlamak isteyen için anneler çocuklarını tam iki yıl emzirirler...*” Bakara 2/233; “*Yûsuf dedi ki: Yedi yıl âdetiniz üzere ekin ekeceksiniz. Yiyeceğiniz az bir miktar hariç, biçtiklerinizi başağında bırakın.*” Yûsuf 12/47.
- Muzari fiil sigası ile yapılan emir: “*Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar. İşte Allah, aklınızı başımıza alαςınız diye size böyle öğüt veriyor*” Nahl 16/90; “*Halkına namazı ve zekatı emrederdi ve rabbinin rızasına ermişti.*” Meryem 19/55.

²⁰¹ Bakara 2/183.

²⁰² Nisâ 4/58.

²⁰³ Bakara 2/228.

²⁰⁴ Bakara 2/233.

²⁰⁵ Mâide 5/89.

suretiyle söylenmiş olanlar”): (وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الصَّابِرُونَ) ²⁰⁶, (وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ) ²⁰⁷ örnekleri ile ifade ederek övülen fiilin istendiği, yerilen ve karşılığında ceza gösterilen fiilin terk edilmesinin istediğinin ayetlerden anlaşıldığı belirtilirken hangi çeşit olursa olsun sarih olmayan emirlerin sarih olanlardan zayıf olduğunun da aşikar olduğu dile getirilmiştir. ²⁰⁸

Bazen gerçek manası olan yaptırım şeklindeki istekten başka anlamlarda kullanıldığı, konu ile ilgili eserlerde mecazi olarak farklı manalara ²⁰⁹ geldiği birer ayet örnek verilerek sıralanmıştır.

Emrin ifade ettiği hüküm hakkında ise cumhur ulema, vücuba, farziyete mani bir karine olmadıkça emir sigasının vücub, farziyet ifade ettiğini söylemiştir. İbâhe(mübah kılmak) karinesi bulunursa emir sigası da olsa hüküm olarak ibâhe ifade eder. Bazen nedbe(mendub kılma) irşâd veya tedibe delalet ettiği, her emir sigasının farz anlamda istek bildirmediği görülmektedir. ²¹⁰

➤ Nehiy

Talebî inşanın kısımlarından olan nehiy, bir fiilin yapılmamasını istemektir. Nehiy, emirde olduğu gibi sarih ve gayri sarih bir başka ifade ile hakiki ve mecazi olmak üzere ikiye ayrılır. Sarih nehy, nehy-i hazır(olumsuz doğrudan emir) ²¹¹ ve nehyi gaib(olumsuz dolaylı emir) ²¹² kipleri ile ifade edilir. Sarih olmayan nehiyer ise nehy kipi ile değil, nehy ve haram ifadelerinin kullanılması, yasaklığı ifade eden emir ve yasaklama anlamına gelen haber kipi, şart cümlesi, bir şeyin helal olmadığı bildirilmesi ve nefy edatı ile ifade edilir. ²¹³ “Hayâsızlığı, kötülüğü ve

²⁰⁶ Hadîd 57/19.

²⁰⁷ Nisâ 4/14.

²⁰⁸ Karaman, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü(İslâm Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s.168, 169.

²⁰⁹ Suyûtî, *el-İtkân*’da bunları listelemiştir. bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, II, 81, 82.

²¹⁰ Karaman, *Fıkıh Usûlü*, s.167, 168; Karakaya, *Fıkıh Usûlü*, s, 549, 550; Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.118.

²¹¹ Örn. “Zinaya yaklaşmayın” İsrâ 17/32.

²¹² Örn. “Ey iman edenler! Erkekler diğer erkeklerle alay etmesinler; onlar kendilerinden daha iyi olabilirler; kadınlar da diğer kadınlarla alay etmesinler; alay edilen kadınlar edenlerden daha iyi olabilirler. Biriniz diğerinizi karalamayın, birbirinize kötü ad takmayın. İman ettikten sonra fâsıklıkla anılmak ne kötüdür! Günahlarına tövbe etmeyenler yok mu, işte zalimler onlardır. Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahdır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın... ” Hucurât 49 /11 – 12.

²¹³ Karagöz, İsmail, *İlahî Yasaklar*, Kar Yayınları, Ankara 2014, s.21, 22.

zorbalığı yasaklar”²¹⁴ “Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar, fal okları şeytan işi iğrenç şeylerdir. Bunlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz”²¹⁵, “Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı”²¹⁶ ayetleri örnek gösterilebilir.

Bir delil, karine bulunduğu zaman nehiy hakiki anlamını kaybederek; kerahet, dua, irşâd, küçümseme ve ümitsizlik bildirme gibi haram dışında mecazi bir anlama delalet edeceği belirtilmiştir.²¹⁷

Nehyin ifade ettiği hüküm hakkında cumhur ulema, nehyin gerçekte haram kılmayı ifade ettiğini nehyin gerçek manası dışında kullanıldığını ancak deliller ile anlaşılacağını bu şekilde bazı durumlarda nehyin mekruhluk ifade ettiğini bildirmiştir.²¹⁸

İnşanın kısımlarından olan istifham, temenni, teracci, nida, kasem ile ilgili açıklamalara²¹⁹ yer vermeyeceğiz.

Bu kısımda ihbarî ve inşâi cümle incelenmiş, haberin inşâ yerine kullanılabilmesi gibi inşânın da haber yerine kullanılabilmesi ve inşai cümleden daha çok olmakla birlikte her iki yapıdan da hüküm çıkarılabileceği anlaşılmıştır.

b.b. Ahkâm Ayetlerinin Diğer Sigaları

Ahkâm ayetleri yalnızca emir ve nehy sigalarına has değildir. Kuran-ı Kerim’de ahkâma işaret eden sigalar yukarıda ifade ettiğimiz emir ve nehy sigaları da dahil olmak üzere yukarıda anlatılanlar toplu bir şekilde vücut, hürmet, nedb, ibâhe ve kerâhet ifade etmelerine göre örnekleri ile birlikte şu şekilde listenebilir:²²⁰

Bir Fiilin, Bir Şeyin Vacip Olduğunu Gösteren Kelime, Cümle ve Sigalar

-Açık emir sigasından çıkarılır. “*Namaz kılın, zekat verin.*”²²¹

-Muhataplara bir şeyin yazıldığı, farz kılındığının bildirildiği “farz oldu”, “vacip oldu”, “emrolundu”, “emrediyor”, “yazıyor” gibi mahiyetleri icabı vücut

²¹⁴ Nahl 16/90.

²¹⁵ Mâide 5/90.

²¹⁶ Bakara 2/173.

²¹⁷ Suyûtî, *el-İtkân*, II, 82.

²¹⁸ Karakaya, *Fıkıh Usûlü*, s. 557.

²¹⁹ bkz. Suyûtî, *el-İtkân*, II, 79-83; Taşköprüzâde, *Miftâhu’s Sa’âde*, II, 449-488.

²²⁰ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.120-130; Eren, *Ahkâm-ı Kur’ân*, s.129, 130; Muhammed el-Hudârî(ö.1345/1927), *Târîhu’t Teşrî’i’l İslâmî İslam Hukuku Tarihi*, trc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 2018, s.31-40.

²²¹ Bakara 2/43.

hükmü ifade eden bir kelime ve bu kelimelerin müştaklarının kullanılmasından çıkarılır. Bu şekilde ihbarî kalıplardan hüküm çıkması ile ilgili burada orucun farz kılınmasının hükmü “*Oruç, size de farz kılındı*”²²² ayetinden; adaletli hüküm verme, iyilik yapma ve muhtaç akrabaya yardım etmenin farz olduğu hükmüne de “*Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder*”²²³ ayeti örnek gösterilebilir. Bazen vasiyet ifadesi de “emreder” anlamında kullanılarak vücut ifade eder: “*Allah size, çocuklarınız hakkında erkeğe, iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder.*”²²⁴

-Kendilerinden ihbâr değil emir kastedilen bazı haber cümleleri de vücut ifade eder. “*İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler,*”²²⁵ “*Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler,*”²²⁶ “*Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.*”²²⁷

-Bir işin bütün insanlara veya belirli bir zümreye yüklenmiş olduğunu haber veren ayetler de vücut ifade eder. “*Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır,*”²²⁸ “*Emzirmeyi tamamlamak isteyen için analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.*”²²⁹

-Bir fiili yapana güzel bir karşılık ve sevap verileceğini ifade edilmesi vücut ifade eder. Burada Allah’a ve peygamberine itaat etmenin vacip olduğunu gösteren “*İşte bu (hükümler) Allah'ın koyduğu sınırlarıdır. Kim Allah'a ve Peygamberine itaat ederse, Allah onu, içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetlere sokar. İşte bu büyük başarıdır,*”²³⁰ “*Allah'a ve Peygamberlerine iman edenler var ya, işte onlar siddiklar (sözü özü doğru kimseler) ve Allah katında şahitlerdir. Onların mükafatları ve nurları vardır*”²³¹ ayetleri örnek verilebilir.

²²² Bakara 2/183.

²²³ Nahl 16/90.

²²⁴ Nisâ 4/11.

²²⁵ Bakara 2/234.

²²⁶ Bakara 2/228.

²²⁷ Bakara 2/233.

²²⁸ Âl-i İmrân 3/97.

²²⁹ Bakara 2/233.

²³⁰ Nisâ 4/13.

²³¹ Hadîd 57/19.

Hürmet İfade Eden Kelime, Cümle ve Sigalar

-Açık nehy sigasından çıkarılır. *"Zinaya yaklaşmayın."*²³²

-Hürmet kelimesi gibi yapısı itibariyle haramlık ifade eden veya helalliğe mani bir kelimenin kullanılmasından çıkarılır. *"De ki: "Rabbim ancak açık ve gizli kötülükleri, günahı ve haksız yere sınırı aşmayı, hakkında hiçbir delil indirmediği bir şeyi Allah'a ortak koşmanızı ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır,"*²³³ *"Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlarla -henüz canı çıkmadan yetişip kestiklerinizin dışında-yırtıcıların yediği hayvanlar, dikili taşlar önünde (sunaklarda) boğazlanmış hayvanlar ve fal oklarıyla paylaşmanız size haram kılındı"*²³⁴, *"De ki: Gelin, Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyayım..."*²³⁵, *"İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz,"*²³⁶ *"Ey iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl değildir."*²³⁷

-Kendilerinden nehiy kastedilen haber cümleleri de hürmet ifade eder. *"Hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar."*²³⁸

-Bazen fiilin yapılması halinde tehditte bulunularak veya yapılmasına ceza verileceğinin ifade edilmesi ile haramlık anlaşılır. *"Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir,"*²³⁹ *"Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."*²⁴⁰

²³² İsrâ 17/32.

²³³ A'râf 7/33.

²³⁴ Mâide 5/3.

²³⁵ En'âm 6/151.

²³⁶ Bakara 2/230.

²³⁷ Nisâ 4/19.

²³⁸ Nahl 16/90.

²³⁹ Nisâ 4/10.

²⁴⁰ Nisâ 4/93.

Nedb İfade Eden Kelime, Cümle ve Sigalar

-Emir sigası ile nedbin kastedildiğini gösteren karinenin bulunması, fiili yapmanın mendub olduğuna işaret eder. Buna “*Ey iman edenler! Belirlenmiş bir zamana kadar bir borç ilişkisi kurduğunuzda bunu yazın. Aranızdan bir kâtip bunu adaletle yazsın...*”²⁴¹ ayetindeki emrin, siyakındaki “*...Birbirinize güveniyorsanız, kendisine güvenilen borçlu emaneti yerine getirsin ve rabbi olan Allah’tan korksun*”²⁴² karinesi ile mecburiyet manasında olmadığı ve buradan veresiye alışverişlerin yazı ile teşvik edilmesinin mendupluğu hükmünün çıkarıldığı bu ayetler örnek gösterilmiştir.

-“Menduptur”, “Mendup oldu” gibi ifadeler mendubiyeti gösterir.

İbâhe İfade Eden Kelime, Cümle ve Sigalar

-Emir sigası ile mecburiyet değil de ibahenin kastedildiğini gösteren karinenin bulunması, fiili yapmanın mübah olduğunu gösterir. Buna “*...İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın,*”²⁴³ “*Yiyin için fakat israf etmeyin*”²⁴⁴ ayetleri örnek gösterilebilir. İlk ayet ile hacta ihramdan çıkıldığında avlanmanın mübah olduğu, ikinci ayette ise yeme içmenin ibaha ifade ettiği görülmektedir.

-Bir şey hakkında helal olduğunu gösteren kelime ve cümlelerin kullanılması mübahlığı ifade eder. “*Bugün size iyi ve temiz nimetler helâl kılınmıştır.*”²⁴⁵

-Bir şeyde günah, vebal bulunmadığının bildirilmesi ibahe ifade eder. “*Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah’tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir,*”²⁴⁶ “*Bu kadınlarla evlenme isteğinizi üstü kapalı bildirirkeniz veya içinizde saklamanızda bir sakınca yoktur.*”²⁴⁷

-Eşyada aslolan ibâhe olduğu için haram olduğuna delil bulunmayan şeyler mübahtır.

²⁴¹ Bakara 2/282.

²⁴² Bakara 2/283.

²⁴³ Mâide 5/2.

²⁴⁴ A’râf 7/31.

²⁴⁵ Mâide 5/5.

²⁴⁶ Bakara 2/173.

²⁴⁷ Bakara 2/235.

Kerahet İfade Eden Kelime, Cümle ve Sigalar

-Nehy sigasının, kerahete delalet ettiğine dair bir karinenin bulunması mekruhluğunu ifade eder. “*Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde sizi sıkıntıya sokacak hususlarda soru sormayın. Kur’an indirilirken böyle sorular sorarsanız size açıklanır. Allah onlardan sizi muaf tutmuştur. Allah çok bağışlayıcıdır, halîmdir.*”²⁴⁸

-Kerahet bildiren (كره), (بغض)²⁴⁹ gibi lafızların kullanılmasından çıkarılır.²⁵⁰

4. Kur’an-ı Kerim’deki Hükümler

Kur’an-ı Kerim’de inanç, ahlak, ibadât, muamelât, ukubât, kıssa, va’d, vaîd, nasihat gibi ana konular ile ilgili pek çok ayet vardır. Ancak ayetlerinin sayısının net, kesin olmayıp yaklaşık olarak ifade edilebileceği belirtilmiştir. Bu, daha önce belirtildiği üzere hükümler konusunda da geçerli olup bazı ayetlerin ahkâm ayetleri içerisinde sayılıp sayılmayacağı ve bakış açısı, hükmün delaleti ile bağlantılı olarak ahkâm ayetlerinin sayısına dair birbirini tutmayan farklı sayılar söylenmiştir.

Doğrudan²⁵¹ veya dolaylı olarak hüküm çıkan ayetler olarak değerlendirilen ahkâm ayetleri konusu ayrıca, ihtiva ettikleri hükümler bakımından genel hatlarıyla ibadât, muâmelat, ukubât gruplarına ayrılmıştır.

İslam dininin bir bütün olduğunu gösteren, iman, amel, ahlak, hukuk bir bütündür. Fıkıh usulü kitaplarında Kur’an hükümlerinin itikad, ibadet, ahlak, keffaret, muâmelat, ukubât şeklinde bölümlere ayrılmasının da anlatımı kolaylaştırmak için olup birbirlerinden tamamen ayrı şeyler olmadığı vurgulanmıştır. Nihayetinde Kur’an’ın amelî ve ahlakî bütün hükümlerinin uygulanmasının Allah Teâlâ’ya kulluk etmek olduğu için Kur’an hükümlerinin hepsinin ibadet kavramına dahil edilebileceği de ifade edilmiştir.²⁵²

²⁴⁸ Mâide 5/101.

²⁴⁹ Burada ilgili hadisler örnek verilmiştir. Hadisler için bkz. Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu’fi(ö.256/870), *Sahih-i Buharî*, “İstikrâz”, 19, Cemiyetü’l Meknezi’l İslâmî, Germany 2000; İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd(ö.273/887), *Sünen-i İbn Mâce*, “Talâk”, 1, Cemiyetü’l Meknezi’l İslâmî, Germany 2000.

²⁵⁰ bkz. Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.120-130.

²⁵¹ Sarih amelî hüküm içeren, doğrudan fikhî tefsirin konusu olan ahkâm ayetlerinin sayısı son zamanlarda benimsenen bir tasnife göre 368 ayet olup, bunların yüz kırkı ibadetlere, yetmiş aile hukukuna, yetmiş medenî hukuka, otuzu ceza hukukuna, on üç veya yirmisi usûl-i muhakemâta, yirmi ikisi harp ve sulh hukukuna, on tanesi de malî ve iktisadî konulara dairdir. Bkz. Çetiner, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, I, 551.

²⁵² Karagöz, İsmail, *Kur’ân’da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul 1997, s.50.

Bundan dolayı çalışmamızda birbiriyle bağlantılı olan ahkâm ayetlerini keskin hatlar ile ayrılmaya da çalışmamızdaki bölümlendirmede Kur'an'daki itikadî, ahlakî, amelî esaslar ile ilgili hükümlerden, amelî hükümlerde genel kabul gören ibadet, muamelât ve ukubât hükümleri ayrımına ahlak ile ilgili hükümler kısmını da dahil ederek ilgili ayetleri inceleyeceğiz.

İKİNCİ BÖLÜM

MEKKÎ SÛRELERDE AHKÂM AYETLERİ

Önceki bölümde bu başlık ile bağlantısı olan, ahkâm, ahkâm ayetleri ve tefsiri gibi hususları izah etmiştik. “*Mekkî Sûrelerde Ahkâm Ayetleri*” isimli bu bölümümüzde ise öncelikle Mekkî-Medenî ayet kavramı, Mekkî ayetlerin özellikleri ve bu hususta çalışmamızın temelini oluşturan Matürîdî ve Cessâs’ın tefsirlerindeki açıklamalara yer vereceğiz. Sonrasında ise müfessirlerimizin ayetlerdeki yorumlarına göre başlıklar oluşturup tasniflendirdiğimiz konuları Mekkî ayetlerdeki ibadet, muamelât, ukûbat hükümleri ve diğer hükümler başlıkları altında işleyeceğiz.

I. MEKKÎ SÛRE/AYET

A. Mekkî-Medenî Tanımı

Kuran-ı Kerim nübüvvet hayatının on üç yılı Mekke’de, on yılı Medine’de olmak üzere yaklaşık yirmi üç yıllık sürede parçalar halinde nazil olmuştur.

Âlimler nüzulünün uzun bir zaman dilimine yayılması ve olayların gelişimine göre inmesi sebebiyle Kur’an tefsirinde ayetlerin nüzul süreçlerini, sebeplerini bilmenin önemine vurgu yapmışlardır. Kur’an’ın Mekkî-Medenî sûre ve ayetlerini bilmeyenlerin, nüzul zamanları ve şekillerini, iniş vecihlerine vakıf olmayanların²⁵³ Kur’an-ı Kerim hakkında konuşmalarının doğru olmayacağını söylemişlerdir.

Tefsir usulü kaynaklarında Kur’an sure/ayetlerinin Mekkî ve Medenî oluşlarına ilişkin üç farklı görüş bulunmaktadır.

1) Zamanı esas alan ayırım: Burada kastedilen zaman, Hz. Peygamber’in Mekke’den Medine’ye hicretidir. Bu ayırma göre hicretten önce nazil olan sûre ve ayetler Mekkî; Mekke veya Medine veya başka bir mekânda herhangi bir sefer sırasında, Fetih yılı, Veda haccında inmiş olması fark etmeksizin hicretten sonra

²⁵³ Bu hususta yirmi beş özellik sıralanmıştır. bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 192; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 8; İbn Akîle el-Mekkî, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b.Ahmed(ö.1150/1737), *ez-Ziyâde ve’l İhsân fî Ulûmi’l Kur’ân*, Merkezü’l-Buhus ve’d-Dirasat, Şarika 2006, I, 205; Mennâ’ Halil Kattân(ö.1420/1999), *Ulûmu’l Kur’ân*, trc. Arif Erkan, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s.76.

inenlerin hepsi Medenîdir. Daha kuşatıcı olmasından ötürü en meşhur ve yaygın kabul de bu tanımdır.²⁵⁴

Yahya b.Sellâm'dan rivayetle Rasulullah(s.a.v) henüz Medine'ye ulaşmadan Medine yolunda indirilenler Mekkî, Medine'ye ulaştığından itibaren Medenîdir.²⁵⁵ Bu ıstılah, hicret yolculuğunda inen ayetleri Mekkî ayetlere katma hükmünü sağlayan güzel bir delildir.²⁵⁶

2) Mekânı esas alan ayırım: Hicretten sonra olsa bile Mekke'de nazil olan sûre ve ayetler Mekkî, Medine'de nazil olanlar ise Medenîdir. Mekke'nin çevresindekiler(Mina, Arafat, Hudeybiye) Mekkî gibi; Medine'nin çevresindekiler(Bedir, Uhud vd.) Medine gibi değerlendirilir. Buna göre gazveler esnasında inen ayetler ne Mekkî ne de Medenîdir.²⁵⁷

3) Muhatapları esas alan ayırım: Mekkelilere hitap eden ayetler Mekkî, Medinelilere hitap eden ayetler Medenîdir.²⁵⁸

Tanımların her biri farklı yönlerden eleştirilmiş olup neticede Mekkî-Medenî tanımında; zaman, mekân, vakıa ve nas dörtlüsünün bir arada bulundurulması gerektiği ifade edilmiştir.²⁵⁹

Mekkî ve Medenî ayetlerin tespitinde Rasulullah(s.a.v)'dan herhangi bir bilgi gelmemiş, nüzul sürecine şahitlik eden sahabe de bu konuda bir bilgiye gereksinim duymamış olsa da sûre/ayetlerin Mekkî veya Medenî oluşu sahabe ve tabiun yoluyla gelen haberler ile bilinmektedir.²⁶⁰

²⁵⁴ İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân(ö.597/1201), *Fünûnu'l Efnân fi Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Hasan Ziyaeddin Itr, Dâru'l Beşâri'l İslamiyye, Beyrut 1987, s.335; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 9; İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l İhsân fi Ulûmi'l Kur'ân*, I, 204; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 292; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'ân*, s.86; Halid b.Osman es-Sebt, *Kavâidü't Tefsir*, Dâru İbn Affan, Kahire 2002, I, 76.

²⁵⁵ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.335.

²⁵⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 9.

²⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 9; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 290; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'ân*, s.87.

²⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 9; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 291; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'ân*, s.88. Bu husus hakkında M.Ünver, tanımın bütün Kur'an ayetlerini kapsamadığını, bütünleştirici ve belirleyici olmayan farklı kalıplar dikkate alınarak bir tanım denemesine kalkışılmasının ilmi olmadığını ifade etmektedir. bkz. Ünver, Mustafa, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1998, s.85.

²⁵⁹ Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, s. 92.

²⁶⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 9; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 294.

Mekkî-Medenîliği tespitinde vahyin nüzul sürecine doğrudan tanıklık eden sahabenin verdikleri haberler oldukça önemli olup, tamamen geçmişten gelen rivayetlere ve işitmeye dayalı bir yaklaşımın kullanılmasına “*simâî yöntem*”; Kur’an’ın kendisinin de kaynaklık edeceği, surelerin genel özellikleri ve içeriklerinin yararlı olacağı belirtilerek karşılaştırma ve aklî mukayeseler yapmayı esas alan yaklaşıma ise “*kıyâsi yöntem*” denilmiştir.²⁶¹

B. Mekkî Ayet ve Sûrelerin Genel Özellikleri

İslam âlimleri Mekkî-Medenî ayet ve surelerin kendilerine has özelliklerini inceleyerek her biri için içerdiği üslub ve konuların özelliklerini açıklayan bir takım kıyasî kaideler çıkararak bu bağlamda ayırt edici birçok özellikten söz etmişlerdir. Bunlar:

- 1) İçinde secde ayeti bulunan her sûre Mekkîdir.²⁶²
- 2) Kur’an’ı Kerim’de 15 sûrede 33 defa geçen كَلَّا “Kellâ” lafzının bulunduğu her sûre Mekkîdir.²⁶³
- 3) Bakara ve Âl-i İmrân Sûreleri hariç başlarında hecâ harfleri(Hurûf-u Mukatta) bulunan her sûre Mekkîdir.²⁶⁴
- 4) Bakara Sûresi hariç içinde Hz. Adem ve İblis kıssasına yer veren her sûre Mekkîdir.²⁶⁵
- 5) Bakara Sûresi hariç içinde peygamberlerin ve geçmiş kavimlerin kıssalarından bahseden her sûre Mekkîdir.²⁶⁶

²⁶¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 189; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Subhî es-Sâlih(ö.1407/1986), *Kur’an İlimleri*, trc. M.Said Şimşek, Esra Yayınları, Konya 1994, s.189,190; Mennâ’ Halil Kattân, *Ulûmu’l Kur’ân*, s.85; Okumuş, Mesut, “Kur’an’ın Tedrici Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”, *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, sy:27, s.14.

²⁶² İbn Cevzî, *Fünûnu’l Efnân*, s.338; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu’l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur’an İlimleri*, s.190; Mennâ’ Halil Kattân, *Ulûmu’l Kur’ân*, s.89; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2013, s.61.

²⁶³ İbn Cevzî, *Fünûnu’l Efnân*, s.338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu’l İrfân Tercümesi*, I, 295; Subhî es-Sâlih, *Kur’an İlimleri*, s.190; Mennâ’ Halil Kattân, *Ulûmu’l Kur’ân*, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.61.

²⁶⁴ İbn Cevzî, *Fünûnu’l Efnân*, s.338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu’l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur’an İlimleri*, s.191; Mennâ’ Halil Kattân, *Ulûmu’l Kur’ân*, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.61.

²⁶⁵ İbn Cevzî, *Fünûnu’l Efnân*, s.338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 188; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu’l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur’an İlimleri*, s.191; Mennâ’ Halil Kattân, *Ulûmu’l Kur’ân*, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.61.

6) Bazı istisnaları hariç olmak üzere içinde يَا أَيُّهَا النَّاسُ “Ey İnsanlar” hitabı bulunan her sûre Mekkîdir.²⁶⁷

7) Mekkî ayet ve sureler kısa, veciz, hareketli bir anlatım ve ses ahengine sahiptir.²⁶⁸

8) Muhteva olarak; daha çok inanç konuları üzerinde durulmakta, şirk ve putperestliğe karşı mücadele edilerek tek Allah inancı, nübüvvet ve ahirete iman esasları anlatılır. Kıyamet sahneleri, cennet ve cehennem tasvirleri zikredilir. Muhataplar aklî deliller ve kevnî ayetlerle tefekküre çağrılır. Toplum şahsiyetinin kurulduğu teşri ve ahlakî faziletlerle donanmaya yönelik konulara ağırlık verilir. Geçmiş ümmet ve peygamberlerin hayatlarından etkileyici, ibret verici hikayeler anlatılır.²⁶⁹

²⁶⁶ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 189; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, s.191; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'an*, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.61.

²⁶⁷ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, s.191; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'an*, s.89; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.61. Bu hususta bazı istisnaları bulunması sebebiyle bu görüş pek sıhhatli kabul edilmemiştir. Misal olarak Nisa Suresi Medenî olduğu halde يَا أَيُّهَا النَّاسُ diye başlar. Aynı şekilde Bakara Suresi Medenî olduğu halde 21.ayeti bu hitapla başlar. Hac Suresi Mekkî olduğu halde 77.ayeti يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا hitabıyla başlar. bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 190.

²⁶⁸ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.339; İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l İhsân*, I, 222; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 296; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, s.191; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'an*, s.90.

²⁶⁹ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.339; İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l İhsân*, I, 222; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 303-305; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, s.191; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'an*, s.89, 90; Câbirî, Muhammed Âbid(ö.1431/2010), *Kur'an'a Giriş*, trc. Muhammed Çoşkun, Mana Yayınları, İstanbul 2013, 271; Keskiöğlü, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, TDV Yayınları, Ankara 1993, s.59; Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, s.315-318.

Medenî Ayet ve Sûrelerin Genel Özellikleri

- 1) Bazı istisnaları dışında يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا “Ey İman Edenler” hitabı bulunan sûreler Medenîdir.
- 2) Had cezaları ve miras hukukunun zikredildiği sûreler Medenîdir.
- 3) Cihada izin veren ve cihadla ilgili hükümleri beyan eden ayetlerin olduğu sûreler Medenîdir.
- 4) Ankebût Sûresi hariç, içinde münafıklardan bahseden her sûre Medenîdir. Ankebût Sûresi baş tarafındaki on bir ayet hariç Mekkîdir. İçinde münafıkların bahsedildiği bu ayetler ise Medenîdir.
- 5) Medenî ayet ve sûreler daha uzun ve tafsilatlı bir üsluba sahiptir.
- 6) Yukarıda değinilen özellikler dışında diğer muhteva özellikleri; idari prensipler, ibadet, muamelat ve ukûbatla ilgili düzenlemeler yer alır. Detaylı delil ve argümanlar kullanılır. Yahudî ve Hristiyanların batıl inançlarından, cinayetlerinden, kitaplarını tahrif etmelerinden bahsedilerek İslam'a davet edilir. Münafıkların iç yüzleri açıklanır. Hz. Peygamber'in evlilik ve aile yaşantısı ile ilgili ayetler birçok yerde zikredilir. bkz. Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 187, 188; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 17; Zürcânî, *Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, I, 296, 297, 306; Subhî es-Sâlih, *Kur'an İlimleri*, s.192; Mennâ' Halil Kattân, *Ulûmu'l Kur'an*, s.90, 91; İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l İhsân*, I, 222; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.62; Câbirî, *Kur'an'a Giriş*, s.271; Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, s. 59,60; Ünver, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, s.323-329.

C. Mekkî Sûreler

Mekkî-Medenî gerek lafız gerek mana ve muhteva hususunda Kur'an metninin anlaşılmasına ciddi katkısı bulunan bir ayrımdır.²⁷⁰ Kur'an'ın tertibinde sûrelerin Mekkî ve Medenîliği ayetlerin çoğunluğunun hangi dönemde indiği dikkate alınarak belirlenmiştir. Bu bağlamda, sûreler için dört durum söz konusu olmuştur: 1) Sûrenin tamamı Mekkî olabilir. 2) Sûrenin tamamı Medenî olabilir. 3) Sûre Mekkî olup içinde bazı ayetler Medenî olabilir. 4) Sûre Medenî olup içinde bazı ayetler Mekkî olabilir.²⁷¹

Kur'an'daki Mekkî ve Medenî sûrelerin sayısı hakkında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu konuda gerek sayı gerekse de sûre isimleri bakımından birbirinden farklı görüşlerin ortaya atıldığı görülmektedir. Yakûbî'ye(ö.284/897) göre Kur'an sûrelerinin 82 tanesi Mekkî, 32 tanesi Medenîdir.²⁷² İbn Durays el-Beceli'ye(ö.294/906) göre 85 sûre Mekkî, 28 sûre ise Medenîdir.²⁷³ İbnü'l Cevzî(ö.597/1201)'nin eş-Şîta'dan nakline göre 85 sûre Mekkî, 29 sûre de Medenîdir. Ancak Mekke döneminde indiği söylenen Kamer, Rahman, İhlas, Felak, Nâs sûreleri ihtilaflıdır.²⁷⁴ Zerkeşî'ye(ö.794/1392) göre 85 sûre Mekkî, ihtilaflı olan Fatiha Sûresini de dahil edersek kalan diğer 29 sûre Medenîdir.²⁷⁵ Suyûtî(ö.911/1505) bir tercihte bulunmadan sûrelerin Mekkî-Medenî olmalarına dair elde ettiği rivayetleri sıralayıp ihtilaflı olan sûreleri de belirtmiştir. Suyûtî burada, İbn Hassar'ın(ö.611/1214) "*en-Nâsîh ve'l Mensuh*" eserinde 20 sûrenin ittifakla Medenî, 12 sûrenin ihtilaflı, geri kalan sûrelerin ise ittifakla Mekkî olduğunu dile getirdiği beytine yer verir.²⁷⁶ Mısır Meliki Fuat'ın 1342/1923 yılında ilmî bir heyete tetkik ettirerek bastırıldığı ve bugün müslümanların elinde yaygın olarak kullanılan mushafa

²⁷⁰ Ünsal, Hadiye, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahli*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2014, s.32.

²⁷¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.62.

²⁷² Yakûbî, Ebü'l Abbas Ahmed b.Ebî Ya'kub İshak b.Cafer b.Vehb b.Vâzih(ö.284/897), *Târîhu'l-Yakûbî*, Matbaat-ı Beril, Leiden 1883, II, 32,43.

²⁷³ Açıklamada Fatiha Sûresine Mekkî denilmiş ancak sınıflandırmada zikredilmemiştir. Mekkîler içerisinde sayıldığına ittifak edildiği üzere 114 sûre olur. bkz. İbn Durays el-Beceli, Ebu Abdullah Muhammed b. Eyyüb(ö.294/906), *Fezâilü'l Kur'ân ve mâ Unzile mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ Unzile bi'l-Medine*, thk. Gazve Bedir, Dâru'l Fikr, Dımeşk 1987, s. 33,34.

²⁷⁴ İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.337,338.

²⁷⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 193, 194.

²⁷⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, I, 10-12.

göre 86 sûre Mekkî, 28 sûre ise Medenî kabul edilmektedir.²⁷⁷ Kur'an'ı ilk defa nüzul sırasına göre açıklama yoluna giden İ. Derveze, tefsirinde Mısır Meliki Fuat'ın bastırıldığı mushafı esas aldığını belirtmekle birlikte bu tasnifte kabul gören Mekkî sûrelerdeki Medenî ayetlerin sayısını 147'den 9 ayete indirmiş, Medeni sûrelerdeki 7 tane Mekkî ayetin bulunduğu görüşünü ise siyak-sibak, mana bütünlüğü, konum ve üslup uyumunu dikkate alarak tümüyle reddetmiştir.²⁷⁸ Ülkemizde surelerin nüzul sırasına göre tertibini esas alan ilk tefsir çalışmasında 91 sûre Mekkî, 23 sûre ise Medenî olarak kabul görmüştür.²⁷⁹ Nüzul sırasına göre en son tefsirlerden birinin müellifi olan Câbirî ise, 90 sûreyi Mekkî, 24 sûreyi de Medenî kabul etmiştir.²⁸⁰ Ayrıca Mekkî sûreler içerisinde bazı Medenî ayetlerin, Medenî sûreler içerisinde bazı Mekkî ayetlerin olduğuna dair rivayetleri zan ve tahminden öteye geçmeyen değerlendirmeler olarak görerek reddetmiştir.²⁸¹

Sahabe ve tabiûndan gelen haberlerdeki farklı bilgilerden²⁸² kaynaklı değişiklik gösteren bütün bu tasniflerde Mekkî-Medenî olmaları bakımından sûre tertipleri arasında çok büyük farklılıklar bulunmadığı görülmektedir. Farklılıklar genellikle dönemlerdeki sûrelerin sıralamasında ortaya çıkmaktadır.

Mekkî Sûreler²⁸³

Daha önce de bahsedildiği üzere nüzul sırası ve sûre sayısı açısından kaynaklarda az çok farklılık arzeden bilgiler bulunmaktadır. Ancak burada somut olarak ifade etmek için yer vereceğimiz müelliflerden hepsinin, sıralamalarda değişiklik olmakla birlikte ittifakla Mekkî olduğunu söyledikleri sûre sayısı 76 olup,

²⁷⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.62; Birişik, Abdülhamit, "Sûre", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 538.

²⁷⁸ Okumuş, Mesut, "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi", *İslami İlimler Dergisi*, I. Kur'an Sempozyumu, 2007, s. 101.

²⁷⁹ Duman, M. Zeki, *Beyânu'l-Hak: Kur'an-ı Kerim'in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*, Fecr Yayınları, Ankara 2006, I, 15. Ayrıca Câbirî'nin de ifade ettiği gibi Z. Duman'da, Kur'an'da Mekkilerde Medenî, Medenîlerde Mekkî ayetlerin yer aldığını görüşünün isabetli olmadığını belirtir. bkz. Duman, *"Beyânu'l-Hak"*, I, 18,19.

²⁸⁰ Okumuş, "Kur'an'ın Tedrici Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine", s.19.

²⁸¹ Güven, Şahin, "Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu", *Bilimname*, 2011/1, sy:XX, s.77.

²⁸² E. Gözeler eserinde Mekkî-Medenî Sûre Tertip Kaynaklarını tablolaştırarak göstermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Gözeler, Esra, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2016, s.108,109.

²⁸³ İslam alimlerinin nüzul tertiplerinde Mekkî Sûrelerin tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili*, s.58-70.

müelliflerden çoğunun Mekkî olarak değerlendirdiği bazılarının ise Medenî olduğu veya bu konuda ihtilaf bulunduğunu söylediği sûre sayısı 11'dir.²⁸⁴

Hiz. Osman'a dayandırılan tertibe göre ise 86 sûre Mekkî, 28 sûre Medenîdir. Bunlar:

1-Alak, 2-Kalem, 3-Müzzemmil, 4-Müddessir, 5-Fâtiha, 6-Tebbet, 7-Tekvîr, 8-A'lâ, 9-Leyl, 10- Fecr, 11-Duhâ, 12-İnşirâh, 13-Asr, 14-Âdiyât, 15-Kevser, 16-Tekâsür, 17-Mâûn, 18-Kâfirûn, 19-Fil, 20-Felak, 21-Nâs, 22-İhlâs, 23- Necm, 24-Abese, 25-Kadr, 26- Şems, 27-Burûc, 28- Tîn, 29-Kureyş, 30-Kâria, 31-Kiyâme, 32-Hümeze, 33-Mürselât, 34-Kâf, 35-Beled, 36-Târık, 37-Kamer, 38-Sâd, 39- A'râf, 40-Cin, 41-Yâsîn, 42-Furkân, 43-Fâtır, 44-Meryem, 45-Tâhâ, 46-Vâkıa, 47-Şuarâ', 48-Neml, 49-Kasas, 50-İsrâ, 51-Yûnus, 52-Hûd, 53-Yûsuf, 54-Hicr, 55-En'âm, 56-Saffât, 57-Lokmân, 58- Sebe', 59-Zümer, 60-Mü'min, 61-Fussilet, 62-Şûrâ, 63-Zuhruf, 64-Duhân, 65-Câsiye, 66-Ahkâf, 67-Zâriyât, 68-Ğâşiye, 69-Kehf, 70-Nahl, 71-Nûh, 72-İbrâhîm, 73-Enbiyâ, 74-Mü'minûn, 75-Secde, 76-Tûr, 77-Mülk, 78-Hâkka, 79-Meâric, 80-Nebe, 81- Nâziât, 82-İnfitâr, 83-İnşikâk, 84-Rûm, 85-Ankebût, 86-Mutaffifîn.²⁸⁵

Medenî Sûreler

1-Bakara, 2-Enfâl, 3-Âl-i İmrân, 4-Ahzâb, 5-Mümtehîne, 6-Nisâ, 7-Zilzâl, 8-Hadîd, 9-Muhammed, 10-Ra'd, 11-Rahmân, 12-İnsân, 13-Talâk, 14-Beyyine, 15-Haşr, 16-Nûr, 17-Hacc, 18-Münafikûn, 19-Mücâdele, 20-Hucurât, 21-Tahrîm, 22-Teğâbun, 23- Saff, 24-Cuma, 25-Feth, 26- Mâide, 27-Tevbe, 28-Nasr.²⁸⁶

²⁸⁴ Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, II, 32; İbn Durays el-Becelî, *Fezâilü'l Kur'an*, s. 33,34; İbn Nedim, *el-Fihrist*, s.40,41; İbn Cevzî, *Fünûnu'l Efnân*, s.337,338; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 193, 194; Suyûtî, *el-İtkân*, I, 10-12. Ayrıca bkz. Yavuz, Adil, *Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik*, Ebabel Yayıncılık, Ankara 2007, s.40.

²⁸⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 79-83; Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, s.96-98. Müelliflerden çoğunun Mekkî olarak değerlendirdiği bazılarının ise Medenî olduğunu veya bu konuda ihtilaf bulunduğunu söylediği sûreler şunlardır: 1-Âdiyât, 2-Fâtiha, 3-Felak, 4-İhlâs, 5-Kadr, 6-Kamer, 7-Mutaffifîn, 8-Nâs, 9-Rahmân, 10-Secde, 11-Vâkıa. bkz. Yavuz, *Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik*, s.41.

²⁸⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 79-83; Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, s.98,99. Müelliflerin ittifakla Medenî olduğunu söyledikleri sûreler; Ahzâb, Âl-i İmrân, Bakara, Cuma, Enfâl, Feth, Hadîd, Haşr, Hucurât, Mâide, Muhammed, Mücâdele, Mümtehîne, Münafikûn, Nasr, Nisâ, Nûr, Tahrîm, Talâk, Tevbe sûreleri olup çoğunun Medenî olduğunu belirttikleri ise 1- Beyyine, 2- Hacc, 3- İnsân, 4- Ra'd, 5- Saff, 6- Teğâbun, 7- Zilzâl sûreleridir. bkz. Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, II, 43; İbn Durays el-Becelî, *Fezâilü'l Kur'an*, s. 34; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 194; Yavuz, *Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik*, s.46.

Genel bilgi olarak izah ettiğimiz Mekkî-Medenî hususunda, çalışmamızda müfessirlerimizin genel kabul olarak Mekkî kabul edilen ayetlerinden hüküm çıkanları esas alacağımızı daha önce ifade etmiştik. İlgili müfessirlerin bu husustaki ifadelerini tespit ederek kısaca belirtilmesinin çalışmaya zenginlik katması ve okuyuculara fikir vermesi açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu konuda tespit ettiklerimizden müfessirlerimizin görüşlerini şu şekilde ifade edebiliriz:

1. Mâtürîdî'nin Tefsirinde Mekkî Sûreler

Matürîdî tefsirinde sûrede, ayet açıklamaları içerisinde az da olsa sûrenin veya ayetin Mekkî/Medenî olduğunu ifade etmiştir. Tespit ettiğimiz örnekler şu şekildedir: Sûrenin Mekkî olduğunu Zariyât sûresi 19.ayette Mekke'de henüz zekat emri gelmediğinden ayetin zekat ile ilgili olamayacağını, sahih bir rivayet varsa sûrenin Mekkî olduğu söylenerek ayetin istisna edilebileceğini de belirtmektedir.²⁸⁷

Nûh sûresi 1.ayeti açıklarken ayette Hz.Peygamber'e Hz.Nuh'un kavminden gördüğü eziyetlerden söz edilmektedir. Bunun da sebebi Hz.Peygamber'e kavminden gelen eziyetlere sabretmesini telkin etmektedir. Çünkü sûre Mekke'de inmiştir şeklinde açıklamaları yer almaktadır.²⁸⁸

Müzzemmil 20.ayette "zekatı ödeyin" ayeti hakkında Medine'de nazil olduğu görüşüne yer verdikten sonra kendisi zekat verme emrinde ayetin Medine'de indiğine dair bir işaret bulunmadığını belirtmiştir.²⁸⁹

Mutaffîfîn sûresinin son ayetlerinin tefsirini yaparken diğer sûreye geçmeden önce "Bazıları bu sûrenin Mekkî olduğunu söylemiştir. Bazısı da Mekke ile Medine arasında inmiştir demiştir. Doğrusu sûre Mekkî'dir. Kimi ise sûrenin başının Medenî son tarafının ise Mekkî olduğunu ifade etmiştir. En doğrusunu Alah bilir" ifadelerini kullanmıştır.²⁹⁰

İnşirâh sûresi 7.ayette Hasan Basri'nin sûreyi cihad bağlamında açıklamasına bunun uzak bir ihtimal olduğunu ayetin Mekkî olduğunu belirterek açıklamıştır.²⁹¹

²⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 136; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIV, 157.

²⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 121; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 129.

²⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 226; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 236.

²⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 122; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 137.

²⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 258; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 280.

Yasîn sûresinin bütünüyle Mekke’de nazil olduğunu belirttiği gibi, bazen sûrenin nüzûl sebebini açıklarken ifade etmiştir.²⁹²

Çalışmamızda esas aldığımız Matürîdî'nin tefsirinin²⁹³ ciltlerinin başındaki eserde nüshaların izahı ve hangi nüsha olduğu Arapça harflerle gösterilmiştir.²⁹⁴ Matürîdî'nin ciltlerini incelediğimizde nüshalarda bazı sûrelerde bir açıklama bulunmamakla birlikte genellikle sûrenin Mekkî/Medenî olduğuna dair kısa bilgiler verildiği görülmüştür. Bunları şu şekilde verebiliriz:

Matürîdî A'râf sûresinin başında bu sûrenin Mekke’de nazil olduğu söylenmiştir ifadesini kullanmıştır.²⁹⁵ Rad sûresinin dipnotunda tüm nüshalarında Mekkî olduğu zikredilmiştir.²⁹⁶ İbrâhim sûresinin başında Mekkî olduğu söylenmiştir.²⁹⁷ Nuri Osmaniye(ن), Atıf Efendi ve Mihrişah nüshasında Hicr sûresinin Mekkî olduğu zikredilmiştir.²⁹⁸ Atıf Efendi ve Mihrişah nüshasında müfessirlerin bazılarının Nahl sûresinin üç ayeti hariç tamamının Mekkî olduğunun belirtildiği geçmiştir.²⁹⁹ Nuri Osmaniye(ن), Atıf Efendi ve Mihrişah nüshalarında Kehf sûresinin;³⁰⁰ yine Nuri Osmaniye(ن) ve Atıf Efendi nüshalarında Meryem sûresinin Mekkî olduğu söylenmiştir.³⁰¹ Nuri Osmaniye(ن) nüshasında Tâhâ sûresinin;³⁰² Nuri Osmaniye(ن), Atıf Efendi, Mihrişah nüshalarında da Enbiyâ sûresinin tamamen Mekkî olduğu belirtilmiştir.³⁰³ Nuri Osmaniye(ن) nüshasında Hâc sûresinin biri 19.ayeti olmak üzere üç ayeti hariç tamamının Mekke’de indiği zikredilmiştir.³⁰⁴ Nuri Osmaniye(ن), Atıf Efendi ve Mihrişah nüshasında Mü'minûn

²⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII, 80; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XII, 97.

²⁹³ Bu kısımdaki dipnotlarda tahkiki Ahmet Vanlıoğlu, İlmi Kontrolü Bekir Topaloğlu tarafından yapılan 18 ciltlik tefsirin (Mekkî-Medenîlik hususunda nüshalarının belirtildiği) Arapçası verilecektir. Türkçe çeviride ciltlerdeki çevirmenlerin bazısı tarafından bu durum belirtilip bazısı tarafından belirtilmediği için bu kısımda(Mekkî sûre/ayet) Türkçe baskının dipnot bilgileri gösterilmeyecektir.

²⁹⁴ ث= Nuri Osmaniye Nüshası; ن= Nuri Osmaniye Nüshası; ر=Raşid Efendi Nüshası; ع=Atıf Efendi Nüshası; ك=Köprülü Nüshası; م=Mihrişah Nüshası(Süleymaniye Kütüphanesi).

²⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 283.

²⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 379.

²⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 453.

²⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 7.

²⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 69.

³⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 7.

³⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 115.

³⁰² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 175.

³⁰³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 255.

³⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 339.

sûresi hakkında Mekkî olduğu geçmiştir.³⁰⁵ سورة الفرقان كلها مكية başlığı olan Furkân sûresinde dipnotta Nuri Osmaniye(ن) ve Atıf Efendi nüshalarında Mekke'de indiğinin belirtildiğine de yer verilmiştir.³⁰⁶ سورة الشعراء قيل مكية başlıklı Şuara sûresinde Atıf Efendi nüshasında Mekkî olduğu söylenmiştir.³⁰⁷ سورة النمل وهي مكية başlıklı Neml sûresinde de Mekkî'dir ifadesi geçmiştir.³⁰⁸ Kasas Sûresi'nin Raşid Efendi ve Mihrişah nüshasında Mekkî olduğu, Nuri Osmaniye nüshalarında(ث-ن) Mekke'de indirildiği zikredilmiştir.³⁰⁹ Nuri Osmaniye(ن) nüshasında Ankebût sûresinin tamamının Mekkî olduğu belirtilirken Katade'den ilk on ayetin Medenî, diğerlerinin Mekkî olduğu rivayetine yer verilmiştir. Diğer Nuri Osmaniye(ن) nüshasında altmış dokuz ayet ve Mekkî olduğu geçmiştir. Mihrişah nüshasında da tamamen Mekkî olduğu zikredilmiştir.³¹⁰ Nuri Osmaniye nüshaları(ث-ن) ve Mihrişah nüshasında Rûm sûresinin altmış ayet ve Mekkî olduğuna yer verilmiştir.³¹¹ Nuri Osmaniye(ن) nüshasının birinde Lokmân sûresinin iki ayet dışında tamamının Mekkî olduğu, diğer nüshasında ise otuz dört ayet ve Mekkî olduğu; Mihrişah nüshasında da Mekke'de indiği ifade edilmiştir.³¹² Secde sûresinin Nuri Osmaniye(ن) nüshasında birisi 18.ayet olmak üzere üç ayet dışında Mekkî olduğu, Mihrişah nüshasında da Mekke'de indiği ifade edilmiştir.³¹³ Sebe sûresi için Nuri Osmaniye nüshalarında(ن-ث) ve Mihrişah nüshasında Mekkî'dir ifadesi geçmiştir.³¹⁴ Fâtır sûresinin de Nuri Osmaniye nüshalarında(ث-ن) kırk beş ayet ve Mekkî olduğu zikredilmiştir.³¹⁵ Yasin ve Saffat sûrelerinde Nuri Osmaniye(ث-ن) ve Mihrişah nüshalarında Mekke'de nazil olduğu söylenmiştir.³¹⁶ Sâd, Zümer, Mü'min sûrelerinin Nuri Osmaniye(ث-ن) ve Mihrişah nüshalarında Mekkî olduğu belirtilirken Nuri Osmaniye nüshasının birisinde(ث) sûrelerin ayet sayıları da belirtilmiştir.³¹⁷ Nuri Osmaniye(ث) ve Mihrişah nüshasında Fussilet, Duhân, Câsiye sûrelerinin Mekkî olduğu ifade

³⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 7.

³⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 217.

³⁰⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 283.

³⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X,353.

³⁰⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 7.

³¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 93.

³¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 151.

³¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI,221.

³¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI,263.

³¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI,399.

³¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII, 7.

³¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII,59, 117.

³¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XII,203, 289; XIII, 7.

edilmiştir.³¹⁸Şûrâ sûresi için Nuri Osmaniye'nin bir nüshasında(ث) Mekkî'dir denilirken, diğer nüshası(ن) ile Mihrişah nüshasında bir ayet dışında tamamının Mekkî olduğu ifadesi geçmiştir.³¹⁹Nuri Osmaniye nüshaları(ث-ن) ile Mihrişah nüshalarında Zuhruf, Kaf, Zariyat, Tûr, Necm, Kâmer, Rahman, Vakıa, Hadid, Kalem, Nuh sûrelerinin Mekkî olduğu belirtilmiştir.³²⁰ Ahkâf sûresinin Nuri Osmaniye(ن) ve Mihrişah nüshasında Mekke'de nazil olduğu söylenmiştir.³²¹ Sâf ve Münâfikun sûreleri Nuri Osmaniye nüshasının birisinde(ث) Mekke'de nazil olduğu belirtilirken diğerinde(ن) Medine'de nazil olduğu zikredilmiştir.³²² Nuri Osmaniye nüshasında(ث) Mülk, Hakkâ, Mearic, Cin, Müzzemmil, Mürselât, Nebe, Naziât, İnfitar, İnşikâk, Burüc, Târık, A'lâ, Gaşiye, Fecr, Beled, Şems, Alak sûrelerinin Mekkî olduğu belirtilmiştir.³²³Mihrişah ve Nuri Osmaniye(ث)nüshalarında Müddessir, Tin sûrelerinin Mekkî olduğu geçmiştir.³²⁴ Nuri Osmaniye nüshalarında(ث-ن) Leyl sûresinin,³²⁵ Nuri Osmaniye nüshaları(ث-ن) ve Mihrişah nüshasında İnşirâh sûresinin³²⁶ Nuri Osmaniye(ث)ve Mihrişah nüshasında ise Kadr sûresinin Mekkî olduğuna yer verilmiştir.³²⁷

Yukarıda saydığımız nüshalar ve sûrelerin Mekkîliğine dair Nuri Osmaniye nüshaları(ث-ن) ve Mihrişah nüshalarında ifadelerin, çoğunluğu teşkil ettiği ve bunlar arasında da Nuri Osmaniye nüshasında(ث) genellikle sûrelerin ayet sayılarının da zikredildiği görülmektedir.

³¹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XIII, 103, 291, 319.

³¹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XIII, 159.

³²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XIII, 219; XIV, 85, 125, 163, 189; 225, 253, 291, 331; XVI, 7, 121.

³²¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XIII, 347.

³²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XV, 131, 169.

³²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XV, 283; XVI, 45, 87, 149, 189, 335; XVII, 7, 25, 85, 123, 141, 155, 165, 177, 187, 205, 217, 267.

³²⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XVI, 231; XVII, 261.

³²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XVII, 229.

³²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XVII, 253.

³²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'an*, XVII, 277.

Medenî sûrelerin bir kısmı da Mekkî sûreler gibi bu şekilde ifade edilmiştir. Ancak onları burada göstermeye gerek duymadık.

2. Cessâs'ın Tefsirinde Mekkî Sûreler

Cessâs'ın sûre/ayetlerin Mekkî ve Medeniliğî hususundaki açıklamaları, bu konuya değinmediği belirtilecek kadar azdır.

En'âm 145.ayeti açıklarken En'âm sûresinin Mekkî; Maide sûresinin Medenî olduğunu ifade etmiştir.³²⁸

Furkân sûresinin 72.ayetinde Süddî'den sûrenin Mekke'de indiği rivayetini aktarırken kendisi sûrenin müşriklerle savaşıma emrinden önce indiği izahında bulunmuştur.³²⁹

II. MEKKÎ AYETLERDE İBADETLER İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

Sözlükte “*boyun eğme, alçakgönüllülük, itaat, kulluk*”³³⁰ anlamlarına gelen ibadet, kulun söz, amel ve inanç olarak bütün varlığını Allah'a has kılmasıdır.³³¹

İbadet, insanın yaratıcısı karşısında duyduğu huşunun şekil ve anlam bakımından ifadesi³³², imanın yaşama biçimidir. İbadet, kalplerde bulunan tevhide canlılık veren ve onu gönüllerde sabitleştirerek³³³, ihlas ve samimiyetle kalbin Allah'a yönelmesi ve yalnızca ona bağlanması ile imanı da kuvvetlendirendir.³³⁴

Dünya ve ahiret açısından birçok olumlu sonuçları bulunan ibadetlerin yararı hususunda İbn Sina özel bir vurgu yapmaktadır. Ona göre ibadetler, peygamberlerin insanlara öğrettiği prensiplerin zihinlerde yer etmesi, bir meleke haline gelmesi, kendileri vefat ettikten sonra öğretilerinin unutulmaması, insanlarda Allah ve ahiret hayatına yönelik duyguların canlılığını kaybetmemesi işlevini görmektedir.³³⁵

³²⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 21; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 252.

³²⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 449; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 136.

³³⁰ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.542; Sinanoğlu, Mustafa, “İbadet-Etimoloji ve Tanımı”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1999, XIX, 233.

³³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 56.

³³² Kanar, Yüksel, *İbadet*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, s.45.

³³³ Çoşkun, Muhammed, *İbadet Ayetlerinin Antropolojik Yorumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 96, 97.

³³⁴ Olgun, Tahir (Tâhirü'l Mevlevî), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998, s.16.

³³⁵ Alper, Hülya, “İbn Sinâ ve Bâkılânî Örneğinde İslâm Filozofları ile Kelâmcıların Nübüvvet Anlayışının Kur'anî Perspektifle Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1, sy: 28, s. 62.

Bütün dini sistem ve insan topluluklarında icra şekilleri farklı olmakla beraber ibadet bulunmaktadır. Allah ile kul arasında kurulan ilişkide imandan sonra ibadet aşaması gelmektedir.³³⁶ Allah Kur'an'da, her şeyi insanın hizmetine sunduğunu³³⁷, insanları ve cinleri yalnızca kendisine ibadet etmeleri için yarattığını³³⁸, peygamberleri aracılığı ile insanları imana ve ibadete çağırdığını³³⁹ bildirmektedir.

Bu bölümde tanımını verdiğimiz “ibadet” başlığı altında, Mâtürîdî ve Cessâs'ın mekkî ayetler içerisinde ibadetlere dair ahkâm ayetlerine yaptıkları yorumları inceleyerek çeşitli müfessirlerin görüşleri ile birlikte ortaya koymaya çalışacağız.

Fıkıh kitaplarında “taharet, namaz, zekat, oruç, hac, kurban” başlıkları ile işlenen ibadetlere dair hükümlerin içerisindeki, “taharet” konusunu çalışmamızda namazın unsurları içerisinde işlemeyi uygun gördüğümüz için öncelikle namaz ile başlayacağız.

A. Namaz

Farsça'da, “*kulluk, ibadet, tâzim için eğilmek*” anlamına gelen namaz³⁴⁰, sözlükte, “*dua, yüceltme, teşbih, rahmet ve istiğfar, rükû ve sücûdu müstemil olan ibadet*”³⁴¹ manalarındaki salât kelimesinin(çoğulu salavat/ صالوات)³⁴² karşılığı olarak Türkçe'ye geçmiştir.

³³⁶ Çelik, Yusuf, “Kur'an'da İbadet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy: 41, s.205.

³³⁷ Bakara 2/29; Câsiye 45/13.

³³⁸ Zâriyât 51/56.

³³⁹ Fâtır 35/24.

³⁴⁰ Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2014, s.615.

³⁴¹ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2402; Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.490, 491; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, XIV, 571; Kefevî, *el-Külliyât*, s.543,553; Mütercim Asım Efendi (ö.1235/1819), *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmusi'l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013, VI, 5839.

³⁴² Mütercim Asım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît*, VI, 5839; Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Namaz”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 350.

1. Namazın Farzıyeti ve Namaz Vakitleri

Kur'an-ı Kerim'e bakıldığında hemen bütün ilâhî dinlerde namaz ibadetinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.³⁴³ Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde ve çoğu hadis-i şeriflerde,³⁴⁴ tevhidin ardından ilk önce namaz emredilmiştir.

Usame b. Zeyd'in(ö.54/674) babası Zeyd b. Harise'ye(ö.8/629) dayanarak rivayet ettiği bir hadise göre de abdest ve namazın, ilk gelen vahiyle birlikte Cebrail(a.s) tarafından Hz. Peygamber'e öğretildiği,³⁴⁵ “*es-Sîretü'n-Nebeviyye*” de de risaletin başlangıcında Müddessir Sûresi 1-5 ayetlerin nüzulünden sonra yani tahminen kırk üç yaşlarındayken Rasulullah(s.a.v)'ın Cibril'in tarifi ile abdest alıp namaz kıldığı ve Hz. Hatice'ye abdest aldırıp namaz kılmayı öğrettiği aktarılmıştır.³⁴⁶

Namazın ilk yıllardan itibaren varlığı ve beş vakit namazın İsra gecesinde³⁴⁷ farz kılındığı kanaati genel kabul görmüş bir bilgi olup, sûrelerin nüzul sırası

³⁴³ Kur'an-ı Kerim'de Hz. Adem, Hz. Nuh ve Hz. İbrahim'den sonra namazı terkeden nesillerin geleceği(Meryem 19/59), Hz. Zekeriyya'nın namaz kıldığı(Âl-i İmrân 3/39), Hz. İsa'nın beşikteki mucizevî konuşmasında namaz vecibesine atıfta bulunduğu(Meryem 19/31), Hz.İbrahim'in yanısıra Hz. Lût, Hz. İshak ve Hz. Yâkub'a namaz emrinin vahyedildiği(Enbiyâ 21/73), Hz. İsmail'in ailesine/halkına namazı emrettiği(Meryem 19/55) , Hz. Lokmân'ın oğluna namazı hakkında kılmasını öğütlediği(Lokmân 31/17), Hz. İbrahim'in namazı yalnızca Allah rızası için kıldığını söylediği(En'âm 6/162), yine Hz. İbrahim'in kendisini ve neslini dosdoğru namaz kılan kullarından eylemesi için dua ettiği(İbrâhîm 14/40), Hz. Musa'ya Allah'ı anmak üzere namaz kılmasının emredildiği ifade edilmektedir.(Tâhâ 20/14) Allah'ın İsrailoğulları'ndan yerine getirme sözü aldığı görevler arasında namaz da yer almaktadır.(Bakara 2/83; Mâide 5/12) Ayrıca Ashab-ı Kehf kıssası anlatırken mescid kelimesinin zikredilmesinden o dönemde namaz ibadetinin var olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.(Kehf 18/21)

³⁴⁴ bkz. Buharî, “Kitabu'l İman”, 2; Müslim, Ebu'l Hüseyin ibn el-Haccâc el-Kuşeyrî(ö.261/875), *Sahih-i Müslim*, “Kitabu'l İman”, 7, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000; Tirmizî, “Kitabu'l İman”, 3.

³⁴⁵ İbn Hanbel, Ahmed Ebu Abdullah b. Muhammed(ö.241/855), *Müsned*, el-Mektebetü'l İslâmî, Beyrut 1978, IV,161.

³⁴⁶ İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik(ö.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelbî, Matbaa-ı Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1936, I, 260, 261; Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, s.51. İlk dönemde namazın menşei konusundaki algı İbn İshak'ın Siyer'i dışında vahyin kontrolünde Hz. Peygamber'in tatbikatı iken bunun yerine H.3.asırdan itibaren muhtevanın Cebrail'in öğrettiği yönünde değişime uğradığı görülmektedir. Her ne kadar isnadsız veya zayıf rivayetlere dayansa da H.2.asrın ilk yazılan siyer kitapları ve Fatıha Sûresi'nin nazil olduğu sırada Cebrail'in Hz.Peygamber'in model iki rekat namazı şeklen öğrettiği ayetler ve rivayetlerden anlaşılmaktadır. Hz.Peygamber'in namazının menşeinde Cebrail'in gösterdiği şekilde namaz kıldığı namazın vakitleri ve rekataı, muhtevası açısından İslam öncesinden farklı olduğu, ayet ve rivayetlerde namazın tedricen değiştiği açıktır. bkz. Tuzcu, Recep, *Namazın Teşri Sûreci-Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirilmesi*-, Hüner Yayınevi, Konya 2019, s.126, 138, 153.

³⁴⁷ M. Apaydın Miraç ve İsra hadisesine dair tatmin edici haber ve veriler bulunmaması, mevcut tarihlendirmelerin de yıl bazında birbirleriyle çelişmelerinden ötürü bir tarihlendirme teyidi yapmanın mümkün görünmediğini ifade etmektedir. bkz. Apaydın, Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, KURAMER

esasında, müfessirlerin açıklamalarına bağlı olarak gece namazı, iki vakit namaz, üç vakit namaz ve beş vakit namaz şeklinde tasnifi söz konusudur.³⁴⁸

Salâttan başka, dua, zikir, anma³⁴⁹, tesbîh³⁵⁰, iman³⁵¹ vb. kelimeler ile ifade edilen namazın, vakitlerinin açıklandığı ayetlerden biri şöyledir: “*Gündüzün iki tarafında, gecenin de gündüze yakın saatlerinde namaz kılın. Şüphesiz ki iyilikler kötülükleri yok eder. İşte bu, öğüt almak isteyenler için bir hatırlatmadır*”³⁵²

Mâtürîdî'nin ayetin zahirinde üç vakit namazdan bahsedildiğini söyleyerek gündüzün ilk tarafına sabah namazı, ikinci tarafına ikindi namazı, gecenin gündüze yakın tarafına da akşam namazı manalarını verdiği, diğer namazların İsrâ 78.ayette belirtildiği;³⁵³ diğer müfessirlerin ise gündüzün bir ucuna sabah ya da öğle namazı; ikinci ucuna ise akşam namazı, ikindi namazı, öğle ve ikindi namazı; gecenin bir kısmına ise yatsı namazı veya akşamla yatsı namazı manalarını zikrettikleri görülmektedir.³⁵⁴

Cessâs ise konu ile ilgili rivayetleri zikrederek ayetin beş vakit namazı içerdiğini beyan etmiştir.³⁵⁵

Yayımları, İstanbul 2018, s.346. Kaynaklarda İsrâ, hicretten bir sene önce, hicretten 16 ay önce; Mirac hicretten bir buçuk sene(18 ay önce) şeklinde veya İsrâ-Mirac ayırmadan hicretten 8 ay önce, Taif dönüşünden bir buçuk yıl sonra şeklinde farklı tasnifleme ve tarihllemeler görülmektedir.

³⁴⁸ Tuzcu, *Namazın Teşri Süreci*, s.167,168.

³⁴⁹ Cum'â 62/9.

³⁵⁰ Âl-i İmrân 3/41; Hicr 15/98; Tâhâ 20/13; Nur 24/36; Rum 30/18; Mü'min 40/5.

³⁵¹ Bakara 2/143.

³⁵² Hûd 11/114. Sûre Mekkîdir ancak İbn Abbas'tan yapılan aktarımlardan birine göre sûrenin Mekkî olduğu 114.ayetinin Medenî olduğu da rivayetler arasında yer almaktadır. bkz. İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b.Ali b.Muhammed el-Bağdâdî(ö.597/1201), *Zâdu'l Mesîr fi İlmi't Tefsîr*, el-Mektebetü'l İslâmî, Beyrut 1984, IV, 72. Bu ayetin beş vakit namazın hepsinin ayette olduğu söylenen ilk söz olduğu belirtilmiştir. Bu ayetler: Hûd 11/114; İsrâ 17/78; Tâhâ 20/130;Rûm 30/17,18; Kâf 50/39,40(bkz. İbnü'l Arabî, Ebû Bekr Muhammed b.Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî(ö.543/1148), *Ahkâmu'l Kur'an*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l Küttübi'l İlmiyye, Beyrut 2002, III, 27; Suyûtî, *el-İklîl fi İstinbâti't Tenzîl*, II, 865.

³⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 249; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 275.

³⁵⁴ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî(ö.310/923), *Câmiu'l Beyân an Te'vîli Âyi'l Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001, XXII, 602-611; Zemahşerî, Ebu'l Kasım Cârullah Mahmûd b.Ömer b.Muhammed el-Hârîzmî(ö.538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't Te'vîl*, ed. Murat Sülün, çev. Komisyon, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2016, III, 502; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 167, 168.

³⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 334; Cessâs, *Ahkâm*, V, 102.

Mâtürîdî “Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını; çünkü sabah namazı şahitlidir”³⁵⁶ ayetindeki “namaz kıl” emrinin; namaza devam etme ve onu bırakmama yahut tamamlama, ikmal etme(yani emredilen şartları ile tam ve mükemmel kılınması) veya namazı icra etme manalarına gelebileceğini ifade etmiştir.³⁵⁷

Mâtürîdî ayette zikredilen vakitlere dair farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü söyleyerek, bu husustaki açıklamaları aktarır. Dülûk(دُلُوك) güneşin zevali(batıya kayması) anlamında olduğunda beş vakit namazın bütün açıklamalarının olduğunun söylendiğini aktarsa da ayette üç namaz vaktinin bildirildiğini belirtmiştir.³⁵⁸ Cessâs ise bunu da mümkün görmekle birlikte sahabilerin (دُلُوكِ الشَّمْسِ) güneşin batıya kayması anlamı verdiklerini ve onların lügat ehli olup söylediklerinin makbul olduğunu belirterek ayette beş vakit namazın emredilmiş olmasını da muhtemel görmektedir. Ayrıca (غَسَقِ اللَّيْلِ)’in gece yarısı manasına geldiği rivayeti doğrultusunda gece yarısının yatsı namazının müstehap vaktinin sonu olduğuna delalet ettiğini, buna göre de yatsı namazının gece yarısından sonraya bırakılmasının mekruh olacağını belirtmiştir.³⁵⁹

Mâtürîdî’nin قُرْآنَ الْفَجْرِ beyanının “Kur’ân’ın sabah namazından kinaye olması” veya “sabah kıraati”manalarına yorumlanmasının muhtemel olduğunu belirttiği;³⁶⁰Cessâs’ın ise ayetin bu kısmının اَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ cümlesine atfedildiğini ve ayetin takdirinin “fecir doğduğunda Kur’ân oku” olduğunu, bunun da sabah namazında Kur’an okumanın farzlığına(emrin vücuba) delalet ettiğini belirttiği görülmektedir. Ayrıca “Kur’âne’l-fecr” ifadesinin sabah namazı manasına geldiğini söylemenin iki bakımdan yanlış olduğunu da açıklamaktadır.³⁶¹

Birçok müfessir tarafından “Güneşin doğmasından önce de batmasından önce de Rabbini övgüyle tesbih et; yine gecenin bazı vakitlerinde ve gündüzün iki

³⁵⁶ İsrâ 17/78. Derveze 78-80. ayetlerin Medine’de indiği hususunda rivayetler yer alsa da bu ayetlerin de Mekke inişli olduğunu söyler. bkz. Derveze, Muhammed İzzet(ö.1405/1984), *et-Tefsîrû’l Hadîs*, çev. Şaban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, Ekin Yayınları, İstanbul 1998, II, 372.

³⁵⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 336; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VIII, 373.

³⁵⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 336, 337; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VIII, 373, 374.

³⁵⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 267; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 279,280.

³⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 338; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VIII, 375.

³⁶¹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 268; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 281,282.

ucunda da tesbih et ki hoşnutluğa erişesin”³⁶² ayetinde zikredilen وسبح emrinin namaz anlamına geldiği ileri sürülmektedir.³⁶³ Mâtürîdî’nin ayetteki ifadelerden beş vakit namazın emredildiğine dair çeşitli rivayetlere yer verdiği;³⁶⁴ Cessâs’ın da aynı şekilde İbn Abbas’tan(ö.68/687-688) rivayetle ayetin namaz vakitlerini ele aldığını ifade ettiği görülmektedir.³⁶⁵

Bahsi geçen(Hûd 114, İsrâ 78, Tâhâ 130) ayetlerdeki gibi “*Bu sebeple akşam vaktine eriştiğinizde ve sabah kalktığınızda Allah’ı tesbih edin. Göklerde ve yerde her türlü övgü O’na mahsustur. Gündüzün sonunda ve öğle vaktine eriştiğinizde de O’nu tesbih edin*”³⁶⁶ ayetinde de namaz vakitlerine işaret vardır. Buradaki tesbihten ilk anda akla gelen, bu vakitlerde Allah’ı kötülükten tenzih ve O’nu hayırla sena etmek manasının da anlaşıldığı söylene de³⁶⁷ ayetteki bu emirden çoğunluk namaz manasının kastedildiğini ifade etmiştir.³⁶⁸ Mâtürîdî ve Cessâs rivayetler ile ayetin, namaz vakitlerini bir arada açıkladığını belirtmiştir.³⁶⁹

Cessâs “*Rasulüm! Sen onların söylediklerini sabırla karşıla; güneş doğmadan ve batmadan önce rabbini övgü ve tesbih ile an. Gecenin bir kısmında ve secdelerin ardından da O’nu tenzih eyle*”³⁷⁰ ayetinin manası vücup anlamında kabul edilirse “*güneşin doğuşundan önce Rabbini hamd ederek tesbih et*” cümlesi sabah namazına, “*batışından önce*” ifadesi öğle ve ikinci namazlarına; “*gecenin bir*

³⁶² Tâhâ 20/130. Derveze, ayetin Medine’de indiği rivayet edilmişse de siyak-sibak ve konu itibarıyla bütünlük oluşturmuş mekkî karakterde olması bu rivayet hakkında kuşku oluşturmaktadır demıştır. bkz. Derveze, *et-Tefsîrû l’Hadîs*, II, 189.

³⁶³ Taberî, *Câmiu’l Beyân*, VII, 209,210; Mâverdî, Ebü’l Hasen Alî b.Muhammed b. Habîb el-Basrî(ö.450/1058), *en-Nüket ve’l-Uyûn(Tefsîru’l Mâverdî)*, thk. Seyyid b. Abdülmaksûd b.Abdürrahîm, Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, Beyrut ts., III, 432; Râzî, Fahrüddîn Muhammed b.Ömer b.Hüseyin(ö.606/1210), *Mefâtihu’l Gayb (Tefsîr-i Kebîr)*, trc. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, Huzur Yayınevi, İstanbul 2002, XVI,77; Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b.Ebî Bekr(ö.671/1273), *el-Câmiu li-Ahkâmi’l Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r Risâle, Beyrut 2006, XIV, 160.

³⁶⁴ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX, 249; Mâtürîdî, *Te’vilât*, IX, 331.

³⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, II, 334; Cessâs, *Ahkâm*, V, 102.

³⁶⁶ Rûm 30/17,18.

³⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 212; Râzî, *Mefâtihu’l Gayb*, XVIII, 85.

³⁶⁸ Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *Tefsîr-i Kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul 2006, III,329; Taberî, *Câmiu’l Beyân*, XVIII, 474-476; Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI, 166; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XI, 197; İbn Cevzî, *Zâdu’l Mesîr*, VI, 293, 294; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l Kur’ân*, XVI, 408, 409; İbn Kesîr, Ebu’l Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî(ö.774/1373), *Tefsîru’l Kur’âni’l Azîm*, thk. Samî b.Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1999, VI, 316; Mevdûdî, Ebu’l A’lâ(ö.1399/1979), *Tefhimu’l Kur’an*, İnsan Yayınları, İstanbul 1991, IV, 289.

³⁶⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI,166,167; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XI,197.

³⁷⁰ Kâf 50/39,40.

kısmında” akşam ve yatsı namazlarına yorumlanacağını, böylece de bu iki ayetin beş vakit namazı içerdiğini açıklamıştır.³⁷¹ Mâtürîdî burada fikrini tam belirtmeden müfessirlerin rivayetlerine yer vermiştir.³⁷²

Bu ayetlerin hepsi sınırlarını belirlemeksizin namaz vakitlerinden bahsetmektedir. Buna benzer birçok ayette namaz vakitleri açıklanmakla beraber bu vakitlerin başlangıç ve sonlarına dair ayetlerde çok belirgin ifadeler bulunmadığı için bunlar ile ilgili hükümler ağırlıklı olarak hadisler ve Hz.Peygamber’in uygulamalarından çıkarılmıştır.

2. Namazların Vaktinde Özenle Kılınması

“*Namazlarını titizlikle eda ederler*”,³⁷³ “*Yavrucuğum, namazını özenle kıl*”,³⁷⁴ “*Rablerinin çağrısına uyarlar, namazı özenle kılarlar*”,³⁷⁵ “*Namazlarını devamlı kılanlar*”,³⁷⁶ gibi ayetlerde namaz emrinde özenle kılma vurgusu bulunmaktadır.

Mâtürîdî namazların muhafazasının değişik şekillerde olacağını belirterek, namazı rükünleri, farzları, vacipleri ve adabını dikkate alarak tam yapmak; namazın öncesinde yapılması gerekli olan taharet, setr-i avret ve tüm diğer kendisine bağlı olan şartlara riayet etmek; huşu, vakar ve tam bir ihlas üzere olmaya çalışmak açıklamasını yapmıştır.³⁷⁷ Rablerinin davetine uyduklarının alameti ve şartı, namazı özenle kılmaları ve ayette bahsedilen³⁷⁸ diğer buyrukları yerine getirmeleridir³⁷⁹ diyen Mâtürîdî diğer ayette ise namazı dosdoğru kılanların (namazda bulunduğu sürece ona uygun hal içinde bulunanlar) nefislerini eğitenler olduğunu belirterek bunun gerçekleştirilmesine vurgu yapmıştır.³⁸⁰ Cessâs’ın namaza itaatın onun

³⁷¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 544,545; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 377.

³⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV,121; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIV,140.

³⁷³ Mü'minûn 23/9.

³⁷⁴ Lokmân 31/17.

³⁷⁵ Şûrâ 42/38.

³⁷⁶ Meâric 70/23.

³⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 10; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X,19. Benzer yorumlar diğer tefsirlerde de yer almaktadır. bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XVII, 13, 14; İbn Kesir, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, V, 463, 464; Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi(ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Azim Dağıtım, İstanbul 2015, V, 571; Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an*, III, 406.

³⁷⁸ Şûrâ 42/38.

³⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 202; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 219.

³⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI,104; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 113.

gereklerini yerine getirmek kalben ve bedenen namaza yönelmek ile olacağını, hakkını vererek kılınan namazın kişiyi hayâsızlık ve kötülükten korumasının namazın gereği olduğunu ifade ettiği³⁸¹ “Kitaptan sana vahyedilenleri oku, namazı özenle kıl. Kuşkusuz namaz hayâsızlıktan ve kötülükten meneder”³⁸² ayetinde Mâtürîdî “namazın hayâsızlık ve kötülükten men etmesi”nin iki manaya gelebileceğini; “nimet verme” manası olması durumunda Allah Teâlâ, namazı sizi hayâsızlıktan ve kötülükten alkoyması için farz kılmıştır anlamındadır, açıklamasında bulunmuştur.³⁸³

Müfessirlerimiz kaza namazı hükmünün çıkarıldığı ifade edilen ayetler hakkında da ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır. Cessâs وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي emrinin vakti içinde kılınması gerektiğine delalet ettiğini bunun kastedilmiş olmasının başkalarının yaptıkları tevillerin de ayette kastedilmiş olmasına engel olmadığını belirtmiş, bunları aktardıktan sonra hakkında hadis de rivayet edilmiş olan³⁸⁴ unutulmuş namazın hatırlanması durumunda kaza edilmesi gerektiği hususunda fakihler arasında ihtilaf olmadığını ifade etmiştir.³⁸⁵ Aynı şekilde Mâtürîdî de ayetin tefsirini kendinden önce yapılan dört yorumu aktararak yapmış, “unutup da hatırladığında namaz kıl” ifadesini de zikretmiştir.³⁸⁶ Bu hususta Kurtubî’nin tefsirinde cumhurun delilinin Allah Teâlâ’nın “namaz kılınız” diye emir buyurmuş olması, bunun da vaktinde olması veya olmaması fark etmeksizin vücup(farziyet) ifade eden bir emir olduğu; uyuyan ve unutanın günahkâr olmamakla birlikte namazlarını kaza etmekle emrolundukları sabit olmuşken, kastî olarak namazını geçirenin kaza etmesinin daha öncelikli olacağı ifade edilmiştir.³⁸⁷

Mâtürîdî Tûr 49.ayette “yıldızlar çekildiğinde” ifadesinden sahabe ve tabiilerin sabah namazının iki rekât sünneti anladığı aktarılmış ve İbn Abbas’tan burada sabah namazının farzından önceki iki rekât sünnetin, Kaf 40.ayetdeki “*secdelerin ardından*” ifadesinden de akşamın farzından sonraki iki rekât sünnetin

³⁸¹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 454; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 149.

³⁸² Ankebût 29/45.

³⁸³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI,127; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XI, 152,153.

³⁸⁴ Buharî, “Mevâkitü’s Salat”, 36; Müslim, “Mesâcid”, 309.

³⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 288; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 335.

³⁸⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, IX,185; Mâtürîdî, *Te’vilât*, IX, 247,248.

³⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l Kur’ân*, XIV, 28.

kastedildiğinin merfu olarak rivayet edildiğini aktarmış ve rivayetin sahih olması durumunda ayetin tefsirinin bu şekilde olacağını, bu durumda ayetin, sabah namazını (fecrin doğuşundan öncesine kadar) erteleme için gerekli olduğuna işaret ettiğini belirttikten sonra yıldızların çekilip kaybolmasının fecrin doğuşunun ilk anında değil ortalık aydınlandığında olacağını söylemekle Ebu Hanife'nin sabah namazının ortalık aydınlanmasına yakın kılınması görüşünü ayetin tefsirindeki ifadeleri ile desteklemiştir.³⁸⁸

3. Namazın Unsurları

Bu kısımda bütün ibadet çeşitlerini bünyesinde toplayan namazın³⁸⁹ dışındaki farzları “*namazın şartları*” ve namazın içindeki farzlar “*namazın rükünleri*” adını alan, namazı oluşturan bu unsurlardan mekkî ayetlerden hüküm çıkarılanlarına yer vereceğiz.

a. Necasetten Temizlenme

Sözlükte necis, neces, necaset için “*insanlarda ve kirlili olan her şeydeki pislik*” anlamı verilmektedir.³⁹⁰ Sözlükte “*temizlenmek, arınmak*” manasındaki taharet terim olarak “*maddi(necaset) ve manevi(hades) pisliği gidermek*” anlamına gelmektedir. Vücut, elbise veya ibadet edilecek yerin dinen pis sayılan şeylerden temizlenmesine necasetten taharet, taharet-i hakikiye denilmektedir.³⁹¹ Bu hususta fıkıh âlimleri “*Elbiseni tertemiz tut*”³⁹² ayeti ve ilgili hadislerden ötürü ittifak etmişlerse de bu emrin farz(vücut) mı mendup mu olduğunda ihtilaf etmişlerdir.³⁹³

Ayetteki elbiseden maksadın Abdullah b. Abbâs ve Saîd bin Cübeyr(ö.94/713) kalp ve iyi niyet,³⁹⁴ Atâ b. Ebû Rebâh(ö.114/732) ve Katâde

³⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 187; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIV, 209

³⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 65; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 89.

³⁹⁰ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.791; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, VI, 272.

³⁹¹ Ögüt, Salim, “Tahâret”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXIX, 382.

³⁹² Müddessir 74/4.

³⁹³ bkz. İbn Rüşd, Ebü'l Velid Muhammed b.Ahmed el-Kurtubî(ö.595/1198), *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l Muktesid(Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, trc. Ahmed Meylânî, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015, I, 180.

³⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXIII, 405,406; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, VI, 135; Begavî, Ebü Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b.Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ(ö.516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl(Tefsiru'l Begavî)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Dumeyriyye, Süleyman Müsellem el-Haraş, Dâru Tayyibe, Riyad 1988, VIII, 265; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 400.

nefisten kinaye olduğunu söylemişlerdir.³⁹⁵ Mücahid b. Cebr(ö.103/721) ve Dahhâk b.Müzâhim'e(ö.105/723) göre elbise ile amelin kastedildiği;³⁹⁶ Tâvûs b. Keysân'dan(ö.106/725) “temizle” emrinin “kısalt” şeklinde tercüme ederek elbiseni kısalt, kıyafetini topla olarak yorumladığı aktarılmıştır. Hasan Basri(ö.110/728) ile Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin(ö.108/726)ahlakını güzelleştirir şeklinde tercüme ettikleri ayeti³⁹⁷ Muhammed b.Sîrîn(ö.110/729), İbn Zeyd ve fukaha zahiri manada ele alarak Allah Rasulüne elbisesinin necaset gibi maddi pisliklerden temizlenmesinin emredilmesi olarak ifade etmiştir.³⁹⁸ Bu görüşün tercihe şayan olduğunu söyleyen Taberî, selevin çoğunluğunun görüşünün “manevi kirlilerden arın” şeklinde olduğunu bildirmiştir.³⁹⁹ Cessâs da bu ayetin namaz kılmak için elbiseyi pisliklerden temizlemenin vacip olduğuna, necasetli elbise ile namaz kılmanın caiz olmadığına delalet ettiğini; elbisenin temizlenmesinin ancak namaz için farz olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca elbisenin necasetten temizlenmesinin gerekliliğine dair hadisleri bu görüşe delil olarak sunarak ayette verilen diğer manaların iddia sahiplerine cevap vermiştir, “*günahlardan temizlik, ahlakî temizlik*” gibi farklı manaların mecazi anlamlar olup bir delil olmadan ayeti bu şekilde manalandırmanın caiz olmayacağını belirtmiştir.⁴⁰⁰

Mâtürîdî ise “*siyab*” ile hem ahlakî temizliği hem de elbise temizliğinin kastedilmiş olacağını söyleyerek kesin bir hüküm çıkarmamıştır. Mâtürîdî ayetten elbisenin pislikten temizlenmesi kastedilmişse Rasulullah(s.a.v) ile müminlerin aynı şekilde mükellef tutulmuş olacağına fakat kirlilerden temizliğin (faydalanılan her türlü yiyecek, içecek, elbise ve diğer nesnelere) sadece Hz. Peygamber'e has bir emir olabileceğini belirtmektedir.⁴⁰¹ Böylece Cessâs'ın mecaza hamledilmesi için delil olması gerektiğini belirttiği ayette Mâtürîdî'nin mecazi anlamında mümkün olabileceğini kabul ettiği görülmektedir.

³⁹⁵ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, VI, 136; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 264; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 400.

³⁹⁶ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXIII, 408; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, VI, 135; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 264; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 401.

³⁹⁷ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 265; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 401.

³⁹⁸ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXIII, 409; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, VI, 137; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 265; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 401; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XXI, 363.

³⁹⁹ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXIII, 409,410.

⁴⁰⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 630,631; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 593-595.

⁴⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVI, 235; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 244,245.

Sonraki dönem müfessirlerinin de ayetin necasetten temizliğin namaz için vacip olacağına delalet ettiğini,⁴⁰² kinayenin hakiki mananın kast edilmesine engel olmadığı ikisinin de temizliğinin emredilmiş olabileceğini ifade ettikleri görülmektedir.⁴⁰³

Taharet mevzusu içinde yer alan abdeste dair ise Cessâs'ın "وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا"⁴⁰⁴ ayetinden abdestte niyetin şart olmadığını çıkardığı görülmektedir. Yine bu ayette abdestin geçerliliği besmele çekmek şart koşulmaksızın abdest uzuvlarını temizleyici su ile yıkanmasına bağlandığını; besmeleyi şart koşanın ayetlerde olmayan bir şeyi bu ayetlerin hükmüne ekleyerek abdest organlarını yıkamakla namaz kılmanın caiz olacağı hükmünü reddetmiş olacağını⁴⁰⁵ dile getirmektedir. Ayrıca ayetin abdest organları arasında bir yıkama sırası/tertip olmadığına delalet ettiğini söyleyerek abdestte tertibin farz olduğunu söyleyenin suyun temizleyici niteliğini çekip almış olacağını ifade ettikten sonra yıkama tertibi olmadığına sünnetteki delilleri ile aklî deliline yer vermektedir.⁴⁰⁶ Mâtürîdî ise ilgili ayette bu konuya dair bir açıklama yapmamıştır. Mâtürîdî'nin "وَإِذَا جَاءَ أَحَدُكُم مِّنَ الْجُمُوعِ فَغَسِّطْ رَأْسَهُ وَخَدَّيْهِ بِرَأْسِ أَخِيهِ يَجْرُهُ إِلَيْهِ"⁴⁰⁷ ayetinde Hanefî fıkıhçıların verdikleri hükme delil bulunduğunu dile getirerek başını meshettikten sonra saçını kesenin mesh hükmünün kalkmadığını; bu kişinin sakalını mesh ederse sakalın gitmesiyle mesh hükmünün de ortadan kalktığı ve çenesini yıkaması gerektiğini (saçı baş, sakalı ise sakal olarak adlandırmasından ötürü) ifade ettiği,⁴⁰⁸ Cessâs'ın ise bu hususta izahta bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca burada müfessirlerin ayetlere kattıkları mezhebî yorumlar dikkat çekmektedir.

⁴⁰² Kiyâ el-Herrâsî, Ebü'l Hasen Şemsü'lislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b. Alî (ö. 504/1110), *Ahkâmu'l Kur'an*, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 1983, IV, 427; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XXI, 365; Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyai't Türesi'l Arabî, Beyrut, trs., IV, 259; Suyûtî, *el-İklil fi İstinbâti't Tenzil*, III, 1287. Beyzâvî, necasetten temizlik namazlarda vacip diğerlerinde müstehaptır der. Kurtubî de İmam Şafi'nin bu ayeti necasetten temizliğin vücubuna delil gösterdiğini, İmam Malik ve Medinelilere göre bunun bir farz olmadığını belirttiklerini aktarır.

⁴⁰³ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VIII, 460.

⁴⁰⁴ Furkân 25/48.

⁴⁰⁵ Müfessir burada abdestin farzları arasında besmele çekmeyi zikreden Hanbelî mezhebini kastediyor olabilir.

⁴⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 421, 448, 453; Cessâs, *Ahkâm*, V, 320, 384, 396.

⁴⁰⁷ A'râf 7/150.

⁴⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 71; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 83.

b. Setr-i Avret

Sözlükte “örtmek” manasındaki setr⁴⁰⁹ ile “vücutun gösterilmemesi gereken mahrem yerleri” anlamındaki avret kelimelerinden oluşan setr-i avret fıkıh terimi olarak namazda ve namaz dışında gereken yerlerin örtülmesini ifade eder.⁴¹⁰

Mahrem yerleri örtmenin farz olduğunda ittifak halinde olan fıkıh âlimleri, namazın sıhhati için şart olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. Maliki mezhebinde namazın sünnetlerinden görülen setr-i avret, Hanefî ve Şafii mezheplerinde namazın farzlarından sayılmaktadır.⁴¹¹

A'râf 22 ve 26. ayetlerin tefsirlerinde Cessâs, ayetlerin avret yerlerini örtmenin farzlığına delalet ettiğini bu hususta ümmetin icması bulunduğunu ifade ederek Hz. Peygamber'in hadislerinden ilgili rivayetleri aktarır.⁴¹² Mâtürîdî de bunun örtünmenin farz olan zaruret miktarı olduğunu ifade eder.⁴¹³ Namazda setr-i avret hükmünün çıkarıldığı “Her namaz kılacağınızda güzelce giyinin”⁴¹⁴ ayetinin namazda avret yerlerini örtmenin vücbiyetine delalet ettiğini söyleyen Cessâs, birkaç yönden delaletini söyleyerek açıklar: “Sokaklardaki insan sayısı mescitlerdekenden fazla olduğuna göre ayetteki emrin maksadı avret yerlerini insanlara karşı örtmek olsaydı mescid kelimesinden bahsedilmezdi. Avret mahallini örtme emri mescit ile ilişkilendirildiğine göre maksadın namaz için örtünme olduğu bellidir. Mescitte setr-i avret farz kılındığına göre namazda da(başka yerlerde kılınan namazlar için de) ayırım yapılmadığı için aynı hüküm geçerlidir. Ayrıca mescid kelimesi ile secdenin kendisi ifade edilmiş olabilir. Bu durumda secde anında örtünme emredilmiş olabilir, secdede farz olan da namazın tümünde gerekir”, demektedir.

Cessâs selef ulemasının ayetin iniş sebebi olarak zikrettikleri Kâbe'nin müşrikler tarafından çıplak olarak tavafı doğrultusunda örtünmenin tavafla sınırlı olması gerektiğine dair görüşlere, ayetin inişinin hükmün tahsisine sebep olmadığını,

⁴⁰⁹ Cevherî, *es-Sihâh*, II, 676; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, IV, 397.

⁴¹⁰ Okumuş, Fatih, “Setr-i Avret”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 576.

⁴¹¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid(Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, I, 247.

⁴¹² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 39,40; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 299,300.

⁴¹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 312; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 337.

⁴¹⁴ A'râf 7/31.

hükmün sebebe göre değil ayetin lafzının ifade ettiği genel manaya göre verileceğini söyleyerek karşılık verilebileceğini dile getirdikten sonra ayetin müşrikler hakkında inmiş olsa bile namazda setr-i avretin farz olması hükmüne engel teşkil etmeyeceğini, tavafta farz olan örtünmenin namazda da kuvvetli şekilde farz olması gerektiğini ifade etmektedir.⁴¹⁵

Mâtürîdî ise ayette asıl maksadın soyunmayı, avret yerlerini göstermeyi yasaklamak olduğunu ifade ederek; ayetin Kâbe'yi çıplak tavaf eden müşrikleri bu davranışlarını yasaklama veya her camide namaz kılınabileceği gibi çeşitli anlamlara gelebileceğini belirtmektedir. Ayetten namazda setr-i avrete dair bir hüküm çıkarımında bulunmamaktadır.⁴¹⁶

Kiyâ Herrâsî de *حُدُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ* ifadesinden elbise giymenin mescidin yücelmesine neden olan namaz için gerekli olduğunu (namazın şartı olduğunu) belirttikten sonra Cessâs gibi⁴¹⁷ İmam Malik'in görüşünü tenkit etmektedir.⁴¹⁸

Sonraki dönemlerde bu görüşler insana her zaman farz olan setr-i avretin özellikle namazda ve tavafta farz olduğu şeklinde bir arada ifade edilmiştir.⁴¹⁹

c. Kibleye Yönelmek (İstikbâl-i Kible)

Sözlükte “yön, namazın kılındığı taraf”⁴²⁰ manasına gelen kible terim olarak müslümanların namaz esnasında dönmeleri gereken istikameti, Kâbe yönünü ifade eder.⁴²¹

Namaz için ittifak edilen sıhhat şartlarından olan namazda kibleye yönelmeye dair Medeni ayetlerde⁴²² emirler bulunmaktadır. Mekki ayetlerden *وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ* *كُلِّ مَسْجِدٍ* ayetine⁴²³ dair ise Cessâs, içerdiği iki manadan birinin tam olarak yönelme, başka tarafa yönelinmemesi emredilen kibleye yönelmek olduğunu belirtirken;⁴²⁴

⁴¹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 41,42; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 305-307.

⁴¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 327,328; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 353,354.

⁴¹⁷ Bu husustaki ifadeleri için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 42; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 309.

⁴¹⁸ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 135,136.

⁴¹⁹ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, IX, 193; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 34.

⁴²⁰ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 1795; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, XI, 649.

⁴²¹ Güç, Ahmet, “Kible”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 364; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, s.306.

⁴²² Bakara 2/ 115, 144, 150.

⁴²³ A'râf 7/29.

⁴²⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 40,41; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 303.

Mâtürîdî ayetin işaret ettiği anlamda ihtilaf edildiğini belirterek bu hususta daha önce zikredilen çeşitli rivayetleri aktarmakla yetinmiştir.⁴²⁵

d. İftitah Tekbiri

“Başlangıç/iftitah(açılış)/tahrîme tekberi” olarak adlandırılan namazın kendisi ile başladığı iftitah tekberi Ebu Hanife(ö. 150/767) ve Ebu Yusuf'a(ö. 182/798) göre namazın şartlarından; İmam Muhammed'e (ö. 189/805), üç mezhebe ve Caferîler'e göre rükunlarından⁴²⁶ Bu ayırım bazı hükümlere tesir etse de, her halükarda iftitah tekberi alınmaksızın kılınan namazın sahih olmayacağı hususunda bütün mezhepler ittifak etmişlerdir. Namazın Allah'ın adıyla başlamasının zorunlu olduğunda icma eden müslümanları⁴²⁷ bu hususta destekleyen hadisler mevcuttur.⁴²⁸ Bazılarının iftitah tekbirinin farz olduğuna delil olarak ileri sürdüğü, *وَرَبِّكَ فَكَبِّرْ* "Sadece Rabbinin büyüklüğünü dile getir"⁴²⁹ ayeti hakkında; ayetin genel olarak namazda tekbir getirmeyi gerektirse de maksadın Allah Teâlâ'yı tekbir etmek ve tenzih olduğuna dair ifadelerin⁴³⁰ yanısıra sûrenin peygamberliğin başlangıcında nâzil olsa bile buradan namazlarda tekbir getirmek ile emrolunmanın da kastedilmesinin mümkün olduğuna dair açıklamalar yer almaktadır.⁴³¹ Mâtürîdî ile Cessâs ise bu ayette konuya dair bir açıklamada bulunmamıştır.

Üç mezhep imamı iftitah tekbirinin sadece “Allahu ekber” lafzı ile yerine getirilebileceğini, bu söz dışında başlayacak olursa namazın sahih olmayacağını kabul ederken; Hanefiler bunun şart olmadığını her ne kadar bu lafızla başlamak vacipse de iftitah esnasında söylenmesi sahih olan sözler ile (duayı kapsamayan sadece tek ve eşsiz olan Allah'ı ululamak anlamını taşıyan) olabileceğini kabul ederler.⁴³²

⁴²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 325; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 351.

⁴²⁶ Köse, Saffet, “Tekbir”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, XL, 342.

⁴²⁷ Cezîrî, Abdurrahman b.Muhammed(ö.1360/1941), *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*,çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1991, I, 297.

⁴²⁸ İbn Mâce, “Taharet”, 54; Ebu Davud, Süleyman b. el Eş'as b. İshak es-Sicistâni el-Ezdî(ö.275/889), *Sünen-i Ebu Davud*, “Taharet”, 31, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.

⁴²⁹ Müddessir 74/3.

⁴³⁰ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 339; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XXI, 358.

⁴³¹ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XXII, 240.

⁴³² Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, I, 297,298.

Ebu Hanife'nin bu husustaki görüşünü delillendirmek için Mâtürîdî ve Cessâs “*Rabbinin adını anıp, namaz kılan kimse*”⁴³³ ayetine başvururlar. Mâtürîdî buradaki “salat” kelimesinin her çeşit ibadet anlamında kullanılmış olabileceği gibi bilinen anlamda namaz manasında da kullanılmış olabileceğini ifade eder. Eğer namaz kastedildiyse kastedilenin iftitah tekbiri olduğunu ve böylece ayetin Ebu Hanife'nin kişinin namaza başlarken Allah Teâlâ'nın isimlerinden hangisini isterse onunla başlayabileceği görüşüne delil olduğunu belirtir.⁴³⁴ Mâtürîdî gibi ihtimalli bir görüş bildirmeyen Cessâs, ayette Allah adının anılmasının ardından ona bitişik olarak namaz kelimesinin zikredildiğini, buna göre de ayetin namaza başlarken iftitah tekbirinin başka zikir kelimesi ile de yapılabileceğine delalet ettiğini belirtmektedir.⁴³⁵ Ayrıca Cessâs “*Rabbinin adını an, bütün varlığıyla ona yönel*”⁴³⁶ ayetinde bazı kimselerin namaz bağlamında zikredildiği için bu ayeti delil göstererek iftitah tekbirinin Allah'ın diğer isimleri ile de alınabileceğini söylediklerini belirterek bu hususa vurgu yapmaktadır.⁴³⁷

Sonraki dönem Hanefî müfessirleri de Mâtürîdî ve Cessâs gibi mezhep görüşlerini destekleyici yorumlarda bulunarak ayeti, iftitah tekbirinin vücutuna ve bu tekbirin namazdan olmadığına yine başlangıç tekbirinin Allah'ın isimlerinin her biri ile caiz olacağına delil getirirken;⁴³⁸ diğer mezheplere mensup müfessirler ise Ebu Hanife'nin değerlendirmelerine cevaplar vererek çürütmeye dair açıklamalarda bulunmaktadır.⁴³⁹

⁴³³ A'lâ 87/15.

⁴³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 173,174; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 192.

⁴³⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 636; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 603.

⁴³⁶ Müzzemmil 73/8.

⁴³⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 628; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 588.

⁴³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 1262,1263; Nesefî, Ebü'l Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd(ö.710/1310), *Medârikü't Tenzil ve Hakâ'iku't Te'vil*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l Kelimi't Tayyib, Beyrut 1998, III, 632.

⁴³⁹ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XXIII, 87; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XXII, 233. (Kurtubî, fukaha arasında bu meselenin ihtilaflı olduğunu belirterek ayette Allah'ın isimlerinden herhangi biri ile namaza başlamanın caiz olduğu görüşündekilerin lehine olacak bir tarafı bulunduğunu da ifade ederek Hanefiler'in görüşünü tamamen reddetmemiştir.)

e. Kıraat

“Okumak” anlamına gelen, Kur'an kelimesi ile kök birliğine sahip olan kıraat, namazın bir rüknü(farz) olarak kıyam halinde iken Kur'an okumayı ifade eden fıkıh terimidir.⁴⁴⁰ فَاقْرَأْ مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ،⁴⁴¹ “O halde Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun”⁴⁴¹ ayeti Mâtürîdî ve Cessâs'a göre namazda kıraatin farzîyetinin delilidir.⁴⁴² Mâtürîdî namazda mutlak anlamda Kur'an okumanın farz olmasını, ilgili ayette kolay olanı okuma ile ilahi bir lütfun söz konusu olması ile açıklamaktadır.⁴⁴³ Cessâs da ayetin içerdiği manalar içerisinde; ayetteki emir ile namazda kıraatin farz olduğuna ve az miktarda kıraat ile namazın caiz olacağına delalet ettiğine yer vermektedir.⁴⁴⁴ Yine o, bu emrin bütün namazlar için geçerli olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁵

e.a. Namaza Başlandıında Sübhaneke Okumak

“...Rabbini hamd ile tesbih et”⁴⁴⁶ ayetinde emredilen tesbihin ne olduğu hususunda tefsirlerde pek çok görüş zikredilmektedir.⁴⁴⁷ Mâtürîdî bir tercihte bulunmadan sahabe ve tabiinin bu konudaki ifadelerine yer verirken;⁴⁴⁸ Cessâs Hz. Peygamber'in iftitah tekbiri getirdikten sonra bu duayı okuduğunun rivayet edildiğini söyleyerek kastedilenin sübhaneke duası olduğunu, ayetin namaza başlayıp tekbir getirdikten sonra sübhaneke okumaya delalet ettiğini ifade etmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁰ Sifil, Ebubekir, “Kıraat”, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 433.

⁴⁴¹ Müzzemmil 73/20. Mehdi Bazergan'ın bisetin 12.yılında nazil olan ayetler arasında yer verdiği 20. ayete Derveze medeni derken, Z.Duman sureyi tamamen mekki kabul etmektedir. Aynı şekilde İbn Cevzi de tamamı icma ile Mekki'dir, ifadesini kullanmıştır. bkz. İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 387; Derveze, *et-Tefsîrü'l Hadîs*, I, 67, 81; Duman, *Beyânu'l-Hak*, I, 53, 58; Bâzergan, Mehdi, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, Fecri Yayınları, Ankara 1998, 133.

⁴⁴² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 8; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 33.

⁴⁴³“Farz kıraat ile ilgili olmasaydı okunmaması da mümkün olabileceğinden kıraatin kolaylaştırılmasıyla Allah'a yönelik şükür borcu gerçekleşmezdi.” bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 8; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 34.

⁴⁴⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 628; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 589.

⁴⁴⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 20; Cessâs, *Ahkâm*, I, 51.

⁴⁴⁶ Tûr 52/48.

⁴⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXI, 606; Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 387; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VII, 395; İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân e-Muhâribî el-Girnâti el-Endelüsî(ö.541/1147), *el-Muharreru'l Vecîz fi Tefsiri'l Kitâbi'l Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2001, V, 194; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 60. Suyuti, “İmam Şafi'nin tilavet secdesinde bu zikrin okunmasının müstehap olduğuna bu ayette istidlal edilmiştir” demiştir. bkz. Suyûtî, *el-İklîl fi İstinbâti't Tenzîl*, II, 924.

⁴⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 186; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIV, 208, 209.

⁴⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 549; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 386.

e.b. Namazda Fatihâ Okumak

Fatihâ sûresinin namazlarda okunmasının gerekli olduğunda fakihler ittifak içinde bulunmakla beraber bu gerekliliğin derecesi, namaz rekâtlarına ve türlerine göre dini hükmü gibi hususlarda farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Hz. Peygamber'in Fatihâ'sız namaz olmayacağı veya eksik kalacağını⁴⁵⁰ belirttiği ifadesi ile Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre tek başına kılınan namazların tamamında Fatihâ'yı okumak farzdır. Hanefi mezhebine göre ise Fatihâ'nın namazda okunması vaciptir. Hanefi fakihlerine göre “*Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun*” ayeti mutlak bir hüküm belirtmekte ve namazdaki kıraat şartının herhangi bir sûre veya sûrenin bir kısmının okunması ile gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Hanefilerin ayetin mutlak hükmüne dayanarak Kur'an-ı Kerim'den bir kısım okumayı rükün/farz hadislere dayanarak da Fatihâ suresini okumayı vacip kabul ettikleri görüşü,⁴⁵¹ iki müfessir de mezheplerinin fikirleri ile aynı doğrultuda açıklamışlardır.

Mâtürîdî Fatihâ'nın namazda okunmasının farz olmadığı hususunun birkaç yolla ispat edilebileceğini söyleyerek açıklamalara yer vermektedir. Öncelikle kıraatın farziyetine vakıf olunan Müzzemmil 20. ayetin bu hususa delil teşkil ettiğini belirterek, Fatihâ dışındaki ayet ve sûrelerin daha kolay olmasının mümkün olabileceğini ve yine kolayı tercih etmede muhayyer bırakmanın bulunduğunu, Fatihâ ile sınırlandırmanın doğru olmayacağını ifade ederek buradan Fatihâ'dan başkası ile kıraat olabileceğinin ortaya çıktığını dile getirmektedir. Yine Mâtürîdî Kutsi hadiste Cenab-ı Hakk'ın Fatihâ'yı hamd ve senâ konumunda kıldığını haber verdiğinden; Fatihâ'nın bizzat namazda okunması konumunda olmayıp, dua ve senâ statüsünde bulunduğu dikkat çekerek Fatihâ'nın mefhumunun her insana farz olduğunu belirtmekte ve bu tür ifadelerin (tesbih, tekbir vd.) namazlarda söylenece de farz olmalarını gerektirmediği gibi namazda Fatihâ'nın farz olmasını da gerektirmediğini ifade etmektedir.⁴⁵²

⁴⁵⁰ Buharî, “Ezân”, 95; Müslim, “Salât”, 35,36.

⁴⁵¹ Hanefilere göre rükün seviyesindeki bağlayıcı bir hükmün ancak kesin delille sabit olacağı, haber-i vahidin bir ameli vacip kılma dahi onu rükün haline getirmeye yetmeyeceği ifade edilmektedir. Namazda Fatihâ okunmasına dair açıklamalar için bkz. Öğüt, Salim, “Fâtihâ Sûresi(Fıkıh)”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 254,255.

⁴⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 8,9; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 33, 34.

Cessâs bu hususta Hanefî fukahası ve diğerk mezhep ulemasının ifadelerini, ilgili hadisleri verdikten sonra Fatihâ okunmadığında kötü bir şey yapılmış olmakla birlikte namazın geçerli olacağına, namazlarda Fatihâ'nın okunmasının farz olmadığına “*Gündüzün güneşin gün ortasını aşmasından gecenin karanlığına kadar namazı kıl; bir de sabah namazını; çünkü sabah namazı şahitlidir*”⁴⁵³ ayetinin delalet ettiğini belirtmektedir.⁴⁵⁴ Cessâs, Mâtürîdî gibi Müzzemmil 20. ayetin muhataba seçenek sunduğunu, Fatihâ'dan başka ayetlerin okunması ile de namazların geçerli olacağına delalet ettiğini dile getirmektedir.⁴⁵⁵

“Fatihâ'sız namaz olmayacağı” hususunda Müzzemmil 20. ayet ile bu şekilde kılınan namazın tamamen yok sayılmasının söz konusu olmayacağını belirtirken,⁴⁵⁶ her iki müfessir de “*İçinde Fatihâ okunmayan bir namaz noksandır*” rivayetini Fatihâ'nın farz olmadığına delil olarak sunmakta ve Fatihâ okunmasa bile namazın noksan olmakla birlikte geçerli olduğunu, fasid bir ibadetin eksik olmakla vasıflandırılmayacağını belirterek ifade etmektedir.⁴⁵⁷

e.c. Namazda Sesi Alçaltıp Yükseltmek

Abdullah b. Abbas, Dahhak(ö.105/723) ve İkrime'nin(ö.105/723) salat ile namazın kastedildiğini söyledikleri⁴⁵⁸ “*Namazında niyazında sesini fazla yükseltme, fazla da kısma, ikisinin arasında bir yol tut*”⁴⁵⁹ ayetinde Mâtürîdî diğerk müfessirlerin beyanlarını aktardıktan sonra bu ve benzeri konularda kesin yorum yapılamayacağını söyleyerek bir tevilde bulunmamıştır.⁴⁶⁰ Cessâs da sadece rivayetleri aktarmakla yetinmiştir.⁴⁶¹

⁴⁵³ İsrâ 17/78.

⁴⁵⁴ Ayetten kiraatin mutlak olarak emredildiği, herhangi bir sûre tahsis edilmediği için Fatihâ'nın farz olmadığı ortaya çıkmaktadır. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 20; Cessâs, *Ahkâm*, I, 50.

⁴⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 20,21; Cessâs, *Ahkâm*, I, 51,52.

⁴⁵⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 24,25; Cessâs, *Ahkâm*, I, 62.

⁴⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 9; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 34; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 23; Cessâs, *Ahkâm*, I, 57.

⁴⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XV, 129-132.

⁴⁵⁹ İsrâ 17/110.

⁴⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 380; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 422.

⁴⁶¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 274, 275; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 298-301.

e.d. İmamın Arkasında Kıraat

Fakihler imama uyan kimsenin kıraat yükümlülüğü hakkında ihtilaf etmişlerdir. Ebu Hanife, İbni Ebî Leylâ(ö.83/702), es-Sevrî(ö.161/778), Hasen b. Sâlih(ö.168/784-785)'e göre kıraatin gerek açıktan gerekse gizliden yapıldığı namazlarda imama uyanın kıraatte bulunması gerekmez. İmam Şafii'nin görüşleri arasında da bulunan, İmam Malik'in görüşüne göre imamın gizli okuduğu yerlerde cemaat kıraatte bulunur, açıktan okuduğu yerlerde kıraatte bulunmaz. Şafiiler tarafından uygulanan İmam Şafii'nin diğer görüşüne göre ise imamın gizli okuduğu yerlerde cemaat hem Fatiha hem de bir sure okur, açıktan okuduğu yerlerde sadece Fatiha'yı okur.⁴⁶²

Hanefilerin bu husustaki temel dayanakları “*Kur'an okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nâil olasınız*”⁴⁶³ ayetidir. Mâtürîdî ayetteki Kur'an'ı dinleme emrini iki yönden ihtimali ile beyan etmektedir. Bunlardan birine göre bu ayette “*İnkârcılar dediler ki: "Bu Kur'an'a kulak vermeyin, okunurken gürültü yapın, belki bastırırsınız*”⁴⁶⁴ ayetindeki zikredilen davranışlara karşılık müminlere Kur'an'ı dinlemenin emredilmesidir. Diğer ihtimale göre ise ayette bazı müfessirlere göre namazda, bazılarına göre de hutbede okunan Kur'an'ın dinlenmesi emredilmektedir. Kur'an dinleme emrinin sadece okunmasından dolayı olmayıp onun içerdiği emir, nehy, va'd, vaîd ve diğer hususları anlamak gereğini yerine getirmek ve saygı duymak için olduğunu belirten Mâtürîdî, “Eğer ayet namaz hakkındaysa” ibaresini kullanarak ayetin imamın arkasında kıraatın yasak olmasına delil olduğunu belirterek bu manada bazı rivayetleri aktarmaktadır.⁴⁶⁵

⁴⁶² Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b.Muhammed b. Selâme el-Ezdî El-Hacrî el-Mısrî(ö.321/933), *Ahkâmü'l Kur'âni'l Kerim*, İSAM Yayınları, İstanbul 1995, I, 246, 247; Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'ân*, III, 52; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 340; Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmü'l Kur'ân*, III, 143; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, III, 537; es-Sâys, Muhammed Ali(ö.1396/1976), *Tefsîru Âyâtü'l-Ahkâm*, thk. Zekerriyya Umeyrut, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2010, II, 275, 276.

⁴⁶³ A'râf 7/204. Abdullah b.Mesud, Ebu Hureyre, İbn Şihab ez-Zühri, Ubeyd b.Umayr, Mücahid, Said b. Müseyyeb, Dahhak, Katade, Süddi, Abdullah b.Abbas ve İbn Zeyd'den nakledilen görüşe göre imam Kur'an'ı okurken ona uyan cemaatin dinlemesi gerekir. bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, X, 658-663.

⁴⁶⁴ Fussilet 41/26.

⁴⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VI, 152-159; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 108-174.

Cessâs ise nüzul sebeplerini verdikten sonra ayetin imamın arkasındaki cemaatin kıraatte bulunmaması için indiğine dair selefin icması olmasa bile ayetin manasının açık, lafzının umumi oluşu sebebiyle imama uyan cemaatin kıraatte bulunmaması gerektiğine açık bir şekilde delalet ettiğini net bir şekilde ifade etmektedir. Ayetin hem namazda hem de namaz dışında Kur'an okunurken susup dinlemenin vücubiyetini ifade ederken; namaz dışında dinlememenin caizliğine dair bir delil bulunmasa bile namazdaki hükmünün(vücubiyeti) devam edeceğini belirtmektedir. Cessâs imamın o sırada işitilmesine de Kur'an okunduğunun bilinmesinden ötürü ayetteki cemaatin kıraatinin yasaklanmasının imamın sessiz kıraatte bulunduğu namazlarda da söz konusu olduğunu, bu durumda sesli okunmadaki gibi dinleme emri yerine getirilemese de ayetin hükmü uyarınca susma emrine uyulmasının gerektiğini ifade etmektedir. Daha sonra Mâtürîdî gibi konuyla ilgili hadisleri zikrederek mezhep görüşünü delillendirmek adına uzun tartışmalar yapmaktadır.⁴⁶⁶

e.e. Başka Bir Dilde Kıraat

Ebu Hanife Arapça'yı düzgün telaffuz edip edememesi farketmeksizin iftitah tekbiri ve kıraatin Farsça okunmasının namaza zarar vermeyeceği görüşündedir. İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'a göre dili Arapça'ya dönmeyen, uygun ölçüde telaffuz edemeyen kimse öğreninceye kadar Farsça veya herhangi bir dille okuyabilir.⁴⁶⁷ İmam Şafi Kur'an Arap lügati üzere indiğinden, Farsça okunan şeyin Kur'an olmayacağını, dolayısıyla Farsça kıraatin caiz olmadığını belirterek; Kur'an'ı iyi okuyamayan kimsenin öğreninceye kadar Allah'ı zikrederek(tesbih ve tahlilde bulunarak) namaz kılabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 52-57; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 339-351.

⁴⁶⁷ “Namazda acizlik halleri haricinde Farsça iftitahın sahih olması hususunda İmameyn Ebu Hanife'nin görüş ve içtihadına dönmüştür. Namazda acizlik halleri haricinde Farsça veya başka bir dil ile kıraatın caiz olmadığı hususunda ise Ebu Hanife İmameynin görüş ve içtihadına dönmüştür.” bkz. Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed(ö.587/1191), *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2003, I, 531.

⁴⁶⁸ Kâsânî, *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fi Tertîbi's-Şerâ'i'*, I, 527,528.

Mâtürîdî ile Cessâs bu konuda Ebu Hanife'den yana tavır alarak, Kur'an-ı Kerim'de aslolanın mana olduğunu ifade ederler. Mâtürîdî “*Bunlar önceki kitaplarda, İbrâhim ve Mûsâ'nın kitaplarında da vardır*”⁴⁶⁹ ayetlerinin, dillerin farklılığının varlıkların hakikatinde bir değişikliğe sebep olmayacağına, dil ve nazım bakımından farklı oldukları halde önceki kitaplarda Kur'an'ın birbirine muvafık olduğunun bildirilmesi ile ortaya koymaktadır. Bunun da Ebu Hanife'nin namazda kıraat rûknünün Farsça ifa edilebileceği şeklindeki görüşüne delil teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴⁷⁰

Mâtürîdî'nin Ebu Hanife'nin “*İnsan namazda Kur'an-ı Farsça okursa caizdir*” görüşüne delil olarak zikrettiği bir başka ayette “*Şayet biz onu yabancı dilde okunan bir kitap olarak indirseydik...*”⁴⁷¹ buyrulmaktadır. İki müellifimiz de ayetteki *قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا* ifadesinin Kur'an'ın başka bir dilde gönderilmiş olması halinde de Kur'an olacağına; dillerin farklılığının onu değiştirmeyeceğine, başka bir dile tercümesinin onu Kur'an olmaktan çıkarmayacağına delil olduğunu kabul etmektedirler.⁴⁷²

e.f. Kıraat Hatası

Mâtürîdî'nin zorlayıcı ifadelerde bulunduğu bu başlık altında, *وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً* “*Biz cehennem işlerine bakmakla yalnız melekleri görevlendirmişizdir*”⁴⁷³ ayetini Mâtürîdî bir kıraat hatasının namazı bozmayacağına delil olarak göstermiştir. Ona göre bir kimsenin namazda Bakara 82.ayette *أُولَئِكَ* yerine Bakara 39.ayetteki *أَصْحَابُ النَّارِ* şeklinde kıraatte bulunmasının, “cennetliklere” “cehennemlikler” denilmesinin onlara azabı gerektirmeyeceğine göre namazın bozulmayacağı yorumunda bulunmuştur.⁴⁷⁴ Cessâs ise bu ayeti tefsirinde incelememiştir.

⁴⁶⁹ A'lâ 87/18, 19.

⁴⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 175; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 193.

⁴⁷¹ Fussilet 41/44.

⁴⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 145; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 154; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 450,509; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 140,287.

⁴⁷³ Müddessir 74/31.

⁴⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 255; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 265.

e.g. Bismelenin Hükümü

Bir ayet olduğuna ittifak edilen bismelenin namazda okunması hususunda bir hüküm ayeti bulunmasa da namazda farz olan kıraatin kapsamına dahil olup olmaması açısından inceleyerek müfessirlerimizin konu ile ilgili değerlendirmelerini kısaca vereceğiz.

Medine, Basra, Şam kıraat imamları ve fakihlerine göre besmele Fatiha'dan bir ayet olmadığı gibi diğer sûrelerden de bir ayet değildir. Ebu Hanife ve takipçilerinin görüşü olan bu açıklamaya göre Hanefî mezhebinde namazda Fatiha okunurken besmele sesli olarak okunmamaktadır. Mekke ve Kufe kıraat imamları ve fakihlerine göre ise hem Fatiha'nın hem de diğer surelerin tamamının başından bir ayettir. Bu görüşte olan Şafii ve takipçilerine göre ise besmele sesli okunmaktadır.⁴⁷⁵

Mâtürîdî ile Cessâs, Hanefî mezhebinin görüşleri doğrultusunda bismelenin müstakil bir ayet olsa da sûrelerin başında bir besmele ayeti olmadığını delillendirmeye çalışmaktadır.⁴⁷⁶

Mâtürîdî bismelenin başında bulunduğu sûreden sayılmamasına; Übey b. Kab rivayetini besmeleyi sûrelerin başında tefsir etmeyi gerekli görmeyen müfessire göre sûreden bir ayet olmadığını, nesilden nesile aktarılan bismelenin müslümanlar tarafından namazda âşikâre okunmayışını delil olarak sunmaktadır.⁴⁷⁷ Cessâs soru-cevap usulü ile açıklamalarda bulunurken Kur'an'ın sübutu açısından yaklaştığı konuda; bir şeyin Kur'an'dan olmasının mütevatir rivayet ile olacağını böyle meşhur bir rivayet gelmediğine göre bismelenin sûre başlarından birer ayet olmadığını kabul edilmesini ifade etmektedir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 66, 67; Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, I, 277.

⁴⁷⁶ bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 5-7; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 31-33; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 7-19; Cessâs, *Ahkâm*, I, 20-46.

⁴⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 5, 6; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 31, 32.

⁴⁷⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 10; Cessâs, *Ahkâm*, I, 27, 28.

Ayrıca bu konuda iki müfessirin de “namazın Allah ile kul arasındaki taksiminin”⁴⁷⁹ bildirildiği kutsi hadisini aktardıkları, bu hadiste Fatiha'nın besmele olmadan yedi ayet olduğu ve hadiste besmelenin hiç bahsedilmemesinin de onun Fatiha'dan bir ayet olmadığına delalet ettiğini ifade ettikleri görülmektedir.⁴⁸⁰

f. Secde

Sücut mastarından gelen secde, sözlükte “*boyun eğmek, teslim olmak, tevazu ile alını yere koymak*”⁴⁸¹ mânâsına gelmektedir. Namazın rükunlarından olan secde fıkıh terimi olarak namazda alın, burun, el ayakları, dizler ve ayak parmakları yere değecek şekilde yere kapanmayı ifade etmektedir.⁴⁸²

Bu başlıkta müfessirlerimizin secdede okunacak dua, secde yerine üfleminin hükmü gibi çıkarımlarda buldukları ayetleri kısaca yer vereceğiz.

Cessâs “*Ve Rabbimizi tesbih ederiz, Rabbimizin vaadi mutlaka yerine getirilir*”⁴⁸³ derler’⁴⁸³ ayetinde Allah Teâlâ'nın böyle diyenleri övdüğünü, bunun da secdede okunması sünnet olan zikrin tesbih olduğuna delalet ettiğini ifade ettikten sonra bu husustaki rivayetleri aktarır. Ardından “Mezhebimiz müçtehitleri, Sevrî ve İmam Şâfiî dediler ki: Namaz kılan kişi rükûda üç defa Sübhane rabbiyel azim, secdede üç defa Sübhane rabbiyel ala desin. İmam Malik ise rükû ve secdede belli sayıda tesbihat yapılmasının gerekliliği görüşünde değildir. Ona göre namaz kılan, rükû ve secdeyi uygun şekilde yerine getirir, rükû ve secde için belli bir dua ve tesbihat yoktur”⁴⁸⁴ şeklinde mezhep görüşlerine yer verirken Mâtürîdî bu ayette konuya dair kendisi bir izahta bulunmamıştır.

Cessâs'ın bir açıklama ve çıkarımda bulunmadığı bir başka ayette ise Mâtürîdî secde yerine üfleminin hükmünü çıkarmıştır. Anne babaya iyi davranmayı tavsiye eden, çeşitli manalar verilen “*Onlardan biri veya ikisi senin yanında*

⁴⁷⁹ Müslim, “Salât”, 38; İbn Mâce, “Edeb”, 52.

⁴⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 6,7; Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 32; Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, I, 8; Cessâs, *Ahkâm*, I, 23,24.

⁴⁸¹ Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed(ö.370/980), *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l Mısriyye, Kahire trs., X, 569; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 480; Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.396; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, III, 251; Kefevî, *el-Külliyât*, s.513.

⁴⁸² Dalgın, Nihat, “Secde”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, XXXVI, 271.

⁴⁸³ İsrâ 17/108.

⁴⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, III, 272,273; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 294-296.

yaşlanırsa onlara öf bile deme!”⁴⁸⁵ ayetini açıklarken ilgili rivayetleri aktardıktan sonra “أَفِّ” kelimesinin yorumunun öf demek anlamı dışında bir manaya gelmezse, “öf sözünü söyleme” anlamında olacağı, bunun da Ebu Hanife'nin fıkhındaki “*Namaz kılan kişi secde edeceği yere üflerse o bir konuşma olduğu için namazı bozar*” görüşü lehinde delil olacağını ifade ettiği görülmektedir.⁴⁸⁶

Secde konusu içerisinde tilavet secdesi ile ilgili ayetlerden de bahsedilmektedir. Hz. Peygamber'in sözlü ve fiili sünneti ile sabit olan tilavet secdesi, Kur'an'da secde ayetinin⁴⁸⁷ okunması veya dinlenmesi halinde yapılması gereken secdedir.⁴⁸⁸ Belli şartlar çerçevesinde secde ayetini okuyanın ve dinleyeninin secde etmesi Hanefiler'e göre vacip; Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre sünnettir.⁴⁸⁹

Hanefi mezhebinde vacip hükmünü delillendirmek üzere bazı hadislerin yanı sıra, “*Kendilerine Kur'an okunduğu zaman saygıyla yere kapanmıyorlar*”⁴⁹⁰ ayetinde tilavet secdesine işaret edilmekte ve secdeyi terk etmenin kınandığı söylenmektedir.

Mâtürîdî tilavet secdesinin vacipliğinde aslolanın Kur'an'da Allah'a boyun eğmek için geçen her secdenin tilaveti olduğunu; namaz secdesi hakkında emredilen secde ayetlerini okumakla ise tilavet secdesinin gerekmediğini ifade etmektedir.⁴⁹¹ İnşikâk 21. ayetin tefsirine de bu doğrultuda başlayarak bazı müfessirler tarafından namaz secdesi olarak yorumlanan ayetteki secdeden maksadın tilavet secdesi olduğunu belirttikten sonra bu beyanda secde ayetini işiten kimseye secdenin vacip olduğuna dair delil bulunduğunu söylemektedir. Bunu da kendilerine tilavet olduğunda secdeyi terk etmelerinden dolayı azarlanma ve şiddetle uyarılmaları; azarlanmanın ancak yapılması gereken bir fiilin terkinde söz konusu olduğu; secde

⁴⁸⁵ İsrâ 17/23.

⁴⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 255; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 283.

⁴⁸⁷ A'râf 7/206; Ra'd 13/15; Nahl 16/49; İsrâ 17/107; Meryem 19/58; Hac 22/18, 77; Furkân 25/60; Neml 27/25; Secde 31/15; Sâd 38/24; Fussilet 41/37; Necm 53/62; İnşikâk 84/21; Alak 96/19.

⁴⁸⁸ Çetin, Abdurrahman, “Tilâvet Secdesi”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, XLI, 157.

⁴⁸⁹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, I, 432; Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, II, 652; Yıldırım, Celâl, *Kaynaklarıyla İslâm Fıkhı (İbâdât- Muamelat- Feraiz)*, Uysal Kitabevi, Konya trs., I, 434.

⁴⁹⁰ İnşikâk 84/21.

⁴⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 415; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 536.

etmeyi gerektiren mananın secde ayetini okuyan için gerekli olan boyun eğme, teslimiyetin işiten için de gerekli olması ile izah etmektedir.⁴⁹²

Cessâs da aynı şekilde bu ayetin Kur'an tilaveti duyulduğunda secde etmeyenleri yerip kınadığı için tilavet secdesinin vacipliğine delil olduğunu belirtmektedir. Ayetin zahirine bakılırsa Kur'an'ın herhangi bir yeri okunduğunda veya dinlendiğinde secde etmek gerekiyorsa da lafzın genel tebliğini dikkate alarak ayetin hükmünü secde ayetlerini okuma ve dinlemeye mahsus kılarak bunun dışındakileri hükmün dışında tuttuğunu belirten Cessâs, mezhebinin müçtehidlerinin(Hanefi) tilavet secdesi yerine namazda rükûu yeterli gördüklerini aktarmaktadır. Sonrasında da bunu (وَخَرَّ رَاكِعًا) “secdeye kapandı” manasında aktarılan ifadeden yola çıkarak namazda tilavet secdesi gerektiğinde secde yerine rükûun geçerli olmasının mümkün olacağını ifade etmektedir.⁴⁹³

Bu konuda Mâtürîdî, Hanefi âlimlerinin namaz kılanın secde ayeti okuduğunda namazında secde edeceği hususunda nafîle olan, namazda olmayan bir şeyin namaza eklenemeyeceği dolayısıyla namazda vacip olan secdenin her durumda vacip olacağına dair görüşlerini aktarır.⁴⁹⁴ Yine Cessâs ayette bahsedilen secde ile boyun eğip teslim olma manası kast edildiğini söyleyerek itiraz edilirse; bu mananın doğru olmakla birlikte secdenin belli bir şekilde yapılması gerektiği söylenerek cevap verileceğini belirtir.⁴⁹⁵ “...Kendilerine Rahmânın âyetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar”⁴⁹⁶ ayetinde secde ayetini okuyanla dinleyenin aynı hükme tabi olduğuna ve hepsinin secde etmesi gerektiğine delalet ettiğini söyleyen Cessâs'ın⁴⁹⁷ bu görüşünü diğer mezheplere mensup müfessirler bunun uzak bir ihtimal olduğunu söyleyerek kabul etmemektedir.⁴⁹⁸

⁴⁹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 137; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 152.

⁴⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 500, 635; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 267, 602. Elmalılı burada sûreyi sonuna kadar okuduktan sonra rükuya gidildiğinde namazın rüku ve secdesini yapmakla tilavet secdesi düşer, vacip değildir diye gelen rivayetin dayanağının bu olabileceğini söyler. bkz. Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IX, 97.

⁴⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 163; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 179.

⁴⁹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 635; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 602.

⁴⁹⁶ Meryem 19/58.

⁴⁹⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 284; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 328.

⁴⁹⁸ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 271; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XIII, 471; Suyûtî, *el-İklîl fi İstinbâti't Tenzîl*, III, 943.

4. Namazda Ağlamak

Namazda ağlamaya dair ayetlerden hüküm çıkaran müfessirlerimize göre kendilerine Kur'an okunduğunda secdeye kapananlardan bahsedilen “*Ağlayarak yüzüstü yere kapanırlar; Kur'an onların saygısını arttırır*”⁴⁹⁹ ayeti incelenmiştir. Mâtürîdî ihtimalleri verdikten sonra, secdenin yorumu namaz ise burada Ebu Hanife'nin “*Namaz kılan kişi korkudan dolayı şefkatinden dolayı, Allah'ın verdiği nimete veya dini ikram ettiği için sevinçten ağlarsa namazı bozulmaz. Fakat bu ağlama başına gelen bela ve sıkıntılara karşı teselli bulmak için olursa namazı bozulur*” şeklindeki görüşü lehine delil bulunduğunu belirtmektedir. Kendisi de meseleyi, “*Ağlamak Allah için olursa namazı bozamaz; dünya için veya kendi ihtiyacı için olursa namazı bozar*”, şeklinde özetleyerek mezhebi ile aynı düşünceyi paylaşmaktadır.⁵⁰⁰

Cessâs ise bu ayet ile birlikte “*Ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar*”⁵⁰¹ ayetinin de Allah korkusu ile ağlamanın namazı bozmayacağına delalet ettiğini kesin bir ifade ile dile getirmektedir. Çünkü Allah Teâlâ ayette secdedeyken ağlayanları övmüş ve namaz secdesi, tilavet secdesi veya şükür secdesi şeklinde bir ayırım da yapmamıştır. Ayrıca Cessâs Hz. Ömer'in namaz kılarken ağlamasını işiten sahabelerden bir itiraz bulunmamasıyla da bu hususta icma oluştuğunu kabul etmektedir.⁵⁰²

5. Cemaatle Namaz

Tefsirlerde “*namaz kılınacağına Kâbe'ye yönelmek, secdeleri yalnızca Allah için ihlasla yapmak, namazların cemaatle kılınması için camiye gitmek*”⁵⁰³ anlamları verilen *وَاقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ*⁵⁰⁴ ayetinin tam olarak kibleye yönelmek ve namazları mescidde kılmak şeklinde iki mana içerdiğini belirten Cessâs, bunun da farz namazları cemaatle kılmanın vacipliğine delalet ettiğini ifade ederek cemaatle

⁴⁹⁹ İsrâ 17/109.

⁵⁰⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 377; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 419. Kurtubi de ayeti, namazda ağlamanın hükmünü Allah korkusundan veya bir masiyetinden dolayı ağlarsa bozmayacağına delil kabul eder. bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XIII, 190.

⁵⁰¹ Meryem 19/58.

⁵⁰² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 273, 285; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 297, 328.

⁵⁰³ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, X, 140, 141; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, II, 216,217; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesûr*, III, 185.

⁵⁰⁴ A'râf 7/29.

namaz kılmayan kimseleri tehdit, cemaatle kılanları ise teşvik eden hadislerle yer vermektedir. Ayrıca bu hususta hocası Ebu'l Hasen el-Kerhî'nin(ö.340/952) “*Bana göre namazları cemaatle kılmak, ölüleri yıkamak, defnetmek ve namazlarını kılmak gibi farz-ı kifayedir. Bazıları bunu yerine getirirse, diğerleri sorumluluktan kurtulurlar*” görüşünü zikreden Cessâs, kendi fikrini tam belirtmese de bu görüşe yakın olduğu söylenebilir.⁵⁰⁵ Mâtürîdî ise ayette verilen manaları aktarırken yalnızca Allah için ibadet etmek, ona ortak koşmamak anlamları üzerinde durmaktadır.⁵⁰⁶ “Bulduğunuz her yerde” manasında olabileceğine dair rivayetleri zikrederken “...*Evlerinizi ibadet mahalli yapın ve namazı kılın*”⁵⁰⁷ ayetine atıfta bulunur. Bu ayetin açıklamasında ise cemaat olmanın, mescit yapmanın ve kible edinmenin sadece bize mahsus olmadığına diğer peygamberlerin de sünneti olduğuna, peygamberden peygambere tevarüs ettiğine işaret olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰⁸ Mâtürîdî ayrıca cemaat ile namazda, cemaatin namazının imamın namazına bağlı olduğu hükmüne de yer vermektedir. “*أَقِمِ الصَّلَاةَ*”⁵⁰⁹ ayetinde hitabın ve namaz kılma emrinin Hz. Peygamber’e tahsisi ile “*Onlara namaz kıldır*” manası verilirse, cemaatin namazının sıhhatinin imamın namazına bağlı olduğuna delalet olduğunu, herkes kendi başına kılacak olsa (*أَقِمِ الصَّلَاةَ*) demek yerine (*صَلِ الصَّلَاةَ*) denileceğini belirterek izah etmektedir.⁵¹⁰

⁵⁰⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 40, 41; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 303-305.

⁵⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 325; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 351.

⁵⁰⁷ Yûnus 10/87.

⁵⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 99; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 114.

⁵⁰⁹ İsrâ 17/78.

⁵¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 337; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 374.

Mekke’de nazil olan bu ayetler ile ilgili Mekke döneminde cemaatle namaz kılmanın gerçekleşip gerçekleşmediği meselesi akla gelmektedir. Bu konuda İbn İshak ve İbn Hişam’ın eserinde (cemaatle namaz olup olmadığı bilinmemekle beraber) Hz.Ömer’in İslam’ı kabul etmesinin bir zafer olduğu ve o İslam’ı kabul edene kadar Kabe’de müslümanların beraber namaz kılmadığı, islamiyetinden sonra beraber kılabilirdikleri ifadesi geçmektedir. bkz. İbn İshak, Ebu Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî(ö.151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru Ahbari'l-Yevm Kıtâu's-Sekafiyye, Kahire, 1998, I, 254; İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik(ö.218/833), Hz.Muhammed’in Hayatı(*es-Sîretü'n-Nebeviyye*), çev. İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s.222.

B. Zekat, Yardımlaşma

Zekat, lügatte “artmak, gelişip çoğalmak, arıtma, övgü, salah ve salih olma”⁵¹¹ terim olarak ise “zengin sayılan bir Müslümanın sahip olduğu mallarının muayyen bir miktarını, muayyen bir zaman sonra Kur’an’da belirtilen sınıflara, Allah’ın emrini ifa edip, rızasını kazanmak için verilmesi”⁵¹² demektir.

Kur’an-ı Kerim’e bakıldığında diğer peygamberlere de zekatın emredildiği, genellikle de emrin namaz ile birlikte geldiği görülmektedir. “Temizlik, safiyet, salah vd.” gibi anlamlara gelen Kehf 18/81 ile Meryem 19/13 hariç tutulduğunda zekat sözcüğü Mekkî sûrelerin 8 tanesinde 9 defa yer almaktadır.⁵¹³ Beş yerde de namazla birlikte zikredilmektedir.⁵¹⁴ Ayrıca Kur’an’da “it’am,⁵¹⁵ i’tâ,⁵¹⁶ taam,⁵¹⁷ infak,⁵¹⁸ îtâ,⁵¹⁹ hak,⁵²⁰ afv⁵²¹ gibi kavramlar ile de malın gerçek sahibinin Allah olduğu ve bu mallarda toplumdaki yoksul ve fakirin hakkı bulunduğu ilan edilmiştir.

Burada bu kavramlarla ilgili ayetlerin içeriğini tek tek işlediğimiz takdirde çalışmamızın sınırlarını aşacağımızdan, çalışmamız kapsamında ilgili ayetlerden hüküm çıkarım yapılanlar üzerinde duralacaktır.

1. Yoksulların Himayesi, Akrabaya Cömertlik

Mekke döneminden itibaren Kur’an’ın önem verdiği hususlar arasında bulunan yoksulun, yetimin, muhtaç olacak kimselerin korunup gözetilmesi ve akrabaya cömertlik(sıla-i rahim) gibi fertlere ve topluma bir görev olarak verilmiştir.

“Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı, akrabaya karşı cömert olmayı emreder,”⁵²² “Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp

⁵¹¹ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2368; Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.380; İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, XIV, 440; Kefevî, *el-Külliyât*, s.486.

⁵¹² Karaman, Hayreddin, “Zekât”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, XIII, 495-504, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, XIII, 495.

⁵¹³ A’râf 7/156; Meryem 19/31, 55; Enbiyâ 21/73; Mü’minun 23/4; Neml 27/3; Rum 30/39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7.

⁵¹⁴ Meryem 19/31, 55; Enbiyâ 21/73; Neml 27/3; Lokmân 31/4.

⁵¹⁵ Müddessir 74/44; Beled 90/11-17; Kureyş 106/4.

⁵¹⁶ Leyl 92/5-7.

⁵¹⁷ Hakka 69/41; Fecr 89/17, 18; Maun 107/1-3.

⁵¹⁸ Kehf 18/42; Furkan 25/67; Kasas 28/52-54; Sebe 34/39; Fâtır 35/29; Yasin 36/47; Şûrâ 42/36-39.

⁵¹⁹ En’âm 6/141; İsrâ 17/26; Mü’minun 23/60; Neml 27/3; Rum 30/38; Lokmân 31/4; Fussilet 41/7.

⁵²⁰ En’âm 6/141; İsrâ 17/26; Rûm 30/38; Zâriyât 51/19; Meâric 70/25.

⁵²¹ A’râf 7/199.

⁵²² Nahl 16/90.

savurma,⁵²³ “O halde akrabaya da hakkını ver, yoksula ve yolda kalmışa da”⁵²⁴ gibi akrabaya cömert olmayı, hakkını vermeyi emreden ayetleri hakkında Mâtürîdî akrabanın hakkını, akrabanın ihtiyaçlarını,⁵²⁵ farz zekat dışında sadaka vermek,⁵²⁶ yolda kalmış ve yoksulun hakkını ise “belirtilen sadakalar ve zekatlar”⁵²⁷ olarak açıklamış, İsrâ 26.ayetteki hakkın nafîle olduğuna işaret bulunduğu söylenmiştir.⁵²⁸ Cessâs ise bu ayetteki hak kelimesinin mücmel olup açıklanmaya muhtaç olduğunu ve Zâriyat 19.ayete benzediğini söyledikten sonra sözü edilen akrabaların kimler olduğuna dair görüşlere yer vererek insanın akrabalarının kastedilmesinin daha doğru olduğunu; herkes için geçerli olan anne babaya iyi davranma emrine atfedilen akrabaların hakkını verme emrinin de aynı geçerlilikte olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ayette emredilen haktan kastın Tevbe 60.ayetteki zekat olabileceği gibi zaruret halinde muhtaç olana verilmesi gereken manasının da kastedilmiş olabileceğine değinmiştir.⁵²⁹

Zemahşerî bu ayetlerde “Akrabaya da hakkını ver”⁵³⁰ ayetindeki emrin fakihlere göre vücut ifade ettiğini, Ebu Hanife’nin kazanmaktan aciz, muhtaç durumda olan mahrem akrabaya nafaka vermenin vacip olduğuna bu ayet ile delil getirdiğini ifade etmiştir.⁵³¹ Zemahşerî’den sonra diğer Hanefî müfessirleri de istidlali dile getirmiştir.⁵³²

Mâtürîdî “Yardım isteyenlere ve yoksullara mallarından belli bir pay ayırırlardı”⁵³³ ayetinin zekat ile ilgili olduğunu söylenmesinin sûrenin Mekke’de nazil olması ve henüz zekat emredilmemesinden ötürü söz konusu olamayacağını;⁵³⁴ sahih bir rivayet varsa sûre Mekkî olsa da bu ayet müstesna denilebileceğini

⁵²³ İsrâ 17/26.

⁵²⁴ Rûm 30/38.

⁵²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI, 198; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XI, 230.

⁵²⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 176; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VIII, 199.

⁵²⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XI, 198; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XI, 231.

⁵²⁸ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VIII, 261; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VIII, 290.

⁵²⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l-Kur’ân*, III, 257; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 249-251.

⁵³⁰ Rûm 30/38.

⁵³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V, 234, 235.

⁵³² Beyzâvî, *Envârü’t-Tenzil*, IV, 207; Neseî, *Medârikü’t-Tenzil*, II, 702.

⁵³³ Zâriyat 51/19.

⁵³⁴ S.Ateş malın bir miktarını fakirlere vermek şeklindeki zekatın(sadaka) Mekke döneminin ilk yıllarından beri farz olduğunu ifade ettikten sonra Medine döneminde Hz.Peygamber’in tatbikatı ile açıklığa kavuştuğunu dile getirmiştir. bkz. Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs, IX, 57.

belirttikten sonra buradaki “hak” kelimesinin farz olan zekat dışında bir hak manasına gelmesinin mümkün olduğunu söylemiştir.⁵³⁵ Cessâs ise seleften ayetin tevillerine ve Peygamberimizden(s.a.v) ilgili rivayetlere yer verirken bu haberlerin tamamının delil olarak kullanılabileceğini; müslümanların malda zekattan başka verilmesi gereken bir hak bulunduğu hususunda ittifak ettiklerini; anne baba, yakın akrabalar fakir ise onlara nafaka vermek ve muhtaç haldeki yolda kalmış vb. durumda olanlara bir şeyler vermek gerektiğini belirtmiştir. Ancak Cessâs ayrıca “belli bir hak” ile ilgili aktarılan görüşlerin en kuvvetlisinin zekat olduğunu ve selef alimlerinin tevillerine göre ayetteki mahrum kelimesi ile zekatın mahrum kimseye verilmesinin kastedilmiş olabileceğini bu durumda da zekatın Tevbe 60. ayette belirtilen zekat verilmesi gereken sınıflardan sadece birisine verilmesinin (Hanefi mezhebinin görüşü doğrultusunda) yeterli olacağına delalet ettiğini çıkarmıştır. Yine o, bu ayetin çalışıp kazanabilecek güce sahip olanlarla olmayanlar arasında bir ayrım yapılmamasından ötürü, çalışıp kazanabilecek güçte olduğu halde dilenen kişiye bir şeyler verilmesi gerektiğinin delili olduğunu söyleyerek, ayetin “Çalışıp kazanabilecek güce sahip olan fakire zekat verilmez”⁵³⁶ açıklamasında bulunanların sözlerini geçersiz kıldığını ifade etmiştir.⁵³⁷

(حَقٌّ مَّعْلُومٌ) “Belli bir hak”tan⁵³⁸ maksadın zekat olduğunu söyleyenlere Ebubekir El-Esam’ın(ö.200/816) ayetin mekki, zekâtın da Medine döneminde farz kılınması gerekçesi ile kabul etmemesine dair buna karşı çıkararak bir önceki ayetteki ifadelerinin tam tersine bu ifadenin “zekat” anlamındaki tefsiri geçersiz kılmadığını söyleyerek bunu şöyle açıklar: “Zekatın Müslümanlara malları bulunmamasından ötürü farz kılınmamış olması mümkündür. Çünkü zekat genel olarak henüz farz kılınmamıştı. Fakat Allah Teâlâ müslümanlara mala sahip oldukları zaman zekatı farz olduğunu önceden açıklamıştır.” Böylece حَقٌّ مَّعْلُومٌ’a Cenab-ı Hakk’ın mallarında hak olduğunu bildirmesi ve bunu vermelerinin gerekli olması mânâsına geldiğini ifade etmiştir.⁵³⁹

⁵³⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XIV, 136; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XIV, 157.

⁵³⁶ Şafi ve Hanbeliler’e göre gücü yerinde olup çalışabilecek fakire zekat vermek caiz değildir. Hanefi ve Malikiler’e göre caizdir.

⁵³⁷ Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, III, 168, 169, 547, 548; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 16-19; 383, 384.

⁵³⁸ Me’aric 70/24, 25.

⁵³⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XVI, 105; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVI, 115.

Bir başka ayette “*Veya bir kıtlık gününde yakını olan bir yetimi yahut aç açık bir yoksulu doyurmaktır*”⁵⁴⁰ buyrulmaktadır. Mâtürîdî bu ayetten muhtaç olması durumunda yetimin yakını üzerinde nafaka hakkı olduğunu ve ayetin “*Fakir olması halinde nafakası yakın akrabaları üzerine düşer*” şeklindeki Hanefi alimlerin görüşüne delalet ettiğini belirtmiştir.⁵⁴¹ Cessâs فَكُّ رَقَبَةٍ ayetinden⁵⁴² mükatep köleye zekat vermenin caiz olması gerektiği hükmünü çıkarmıştır.⁵⁴³

Mekkî sûreler içerisinde zekat vermeyi emir kipi ile kesin olarak açıkça emreden “*Zekatı verin*”⁵⁴⁴ ayetinin Mekkî mi Medenî mi olduğu ve zekat ile neyin kastedildiği tartışılmıştır. Mâtürîdî zekat verme emrinde ayetin Medine’de indiğine dair bir işaret olmadığına değinmiş sonrasında bu zekatın “*özel olarak çiftlik hayvanlarının zekatına yönelik*” olduğunu söyleyip buna Hz.Peygamber’in ashabının Mekke’de sâime denilen(yılın yarısından fazla bir kısmını meralarda otlayarak geçiren) hayvanlarının bulunmadığını örnek göstermiştir. Bunun dışındaki malların zekatının, onlar Mekke’deyken ve oradan ayrıldıktan sonra farz kılınmış olabileceğini ifade etmiştir.⁵⁴⁵

Mâtürîdî’nin diğer müfessirlerden farklı ve dikkat çeken yorumda bulunduğu ayetin açıklamasında Cessâs zekat hususuna değinmemiştir.

2. Toprak Ürünlerinin Zekatı

Ebu Hanife’den toprak ürünlerinin miktarı ne kadar olursa olsun zekâta tâbi olduğu; İmam Şafi, İmam Malik, Ahmet b. Hanbel ile Ebu Hanife’nin iki öğrencisi Ebu Yusuf ve Muhammed’den beş veskten(hacim ölçüsü olarak vesk ağırlık olarak hesaplandığında 653 kilogram) fazlasına zekat düştüğü aktarılmıştır.⁵⁴⁶

En’âm sûresinde müslümanların hasat günü ürünlerinin haklarına vermeleri emredilerek; “*Çardaklı ve çardaksız bağları, değişik ürünleriyle hurmaları, ekinleri, birbirine benzeyen ve benzemeyen biçimlerde zeytin ve narları meydana getiren O’dur. Her biri ürün verdiğinde ürününden yiyin; hasat günü de hakkını verin; fakat*

⁵⁴⁰ Beled 90/14, 15.

⁵⁴¹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XVII, 216; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVII, 235.

⁵⁴² Beled 90/13.

⁵⁴³ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 637; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 605.

⁵⁴⁴ Müzzemmil 73/20.

⁵⁴⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XVI, 226; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVI, 236.

⁵⁴⁶ Erkal, Mehmet, “Öşür”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIV, 98.

israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez”⁵⁴⁷ buyrulmaktadır. Ayetin Mekke'de inmiş olmasından ötürü “hakkını verin” ifadesi ile zekatın mı yoksa zekattan farklı bir ödemenin mi kastedildiği, ayrıca ayetin hükmünün mensuh mu, muhkem mi, muhkemse “veriniz” emrinin vücut mu nedb mi ifade ettiği hususu tartışmalıdır. “*Hakkını veriniz*” bir emirdir. Bu emir alimlerin çoğunluğuna göre vücut, bir kısmına göre ise nedb ifade eder. Vücut ifade eder diyenlere göre⁵⁴⁸ verilmesi gereken hak ile farz olan zekat; nedb ifade eder diyenlere göre⁵⁴⁹ ise zekatın dışındaki bir hak olup zekâtın haricinde mahsullerden tasaddukta bulunmak kastedilmektedir.⁵⁵⁰

Mâtürîdî ve Cessâs, toprak ürünlerinin belli bir miktarda olup olmaması meselesinde Ebu Hanife'den yana tavır alarak (topraktan az veya çok ne çıkarsa) zekata tabi olduklarını kabul etmektedirler. Her ikisi de bunu ayetin bir sınırlama olmadan ürünlerin tamamını kapsayacak şekilde genel ifadesine bağlamaktadır.⁵⁵¹ Ayette hasat günü verilmesi gereken hakkın zekatla nesh edildiğine dair seleften gelen görüşleri naklettikten sonra Cessâs, birçok tahıl ve üründen bu hakkın öşür veya öşürün yarısı şeklinde verilmesinin farz olduğu hususunda ümmetin ittifak etmiş olmasının ayetin nesh edilmediğine delalet ettiğini belirtirken,⁵⁵² Mâtürîdî'ye göre ayetin mensuh olma ihtimali vardır. Nesh söz konusuysa da bunun zekâtın miktarında olacağını belirtmiştir.⁵⁵³

Mâtürîdî konu ile ilgili rivayetleri delil göstererek ayetin zekat hakkında olması durumunda hasat gününden önce bahçe sahibinin aşırıya kaçmadan yenilen miktarın zekata tabii olmadığını kabul etmektedir.⁵⁵⁴ Cessâs ise tam tersini söyleyerek ayetin, topraktan elde edilen ürünün tamamından zekat verilmesini

⁵⁴⁷ En'âm 6/141.

⁵⁴⁸ Bu görüşte olanlar: Enes b.Malik(ö.93/712); Hasan-ı Basrî(ö.110/728); Said b. Müseyyeb(ö.94/713); Cabir b.Zeyd(ö.93/712); Kâtade(ö.117/735); Tâvûs b.Keysan(ö.106/725); Muhammed b. Hanefiyye(ö.81/700); İbn Abbas(ö.68/687-688) bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IX, 595-598; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, III, 135.

⁵⁴⁹ Bu görüşte olanlar: Atâ(ö.114/732); Mücahid(ö.103/721); İbn Ömer(ö.73/692); Muhammed b.Kab(ö.120/738); İbn Sirin(ö.110/729); Said b.Cübeyr(ö.94/713) bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IX, 600-606; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, III, 135.

⁵⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, IX, 595-606; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, III, 135.

⁵⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 230; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 250; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 14-17; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 232, 241.

⁵⁵² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 13; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 231.

⁵⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 231; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 251.

⁵⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 233, 234; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 253.

gerektirdiğini, Allah Teâlâ'nın arsa sahibi ve ailesinin yediklerini, zekata tabi olan ürünün toplamından ayırmadığını, emrin ürünün tamamı için geçerli olduğunu belirtmektedir. Hasat kelimesine “bir şeyi kesme ve kökünü kazıma” anlamını veren Cessâs “ürünü biçme günü” olan hasat gününden önce ürünün olgunlaşmış olgunlaşmaması farketmeksizin ekin, sebze ve meyve ağacından taze olarak her üründen alınan zekatta hesaba katılması gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁵⁵

Mâtürîdî belli bir miktara ulaşmayan mahsuller ile yeşilliklerden(sebzelerden) zekat alınmayacağına dair rivayetler ile ilgili Ebu Hanife'nin “*Bütün bu rivayetler, ürün ancak şu miktara ulaşırsa alınması gereken zekat yoktur(ne çıkarsa hepsinden zekat vardır) yeşilliklerden alınacak zekat yoktur ancak sahibinin ödemesi gereken bir zekat vardır, o da onu öder*” ifadesine yer verdikten sonra bunlardan zekatın alınmamasını(zekat görevlilerinin toplamayıp) kişinin kendisinin zekatını vermesi şeklinde olduğunu tekrar etmiştir.⁵⁵⁶

Fertilere muayyen bir iman aşılama gayesi ile Mekke döneminde temelleri atılmaya başlanan zekatın⁵⁵⁷ bu dönemdeki ayetler, genellikle haber sigalıdır. Müslümanlara zekat vermeyi emir kalıbında emretmek yerine, “*onlar zekatı verirler*” şeklinde ifadeler kullanılmış, zekat vermenin müminlerin, müttaki ve muhsinlerin temel vasıfları olduğuna işaret edilmiştir.⁵⁵⁸ Bu dönemde fakirlik meselesine eğilinirken yoksulları doyurmaya, gözetmeye, onlara yiyecek ve mesken teminine teşvik edilmiş, muhtaçlara el uzatanların Allah katında yüce mertebelere ulaşacaklarına dair vaatlerde bulunulmuş, ilgilenmeyenler uhrevi ceza ile tehdit edilmiştir.⁵⁵⁹ Bu yardım bir lütuf ve bağış gibi telakki edilmemiş, malı olmayanın mal sahibi üzerinde bir hakkı olarak zikredilmiştir.⁵⁶⁰ Neticede Kur'an-ı Kerim davet metodunda öncelikle fertlerin ve toplumların zihnine “Allah için verme, yardım etmeyi” yerleştirmiştir. Kur'an-ı Kerim'de çeşitli ayetlerde önemine dikkat çekilen zekata dair hükümler genel hatları ile gösterilmiş, ayrıntıları hadislerde açıklanmıştır.

⁵⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, III, 14-16; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 233-238.

⁵⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 233-235; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 252-254.

⁵⁵⁷ Tuğ, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963, s.19-23.

⁵⁵⁸ A'râf 7/156; Mü'minun 23/4; Neml 27/3; Lokman 31/4; Fussilet 41/7.

⁵⁵⁹ Kalem 68/19-33; Hakka 69/25-34; Müddessir 78/38-46; Fecr 89/17, 18; Mâun 1-7.

⁵⁶⁰ İsrâ 17/26; Rum 30/38, 39; Zâriyât 51/19; Meâric 70/24.

Medine’de kurumsallaşarak, nisap miktarları, verilecek mal ve yerleri tafsilatı ile belirlenen zekat ve buna bağlı yardımlaşma vb. konularda Mekkî ayetlerden de müfessirlerimizin birtakım çıkarımlarda buldukları; Hanefi mezhebine dair delillendirmeler yaptıkları görülmektedir.

C. Kurban

İbadetler konusunda takip edilen teşrî esasına uygun olarak kurban ibadetinin gerekliliği konusunda alimler genellikle Kevser Sûresi’nin ikinci ayetine ve Hz. Peygamber’in kavli ve fiilî sünnetine bakarak karar vermişlerdir. İmam Malik ile İmam Şâfiî tarafından sünnet-i müekkede olarak kabul edilen kurban, Ebu Hanife'ye göre vaciptir.⁵⁶¹ Ayetteki “وَأَنْحَرُ”⁵⁶² emri ile ilgili “*kurbanın kanının akıtılması, devenin kesilmesi yahut önce veya sonrasında namazla ilgili bir fiilin kastedildiği şekilde açıklama yapılarak; mihraba karşı dönmek, kibleye yönelmek, iftitah, rüku ve secdeden kalkarken tekbir getirip elleri kaldırmak, namazda eli göğüs üzerine koymak*” şeklinde birçok yoruma yer verilmiştir.⁵⁶³

Mâtürîdî; “Allah Teâlâ’nın وَأَنْحَرُ emri, büyükbaş hayvanlardan kurban kesmek anlamına gelir. Allah(c.c) Peygamberinin kurban ile de kullukta bulunmasını istemiştir. Aslında insan tabiatı gereği hayvan kesiminden hoşlanmaz zira bu fiiliyle başka bir canlının acı çekmesine neden olmaktadır. Kişinin gerçekleştirdiği elem verici fiilden duyduğu acı başkasının elem verici fiilinin doğurduğu acıdan daha çoktur; burada nefsiyle mücadele etmesi ve onu zora sevk etmesi söz konusudur. Allah Teâlâ Rasulullah(s.a.v)’ı kendi rızası uğrunda, bazen kendisi için tehlikeli olmasına rağmen kâfirleri İslam'a davet etmekle, bazen gece ibadetine kalkmak suretiyle nefesine karşı mücahade etmekle, bazen de fitratının hoşlanmamasına rağmen hayvan kesimi gibi zorluklarla sınava tabi tutmuştur” açıklamasına yer verdikten sonra İbn Abbas’tan ve Hz. Ali(r.a)'den rivayet edilen “Namazda sağ eli sol elinin üzerine koy” denildiğini de aktarmıştır. Mâtürîdî sûrede hitabın

⁵⁶¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid(Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*,II, 232; Kahraman, Abdullah, *İslam'da İbadetlerin Değişmezliği: İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi Açısından İbadet ve İbadet Nitelikli(Taabudi)Hükümler*, Akademi Yayıncılık, İstanbul 2002, s.268.

⁵⁶² Kevser 108/2. M.Bazergan tamamının bi'setin birinci yılında, Z.Duman ise ikinci veya üçüncü yılında nazil olduğunu söylemektedir. bkz. Bâzergan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, s. 104; Duman, *Beyânu'l-Hak*, I, 109.

⁵⁶³ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.794; Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XX, 475, 476; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XXII, 523-528; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, V, 231.

Rasulullah(s.a.v)'a olduğunu, Allah'ın ona yönelttiği “Kevser, salat, nahr” ve diğer kavramların hangi manaya geleceğini O'nun bileceğini söyleyip, Allah(c.c) hakkında gerçek dışı iddialar ileri sürme tehlikesinden dolayı yalnızca diğer yorumcuların görüşlerini naklederek “*ve'nhar*” (وَأَنْحَر) emrinin zikrettiği manalar arasından bir tercihte bulunmamıştır.⁵⁶⁴

Böylece bu emrin müminleri kapsamı, vücubiyet ifade etmesi hususunda çekimser bir tutum sergileyen Mâtürîdî, kurbanın vacipliğine delil olarak sunulan En'âm 162.ayetini açıklarken bu hususa dair bir izahta bulunmamıştır. Cessâs ise bu ayetin kurban kesme emrini içerdiğini belirterek, kurbanın vücubiyetine delalet ettiğini rivayetlerle göstermiştir. Yine “Emir vücup gerektirir” diyerek “*Rabbin için kurban kes*” ayetinde hakiki manası olan kurban kesmenin kastedildiği⁵⁶⁵ bu emirle Hz. Peygamber'e vacip olan kurban kesme emrinin müminlere de vacip olduğunu; Rasulullah'a uymamız gerektiğini bildiren ayetlerle⁵⁶⁶ açıklamıştır.⁵⁶⁷ Cessâs kurbanın vücubiyetini detaylı bir şekilde ele alırken konu ile ilgili çelişen rivayetler arasından vücubiyet ifade eden hadislerin uygulanmasının daha doğru olduğunu; icabın ibahâdan sonra gelmesi ile kurban kesmenin vacipliğinde kesmemenin haramlığı, vacip olmayışında ise kesmemenin mübahlığı bu durumda haramlık içeren hükümlerin uygulanmasının mübahlık içeren hükümlerinin uygulanmasından öncelikli olması ile izah etmiştir.⁵⁶⁸ Vacipliğine aklî delil olarak da, fakihlerin tamamına göre adakta bulunmakla kurban kesmenin zorunlu olacağını sunmaktadır. “*Nitekim aslı vacip olmayan ameller nezirle de vacip olmaz.*”⁵⁶⁹

Neticede Hanefilerin kurbanın vücubiyetine delil kabul ettikleri وَأَنْحَر emrini, diğer üç mezhep hitabın Hz. Peygamber'e dolayısıyla emrinde yalnızca O'na vacip olduğunu kabul etmektedir. Bu manayı veren Mâtürîdî mezhep görüşünü savunmakta çekimser kalırken Cessâs bu hususta Ebu Hanife'nin görüşünü savunarak ayetten kurbanın vücubiyetini çıkarmaktadır.

⁵⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XVII, 347, 348; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 365, 366.

⁵⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 644; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 618.

⁵⁶⁶ A'râf 7/158; Ahzâb 33/21.

⁵⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 323; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 424,425.

⁵⁶⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 326; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 430, 431.

⁵⁶⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 325; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 429.

D. Kur'an-ı Kerim'e Abdestsiz Dokunmak

Bir takım dini ameller için ön hazırlık olarak abdest, mushafa dokunma hususunda da şart koşulmuştur. Allah'ın kelamı olan Kur'an-ı Kerim'e gösterilmesi gereken saygı gereği, müslümanlar için önemi ve konu ile ilgili hadisler doğrultusunda Kur'an-ı Kerim'e abdestsiz dokunulmaması gerekli görülmüştür.

Kur'an-ı Kerim'den bu hükme delil gösterilen ayetlerde “*O, elbette değerli bir Kur'an'dır. Korunmuş bir kitaptadır. Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir*”⁵⁷⁰ buyrulmaktadır. Ancak bu ayetlerdeki “*korunmuş kitap*”, “*dokunmak*”, “*temiz olanlar*”dan maksadın ne olduğu hususunda alimler ihtilaf etmiştir. Ayetlerden çıkarılacak hükümler de bu açıklamalara göre farklılık göstermektedir. Kur'an'a abdestsiz dokunulup dokunulamayacağı hususunda bu ayet çerçevesinde yapılan yorumlar şu şekildedir: Abdullah bin Abbas, Ebu'l-Âliye er-Riyâhî(ö. 90/709), Said b. Cübeyr, Mücahid'e(r.a) göre ayetteki Kur'an'a dokunma meselesi “mutahhar” yani günahlardan arınmış varlıklar olan meleklerle ilgilidir.⁵⁷¹ Katade'ye göre ise ayet, Kur'an-ı Kerim'e abdestsiz dokunulmayacağını ifade etmektedir.⁵⁷² Zeyd b. Eslem'in(ö.136/753) Kur'an'a ancak tertemiz olanların, melekler ve rasullerin dokunabileceği manasını verdiği⁵⁷³ ayete Rebî b. Enes(ö.140/757) “hatalarından(tevbe ile) temizlenenlerin”; İbn Saib el-Kelbî(ö.146/763) “küfür ve şirkten arınanların” dokunabileceği yorumunda bulunmuşlardır.⁵⁷⁴ Meşhur dil alimi Ferrâ ise “مس” ifadesini istifade etmek “مطهر” ifadesine de mümin anlamı vererek ayeti “*Kur'an'ın yararını, bereketini ancak ona iman eden alır*” şeklinde açıklanmıştır.⁵⁷⁵ Hüseyin b.Fadl(ö.282/895) “*Ancak şirk ve nifaktan temizlenenler*

⁵⁷⁰ Vâkı'a 56/77-79.

⁵⁷¹ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXII, 364, 365; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, VIII, 23; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 152; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XXII, 220.

⁵⁷² Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXII, 366; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 152.

⁵⁷³ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXII, 366; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XX, 221.

⁵⁷⁴ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 152.

⁵⁷⁵ Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd(ö.207/822), *Meâni'l Kur'ân*, Alemü'l Kütüb, Beyrut 1980, III, 130; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, VIII, 23; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l Vecîz*, V, 252; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VIII, 152; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XX, 222.

Kur'an'ın manasını anlayabilir”⁵⁷⁶ şeklinde benzer bir tevilde bulunmuştur. Ebû Müslim el-İsfahâni(ö.322/934) de “*Kur'an'a ancak mümin ve muvahhidler dokunabilir*”⁵⁷⁷ şeklinde yorumlamıştır.

Cumhur, Amr b.Hazm yoluyla gelen hadis⁵⁷⁸ dolayısıyla Kur'an'a abdestsiz dokunulmayacağı kanaatindedir.⁵⁷⁹ Ebu Hanife'ye göre ise abdestsiz ve cünüp bir kimsenin mushafa dokunup taşıması câizdir.⁵⁸⁰

Mâtürîdî de ilk dönem alimleri gibi mezkur ayetin abdest ile bir ilgisi olmadığını düşünmektedir. Ayette meleklerin kastedildiğine dair görüşü aktardıktan sonra bu hususu yorumlamaktadır. Ona göre Abese sûresindeki ayetlerde⁵⁸¹ belirtildiği gibi melekler tarafından indirilen Kur'an'a, hatalardan ve günahlardan temizlenmiş melekler dışında kimse dokunamayacaktır. Yani Kur'an, tebdil ve tahrife uğratacak kimselerden gizlenmiştir. “*O, Âlemlerin Rabb'inden indirilmedir*”⁵⁸² ayeti de meselenin tebdil ve tahriften korunması ile ilgili olduğunu göstermektedir.⁵⁸³

Cessâs ise konu ile ilgili rivayetleri aktardıktan sonra ayetin haber formatında yorumlanması durumunda kitap kelimesinin “*Allah katındaki Kur'an*”, tertemiz olanlarında “*melekler*” olacağını kabul etmektedir. Fakat Cessâs, ayetin haber şeklinde gelen nehye hamledilmesinin ve bu yasağın umumdan dolayı ümmeti de kapsayacak şekilde yorumlanmasının daha uygun olacağını ifade etmektedir. Çünkü Hz.Peygamber'in Amr b. Hazm'a(r.a) yazdığı mektupta “*Kur'an'a ancak temiz olanın dokunması...*” hükmü yer almıştır ki ona göre bu nehyin kaynağı, ilgili ayet olmalıdır. Zira ayetin bu mânâya gelme ihtimali vardır.⁵⁸⁴

⁵⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XX, 223.

⁵⁷⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, V, 464.

⁵⁷⁸ Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö.179/795), *el-Muvatta'*, “Salat”, 465; Kur'an, 2; Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.

⁵⁷⁹ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 23; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XX, 223.

⁵⁸⁰ Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, VIII, 23; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l Vecîz*, V, 252.

⁵⁸¹ Abese 80/13-16.

⁵⁸² Vâkı'a 56/80.

⁵⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 321, 322; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIV, 346.

⁵⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 555; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 398, 399.

Mâtürîdî ve Cessâs'ın farklı anlamlar verdiği ayette; Ebu Hanife'nin abdestsiz ve cünüp kimsenin Kur'an'a dokunup taşıyabilmesini caiz görmesiyle onun ayeti hidayet ile ilişkilendirdiği ayette Kur'an'ın hidayet ve hükümlerinden istifade etmek manasının kastedildiği kabul edilse de,⁵⁸⁵ ayetin doğrudan mutlak dokunmaya dair bir hüküm ifade etmemesinin, bu ve benzeri ayetler ile çeşitli rivayetlerden böyle bir hükmün içtihad yoluyla çıkarılamayacağı, istinbat edilemeyeceği anlamına gelmediği de vurgulanmaktadır.⁵⁸⁶ Kur'an'a abdestsiz dokunulmaması gerektiği görüşünde olanların, bu görüşe varmasında etkili olan Amr b. Hazm rivayetinin yanı sıra Kur'an'a saygı ve hürmetin etkisi ile onu okuma adabı ile bir takım ön hazırlıklarla ele alınmasının ihtiyati bir hüküm olduğu ifade edilebilir.⁵⁸⁷

E. İstiâze

Sözlükte “sığınmak, yardım istemek, başkasına iltica etmek” anlamındaki عوذ kökünden türeyen⁵⁸⁸ istiâze/teavvüz terim olarak her türlü kötülükten korunabilmek için sözle Allah'ın yardımını istemeyi ifade etmektedir.⁵⁸⁹

Kur'an-ı Kerim'de dört ayette emir⁵⁹⁰ şeklinde gelen istiâze ile kimden korunulması gerektiği de ayetlerde⁵⁹¹ işaret edilmektedir.

“Kur'an okuyacağın vakit, o kovulmuş şeytandan Allah'a sığın”⁵⁹² ayetindeki emirden vücut çıkaranlar⁵⁹³ varsa da âlimlerin çoğunluğu bunun mendup olduğu ve Kur'an-ı Kerim okumaya başlamadan önce söylenmesinin daha isabetli olduğu görüşündedir.⁵⁹⁴ Üç mezhep imamına göre namazda kıraate başlarken istiâzede bulunmak sünnettir. Buna muhalefet eden Malikilere göre sesli veya sessiz her türlü

⁵⁸⁵ bkz. Demirci, Muhsin, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 2017, III, 295.

⁵⁸⁶ Akpınar, Ali, “Mushafa Abdestsiz Dokunma Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sy. 1, Sivas 2001, s. 101.

⁵⁸⁷ Akpınar, Ali, “Mushafa Abdestsiz Dokunma Meselesi”, s.102.

⁵⁸⁸ Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.595; Kefevî, *el-Külliyât*, s.651.

⁵⁸⁹ Demirci, Muhsin, “İstiâze”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 318.

⁵⁹⁰ bkz. A'râf 7/200; Nahl 16/98; Mü'min 40/56; Fussilet 41/36.

⁵⁹¹ Mü'mininun 23/97, 98; Felâk 113/1-5; Nas 114/4-6.

⁵⁹² Nahl 16/98.

⁵⁹³ bkz. Atâ ve Süfyan es-Sevrî'ye göredir. bkz. Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XIV, 342; es-Sâ'yis, *Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, III, 81.

⁵⁹⁴ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XIV, 359, 360; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l Vecîz*, III, 420; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 490; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 240.

farz namazın kıraatinde euzu çekmek mekruh, nafîle namazlarda sessizce okumak ise caizdir.⁵⁹⁵

Sahabe ve tabiinden rivayetleri aktarıp, mezhep görüşlerine yer veren Cessâs, ayetin zahirinin; euzunun kıraatten sonra çekilmesini gerektiğini ve ayetin Nisâ 103. ayete mana bakımından benzediğini ifade etse de Resulullah'tan(s.a.v) ve seleften gelen rivayetlere göre istiazenin kıraatten önce çekilmesi şeklinde uygulanageldiğini, ayette “Okumak istediğiniz zaman euzu çekin” manasının kastedildiğini söylemektedir.⁵⁹⁶ Ayrıca Cessâs ayette istiazenin kıraatten sonra çekilmesi gerektiğini söyleyenlerin⁵⁹⁷ görüşünün şaz bir görüş olduğunu Hac 52.ayeti zikrederek, istiazenin kıraat esnasında şeytanın vereceği vesveseyi gidermek için önce yapılacağını söylemektedir. Yine Hz.Peygamber'in bir bedeviye namaz kılmayı öğretirken, öğretmemesini dikkate alarak euzunun okunmasının farz olmadığını belirtmektedir.⁵⁹⁸ Mâtürîdî ayeti, “Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allah'a sığın. Allah işitendir, bilendir”⁵⁹⁹, “Ve de ki: Rabbim! Şeytanların gizli kışkırtmalarından sana sığınırım”⁶⁰⁰ ayetleri ile tefsir eder. Bu ayetlerde Hz. Peygamber'e emredildiği gibi şeytanın gizli kışkırtmalarından Allah'a sığınmak gerektiği belirtilmiştir. İstiâzenin Kur'an'a tahsis edilmesi ile ilgili açıklamalarda bulunarak, delil ve burhan olan Kur'an'a saldırının, kullara ait işlere yapılanlardan(diğer zikir, ibadet, salih ameller vs.) daha çok olduğunu ayetlerle gösteren Mâtürîdî, bundan dolayı Kur'an okurken şeytandan Allah'a açıkça sığınmak, diğerlerinde ise üstü kapalı sığınmanın caiz olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰¹

⁵⁹⁵ Cezîfî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, I, 345.

⁵⁹⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 248; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 225.

⁵⁹⁷ Ayetin zahirine hükmederek bu görüşte olanların; Ebû Hureyre(ö.58/678), İmam Malik, İbn Sirîn, Dâvûd ez-Zâhirî(ö.270/884) olduğu söylenmektedir. bkz. İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 490; Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XIV, 341.

⁵⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 249; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 226, 227.

⁵⁹⁹ Fussilet 41/36.

⁶⁰⁰ Mü'minun 23/97.

⁶⁰¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 190; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 212, 213.

F. Dua

Daha önce tanımını verdiğimiz namaz/ salat kavramının manaları arasında yer alan “dua” ifadesini namazın alt başlıklarından ayrı olarak müstakil şekilde burada işlemeyi uygun gördük.

Sözlükte “yardım istemek, yakarmak, çağırma”⁶⁰² anlamındaki dua, İslam literatüründe “Allah'ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tazim duyguları içinde lütuf ve yardımını dilemesini”⁶⁰³ ifade etmektedir.

Tevhid ve sena, af ve mağfiret dileme (manevi istekler), dünyevi nimetler istemek gibi üç şeklinin bulunduğu⁶⁰⁴ ifade edilen dua ile ilgili ayetler Kur'an-ı Kerim'de geniş bir yer tutmaktadır.⁶⁰⁵ Konu ile ilgili ayetlerin bir kısmında Allah'a dua edilmesi emredilmiş, duanın usul ve adabı üzerinde durulmuştur. Bu başlık altında konu ile ilgili ayetlerde müelliflerimizin ifadelerine ve hükmi çıkarımlarına yer verilecektir.

1. Duanın Yapılış Şekli

“Bana dua edin, duanızı kabul edeyim”⁶⁰⁶, müminlerin dua etmelerini emreden Allah Teâlâ ayetlerinde “Rabbimize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Bilesiniz ki O, haddi aşanları sevmeyiz”⁶⁰⁷, “Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, alçak sesle sabah akşam rabbini zikret, gafillerden olma!”⁶⁰⁸, “Korku ve ümit içinde rablerine ibadet ve dua etmek üzere vücutları yatak görmez...”⁶⁰⁹ buyurmaktadır. “Duada haddi aşmamak”⁶¹⁰ ile ilgili A'râf sûresinin 55.ayetinde Mâtürîdî ayete verilen “Allah'a kulluk etmek, dua, Allah'ın birliğini kabul etmek” manalarını zikrederek bilinen anlamda dua manasından bir kişinin duada sesini yükseltmesinin

⁶⁰² Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, III, 119; Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.315. Mukâtil, duanın altı vechi, Ebû Hilâl ise beş yönü bulunduğunu ifade etmiştir. bkz. Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l Kur'ani'l Azîm*, thk.Hâtîm Salih ed-Dâmin, Mektebetü'r Rüşd, Bağdat 2011, s.138; Askerî, Ebû Hilâl(ö.400/1009), *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, thk. Muhammed Osman, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kahire 2007, s.219

⁶⁰³ Cilacı, Osman, “Dua”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1994, IX, 529.

⁶⁰⁴ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, III, 119; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, XIV, 319.

⁶⁰⁵ bkz. Abdülbâkî, Muhammed Fuâd(ö.1387/1968), *el-Mu'cemü'l Müfrehes li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim*, Dâru'l Mâriye, Beyrut 2010, s.497, 498.

⁶⁰⁶ Mü'min 40/60.

⁶⁰⁷ A'râf 7/55.

⁶⁰⁸ A'râf 7/205.

⁶⁰⁹ Secde 32/16.

⁶¹⁰ Kurtubî duanın kabulüne engel teşkil eden duada haddi aşmanın birkaç türlü olabileceğini belirterek bunları açıklar. bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, IX, 248.

doğru olmadığını, bu konuda “Siz sağır ve gaip olana dua etmiyorsunuz” hadisi⁶¹¹ ile açıklamada bulunanların görüşlerini aktararak vermiştir.⁶¹² Cessâs ise bu ayette ve nakledilen hadislerde duayı gizlice yapmanın açıktan yapmaktan daha faziletli olduğuna delalet ettiğini, ayette geçen (خُفْيَةً) kelimesinin gizlilik ve sessizlik mânâsına geldiğini İbn Abbas ve Hasan Basri'den rivayetle ifade eder. Bunun da namazda Fatiha okuduktan sonra “Âmin” ifadesini sessizce telaffuz etmenin, sesli söylemekten daha evlâ olduğuna delalet ettiğini söylemektedir.⁶¹³ Yine Hz. Zekeriya'nın duayı gizli yaptığı için Allah tarafından övülmesi⁶¹⁴ de duanın sessiz yapılmasının sesli yapılmasından daha faziletli olduğuna delalet etmektedir.⁶¹⁵ Duayı gizli bir şekilde yapmamak, bağırıp çağırmak, ihlastan riyaya duadan şikayete giden bir hadsizliği kapsar.⁶¹⁶ Bundan dolayı duayı gizli yapmanın mendup olduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁷

Ayrıca duanın, korku ve ümit ile⁶¹⁸ ve Allah'ın en güzel isimleri ile yapılması⁶¹⁹ gerektiği de buyrulmaktadır. Şartlarına riayet edilmeksizin yapılan duaların kabul görmeyeceği bildirilmektedir.⁶²⁰

2. Müşrik Anne-Babaya Dua

Hız. İbrahim'in babasına yaptığı duadan ebeveyne dua etme hususunda çıkarımda bulunmaktadır. Hız. İbrahim'in babasına istiğfarda bulunmasının ne anlama geldiği hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.⁶²¹ Mâtürîdî “Mağfiret iki şekilde gerçekleşebilir: Biri rahmet, lütuf ve ihsan mağfiretidir. İkincisi kulu bir sebebe muvaffak kılmasıdır ki onu gerçekleştirdiğinde Allah onu bağışlar” açıklamasında bulunarak Hız. Nuh'un kavmi için “Rabbinizden bağışlanmanızı

⁶¹¹ Buharî, “Deavat”, 50; Ebu Davud, “Vitr”, 26.

⁶¹² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 386, 387; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 411-413.

⁶¹³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 44, 45; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 314, 315.

⁶¹⁴ Meryem 19/3.

⁶¹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 282; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 319.

⁶¹⁶ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 70.

⁶¹⁷ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 140; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, V, 207; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, IX, 244; Suyûtî, *el-İklîl fi İstinbâti't Tenzîl*, II, 760; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, IV, 70.

⁶¹⁸ A'râf 7/56.

⁶¹⁹ A'râf 7/180.

⁶²⁰ Yûnus 10/12, 22, 106; İsrâ 17/11; Mü'minun 23/99, 100; Kasas 28/88; Fussilet 44/51.

⁶²¹ bkz. Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XVII, 349.

dileyin, O, çok bağışlayıcıdır”⁶²² dediği gibi gerçekleştiğinde sizi bağışlayacağı sebebi(hidayeti) isteyin anlamında olduğunu, bu durumda da Hz. İbrahim'in babası için istiğfarda bulunmasının(tevhide eriştirilmesi) caiz olduğunu ifade etmektedir.

Mâtürîdî “Onlara merhametle ve alçak gönüllülükle kol kanat ger. ‘Rabbim! Onlar nasıl küçüklükte beni şefkatle eğitip yetiştirdilerse şimdi sen de onlara merhamet göster’ diyerek dua et”⁶²³ ayetinin hem inananlar hem de kâfirler hakkında olabileceğini, bahsedilen rahmetin kâfirler için hidayet istemek, rahmet ve bağışlanmaya sahip hale getirmek manasında olacağını ifade ederek mezkûr ayetin “Müşriklerin cehennemlik oldukları müminler nezdinde açıklık kazandıktan sonra, akraba bile olsalar peygamber de müminler de onların bağışlanmalarını dileyemezler”⁶²⁴ ayeti ile nesh edildiğine dair görüşlerin gerçek olmaktan uzak olduğunu belirtmektedir. Hz. İbrahim'in babası için bağışlanmada bulunmayı vaat etmesini de hidayet istemek veya küçük ve zayıflara merhamet edildiği şekilde bir merhamet, rahmet olabileceğini belirttiikten sonra anne babaya yapılması gereken muamelenin(dua etmenin) diğer insanlara da yapılması gerekse de anne-babaya yapılması kadar bağlayıcı olmadığını söylemektedir.⁶²⁵

Cessâs ise Mâtürîdî'nin verdiği anlamı vermez. İlgili ayette eğer anne-baba müslümansa Allah'ın onlara merhamet edip günahlarını bağışlaması için dua etmesinin emredildiğini; evladın anne-babası için dua etmesinin emredilmesinin yalnızca mümin anne-babalara mahsus olduğunun Tevbe 113. ayetten anlaşıldığını ifade etmektedir.⁶²⁶

Cessâs'ın istiğfar duasının müslüman anne babalar için, Mâtürîdî'nin ise bağışlanmaya sebep olacak tevhide eriştirmek manası verdiği konuda sonraki dönem Hanefi müfessirlerinin de evladın görevinin Allah'tan ebeveyninin hidayete erdirmesi için dua etme, iman etmelerinin ardından da merhameti ilahiyeyi talep etmesi

⁶²² Nûh 71/10.

⁶²³ İsrâ 17/24.

⁶²⁴ Tevbe 9/113.

⁶²⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 257, 258; X, 307; XV, 108; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 286, 287; X, 355; XV, 114.

⁶²⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 256; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 247.

anlamında, Mâtürîdî'nin ifadeleri doğrultusunda açıklamalar yaptıkları görülmektedir.⁶²⁷

3. Dua ve İstiğfarda Uyulması Gereken Prensib

“*Rabbim! Beni, annemi babamı, inanmış olarak evime girenleri, mümin erkekleri ve mümin kadınları bağışla, zalimleri ise daima helâk et*”⁶²⁸ ayetinde Mâtürîdî dua ve istiğfarda uyulması gereken prensibin bu şekilde olacağını belirtmiştir. Kişi önce kendisi sonra anne babası ardından da bütün müminler için bağışlanma istemelidir.⁶²⁹ Nûh sûresini tefsir etmeyen Cessâs'ın ise bu hususta bir ifadesine rastlanılmamıştır.

Değerlendirme

Diğer bölüme geçmeden önce bir değerlendirmede bulunarak bu bölüm ile ilgili kısaca şunları ifade edebiliriz: İbadetler ile ilgili Mâtürîdî ve Cessâs'ın Mekkî ayetler içerisinden hüküm belirttikleri ayetlerin yorumlarını incelediğimiz bu bölümde konuları değerlendirme ve hüküm çıkarımında bazı farklılıklara sahip oldukları söylenebilir. Mâtürîdî'ye nispeten sadece ahkâm ayetlerini inceleyen Cessâs'ın tefsirinde konular daha geniş ve ayrıntılı incelenmiştir.

Namazın farziyeti ve vakitlerinde Mâtürîdî ayetlerin vakitlerini bildiren kelimelerin izahını verirken Cessâs bu ifadelerden konu ile ilgili mekruh, farz, vacip gibi ifadeler ile hüküm çıkarımında bulunmuştur.

Namazın özenle kılınması hususunda benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Diğer müfessirlerin kaza namazı hükmünü çıkardığı Tâhâ 14.ayette ikisi de unutilan namazın hatırlandığında kılınması görüşünü belirtmiştir.

Namazın unsurları başlığı altındaki necasetten temizlenmede Mâtürîdî ve Cessâs'ın hüküm çıkarmada farklılıkları bulunmaktadır. Hüküm çıkarma hususunda çoğu zaman ihtiyatlı davranan Mâtürîdî'nin burada da mecazi anlamın da mümkün olabileceğini söylediği, Cessâs'ın ise emrin vucub ifade ettiğini belirttiği görülmektedir.

⁶²⁷ Neseî, *Medârikü't Tenzîl*, II, 253.

⁶²⁸ Nûh 71/28.

⁶²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 147; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 154.

Mushafa abdestsiz dokunma meselesinde Mâtürîdî kendinden önceki alimler gibi ayeti melekler ile alakalı olarak görmekte iken Cessâs abdestsiz dokunmama hükmüne delil kabul etmektedir. Setr-i avrete dair Cessâs'ın aksine Mâtürîdî bir hüküm çıkarımında bulunmayarak, ayetin bu husus ile alakası olmadığını düşünmektedir.

Bazı hususlarda aynı hükümleri çıkarsalar bile Cessâs kesin ifadeler ile belirtirken Mâtürîdî ihtimalli hükümler bildirmektedir.

Pek çok konuda olduğu gibi başka bir dilde kıraat meselesinde her iki müfessir de ilk dönem Hanefileri gibi Ebu Hanife'nin görüşünü savunmuştur. Mâtürîdî, namazda üfleme ve kıraat hatası olarak cennetliklere, cehennemlikler denilen ayetlerde, bunları cennetliklere cehennemlikler denilmesinin sakıncalı olmayacağına dair zorlayıcı bir ifade ile mezhebinin görüşünü desteklemede kullanmıştır. Cessâs ise bunlardan hüküm çıkarmamıştır.

Mâtürîdî müşrik anne babaya dua edilmesinin onları tevhide eriştirmesi amacıyla olacağını belirtirken; Cessâs bu anlamı vermemekte, mümin anne baba için duanın emredildiğini söylemektedir. Ayrıca bu ve benzeri ayetlerdeki yorumlar Mâtürîdî'nin inanç-ahlak; Cessâs'ın ise fıkıh-hüküm ağırlıklı açıklamalarda bulduklarını göstermektedir.

Zekat hususunda da alışık olduğu üzere Ebu Hanife'den yana tavır almışlardır. Toprakten elde edilen ürünün zekatı hususundaki yorumlarında ise farklılık görülmektedir.

Kurban ile ilgili Cessâs, mezhebini destekleyici şekilde Kevser Sûresi 2. ayeti kurbanın vucubiyetine delil gösterirken, Mâtürîdî ayetin Hz. Peygamber'e hitap ettiğini söyleyerek bu hususta çekimser kalmıştır.

III. MEKKÎ AYETLERDE AHLAK İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

Arapça'da hulk veya huluk kelimelerinin çoğulu olan “*seciye, tabiat, yaratılış, mizaç/huy*”⁶³⁰ anlamlarına gelen ahlak; “*insanın iyi veya kötü olarak vasıflandırılmasına yol açan manevi nitelikleri, huyları ve bunların etkisiyle ortaya koyduğu iradeli davranışlar bütünü; bu konularla ilgili ilim dalı*”dır.⁶³¹

Ahlak ile ilgili hükümler, “*insanı kötü huylardan arındırıp, güzel huylarla donatmak amacıyla, nefsin eğitilmesine yönelik, insanın diğer varlıklarla ilişkilerini düzenleyen kurallar, toplum düzenini korumaya yardımcı hükümlerdir.*”⁶³²

İbadet, muamelât ve ukûbâtın temelini oluşturan, hukuktan önce belirleyici ve yönlendirici unsur olan,⁶³³ bir başka deyişle “*ahkâmın akli*” olarak ifade edilerek ahkâmın en büyük gayesi olarak nitelenen ahlak⁶³⁴ ile Kur'an hükümleri ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadır.

Mekkî sûrelerde iman, ibadet ve ahlak ile ilgili tavsiye, emir ve düzenlemeler üzerinde durularak, üç aşamalı; zihin kalp ve amellerin/her türlü hareket ve davranışların terbiyesi ile müslüman kimliği oluşturulmaya başlanmıştır. Böylece Mekke döneminde Rasulullah'ın Kur'an ile uyguladığı zihniyet eğitimi ile ashab, gelen emir ve nehylerde “*işittik ve itaat ettik*” demenin şuuruna ulaşmışlardır.⁶³⁵

İslam'a göre kişinin imanı ve vicdanı ile yaptırım altına alınan görevler/haklar (Allah hakkı/Hukukullah), kul hakları(Hukuku'l İbâd), çevreyi koruma sorumluluğu vd.) ahlakın önemini göstermektedir.⁶³⁶

Kur'an-ı Kerim'de birçoğu hukukî ifade kalıpları ile geçmeyen hukuki kurallarda ahlak ile hukuk iç içe bulunmaktadır. İnsan vicdanına hitap eden

⁶³⁰ Hâilî b. Ahmed, Ebû Abdîrrahman el-Ferâhîdî(ö.175/791), *Kitâbü'l Ayn*, thk. Abdülhamîd Hendavî, Dâru'l Kütübî'l İlmîyye, Beyrut 2003, I, 438; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, VII, 25; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1471.

⁶³¹ Çağrıncı, Mustafa, “Ahlâk”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, II, 1.

⁶³² Paçacı, İbrahim, “Hüküm”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2017, s.273.

⁶³³ Feyizli, Hasan Tahsin, *Kur'an'da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İz Yayınları, İstanbul 2020, s.35.

⁶³⁴ Görmez, Mehmet, “*Temel İslam Bilimleri ve Ahlak İlmi İlişkisi*”, Haz. Fatma Nur Demir, İDE Akademi 2020- 2021 Ders Notları,

<https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/islmdusuncesindebilimlerinbirligi/detail/temelislabilimleriveahlakilmiliskisiprofdrmehmetgormez> -Erişim:06.06.2021-).

⁶³⁵ Feyizli, Hasan Tahsin, *Câhiliye Zihniyetinin Kur'an'la Değişimi*, İz Yayınları, İstanbul 2020, s.108, 139.

⁶³⁶ Feyizli, *Kur'an'da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, s.25.

ayetlerde, ahlaki hükümler tavsiye, müjdeleme, korkutma/uyarma şeklinde vahyedilerek muhatapların zihninde Allah'a itaat, Allah sevgisi korkusu ve güzel ahlakı oluşturmaktadır.⁶³⁷ Özellikle vurgulanan Mekkî ayetlerde ahlakî ilkeler değişik bağlamlarda anlatılmaktadır. Ayetlerde iç içe sıralanan iman, ibadetler ve ahlaki görevler hukukun temelini ahlaka, ahlakın temelini de Allah'a inanmaya dayandığını, aynı zamanda imanın ibadeti, ibadetlerin de ahlaki davranışları gerektirdiğini göstermektedir.⁶³⁸ Zira formel ibadetlerin⁶³⁹ esas amaçlarından biri informel ibadetlerin⁶⁴⁰ bireyin hayatında uygulanır hale gelmesini sağlamaktır.⁶⁴¹

Böylece İslam dininin dini hukuk ile ahlaki mezcettiği, hukuki hükümleri imanla irtibatlandığı, iman ile uygulanan ibadetlerin de ahlakın uygulanır hale gelmesindeki vurgusu, bunların birbirinden ayrılamaz sarmal bir bağlantıya sahip olduklarını göstermektedir. Dolayısıyla bir önceki bölümde incelenen ibadetler ve bu husustaki hükümlerin bu bölümdeki ahlaki hükümler ile, bu ahlaki hükümlerin de bir sonraki muamelat-ukubat bölümü ile ilişkisi bulunmaktadır.

Ahlaka dair pek çok ayet ve bu hususta yapılmış geniş çalışmalar⁶⁴² bulunmaktadır. Mekkî ayetlerdeki ahlak ile ilgili hükümlerdeki emir ve nehyelerin her birine detaylıca yer vermek çalışmamızın sınırlarını açacağı için burada çalışmamızda esas aldığımız müfessirlerimizin vurguladığı hususlar başlıklar altında kısaca verilecektir. Hükümlerde ahlakî, hukukî ayırdımlar birbirleri ile iç içe olduğu için zordur. Biz yapabildiğimiz kadarı ile ilgili başlıklar altında incelemeye

⁶³⁷ Feyizli, *Kur'an'da Ahlak-Hukuk İlişkisi*, s.81, 99.

⁶³⁸ Feyizli, *Kur'an'da Ahlak-Hukuk İlişkisi*, s.101; Karagöz, İsmail, *İnsan Din ve Özgürlük*, DİB Yayınları, Ankara 2017, s.114.

⁶³⁹ Formel ibadetler; belirli zamanda, belirli mekanda ve belirli kurallara uyularak yapılan; namaz, oruç, zekat, hac gibi ibadetlerdir.

⁶⁴⁰ Informal ibadetler; herhangi bir zaman, mekan ve şekille kayıtlı olmaksızın tüm zaman dilimlerini içeren davranışlardır. Allah'ı zikretmek, anne babaya iyilik yapmak, şahitliği, ölçü ve tartıyı dosdoğru yapmak gibi emirlere; içki içmek, hırsızlık yapmak cana kıymak gibi yasaklara uyularak yerine getirilir.

⁶⁴¹ Karagöz, *İnsan Din ve Özgürlük*, s.100.

⁶⁴² Çalışmalar için bkz. Filinta, Handan, *Mekkî Surelerde Kişilik İnşası*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018; Bural, Sevinç Gökbulut, *Kur'an-ı Kerim'in Mekkî Sûrelerinde İman-Ahlak İlişkisinin Toplumsal Boyutları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016; Özdemir, Hasan Rıza, *Amelî Ahlak Çerçevesinde Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019; Gürman, Ceyda, *Ahkâm Ayetlerindeki Ahlakî Boyut*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

çalışacağız. Bundan maksadımız Mâtürîdî ve Cessâs'ın ahlakî hükümler(emir, nehy, tavsiye) içeren ayetlere yaklaşımlarını görmektir.

A. Ebeveyne İyi Davranmak

Kur'an-ı Kerim'de anne babaya iyiliği emreden ayetlerin, Allah'a kulluk ve birliği ile beraber zikredilmesinin, ayetlerin, müminin bütün tutum ve davranışlarında olduğu üzere ebeveyne karşı takındığı tavrında da imanının içsel boyutunun etkili olduğu söylenebilir.⁶⁴³ Özellikle Mekkî ayetlerde anne babaya ihsana vurgu yapılması, ailenin temel direği olan anne babaya yapılacak saygı ve ihtimamın diğer insanlara göre öncelikli olduğuna, onlara ve dolayısıyla toplumdaki diğer bireylere iyi davranmanın toplumun huzur ve mutluluğunu temininde belirleyici ahlaki fonksiyonuna işaret etmektedir.

Mekkî ayetlerde anne babaya iyilik etmeyi emreden ayetler⁶⁴⁴ incelendiğinde Cessâs'ın bu ayetlerden çıkardığı hükümler arasından, Mâtürîdî'nin de ifade ettiği⁶⁴⁵ evladını öldüren anne babaya kısas uygulanamayacağı vurgusu dikkat çekmektedir.⁶⁴⁶

“Anne babaya iyi davranın”⁶⁴⁷ ayetinde Razî vacip kılınan beş şeyden birinin anne babaya iyi davranmak olduğunu, insan üzerindeki nimet çeşitlerinin en büyüğü olan Allah'ın nimetinin ardından anne babanın verdiği nimetlerin geldiğini ifade ederken, bunu insanın var olmasında hakiki müessir olan Allah, zahirde de insan üzerinde nimeti (terbiye, şefkat, bebekken helak olmaktan koruma vb. iyilikler) büyük olan anne baba olması ile açıklamaktadır.⁶⁴⁸

Mâtürîdî ayette “Rabbimizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım” buyrulduktan sonra anne babaya iyilik emredilirken neyi haram kıldığı belirtilmiyor denilmesi durumunda, iyilik yapma emrinin iyiliği terk etmenin haram olduğunu ifade etmesi ile cevap verileceğini, ayetin “Rabbimiz sizi anne babaya iyilik yapmaktan uzak durmaya haram kılmış onlara karşı iyi ve güzel davranmayı size

⁶⁴³ bkz. Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'ân'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997, s.107, 108.

⁶⁴⁴ En'âm 6/151; İsrâ 17/23, 24; Ankebût 29/8; Lokmân 31/14; Ahkâf 46/15.

⁶⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 256; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 284.

⁶⁴⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 177;III, 458; Cessâs, *Ahkâm*, I, 457;VIII, 157.

⁶⁴⁷ En'âm 6/151.

⁶⁴⁸ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, X, 245.

farz kılmıştır” manasında olacağını söylemektedir.⁶⁴⁹ Mâtürîdî'nin bu ifadesi ile benzer doğrultuda sonraki dönemlerde ayetten haramın yalnızca açıkça yasaklama olmadan bazen emirden de anlaşılabilceği belirtilerek usul ilminde “*Bir şeyle emir, zıddının haram kılmasını gerektirir. Eğer haram kılmamak emirden kastedilene ortadan kaldıracaksa; değilse kerahatini gerekli kılar*”⁶⁵⁰ kaidenin tespit edildiği görülmektedir.

Yine bu hususta anne babaya iyilik etmeyi buyuran bir başka ayette⁶⁵¹ müfessirler قُضِيَ (hüküm) ifadesi ile “*kesin, bağlayıcı ve vacip cinsinden*”, “*emir cinsinden*”, “*ووصى şeklinde tavsiye cinsinden*” olduğuna dair çeşitli izahlarda bulunmuştur.⁶⁵² Cessâs ise ayetin manasının “*tavsiye etti*” şeklinde olduğunu söyleyenler olsa da tavsiyenin de bir emir olduğunu, ikisinin de aynı manaya geldiğini ifade ettikten sonra Kur'an'da birçok yerde anne babaya iyi davranmanın tavsiye edildiğini söyleyerek İsrâ 23; Lokmân 14-15; Ahkâf 15 ayetlerini zikretmekte, anne babaya iyi davranma emrine muhatap olması için evladın dinen yükümlü kılınması/ergen olmasının şart olduğunu da belirtmektedir.⁶⁵³ Ayrıca ayette “öf” demenin yasaklanması ile ilgili de parçanın bir kısmı söylenerek bununla bütünün kastedildiğine, yani “öf” demek yasaklanırken bununla beraber anne babayı üzecek diğer söz ve davranışlarında yasaklandığının ifade edilmek istendiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁵⁴

Mâtürîdî anne babaya ihsan emrinden kast edilenin anne babaya şükretmek olduğunu diğer ayetlere atıfta bulunarak açıklarken, şükre karşılık vermek anlamını vererek çocukların kendi işlerini yapmaktan, ihtiyaçlarını karşılamaktan aciz

⁶⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 252; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 273.

⁶⁵⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, III, 602. Elmalılı'nın ifadesi şu şekildedir: “*Bir şeyle emir, zıddının haram kılınmasını gerektirir. Eğer haram kılmamak emirden kastedilene ortadan kaldıracaksa; değilse kerahatini gerekli kılar. İşte gerek bu gerek gelecek olan ölçüyü tam yapın, söylediğiniz zaman adil olun, Allah'ın ahitlerini yerine getiren emirleri de hep böyledir. Şu halde anne babanıza ihsan ediniz emri onları asla incitmeyiniz nehyini de gerekli kılar. Çocukları öldürme meselesinde bunun da haram olduğunu ifade ettikten sonra fakir değilken fakir olmak korkusu ile öldürmenin haram olacağını öncelikle anlaşılacağını da ifade eder.*”

⁶⁵¹ İsrâ 17/23.

⁶⁵² İbn Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V, 22; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XIII, 50.

⁶⁵³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 255; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 245.

⁶⁵⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 186; Cessâs, *Ahkâm*, I, 480.

oldukları durumlar zikredilmek suretiyle zayıflık ve acizlik durumundayken, ebeveyne ihsanda bulunmanın emredildiğini ifade etmektedir.⁶⁵⁵

“Biz insana anne babasıyla ilgili öğütler verdik. Annesi, güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır; çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur. Bunun için (ey insan), hem bana hem anne babana minnet duymalısın; sonunda dönüş yalnız banadır”⁶⁵⁶ ayeti ile sahabilerden birisinin “Kime iyilik edeyim” sorusuna Hz.Peygamber’in üç kez “annene” dedikten sonra dördüncüsünde “babana” karşılığını verdiği hadisi ile⁶⁵⁷ hamilelik, doğum, süt emzirme gibi katlandığı zahmetler dolayısıyla anneye gösterilecek iyilik ve şefkatin babaya yapılandan öncelikli ve daha fazla(üç misli) olması gerektiğine işaret bulunduğu ifade edilmektedir.⁶⁵⁸

Mâtürîdî bu ayeti yorumlarken; Allah Teâlâ'nın anne babaya iyiliği emretmesinin ardından annenin yaşadığı meşakkati bildirdiğini, babanın yaşadığı bir durumdan bahsetmediğini, babanın meşakkat esnasında mutluluk ve hoşnutluk içerisinde olduğuna değinerek; ayette annenin yaşadığı bu meşakkate karşılık babanın ona teşekkür etmesi ve iyilikte bulunmasının emredilmesi manasının bulunduğunu dolayısıyla bunun da babanın, annenin ve emzirme çağındaki çocuğun nafakasını yüklenmesi şeklinde olduğunu izah etmektedir.⁶⁵⁹

Dikkat edilecek nokta, anne babaya iyi davranmak sadece müslüman olmaları haline mahsus değildir. Özellikle Mekke döneminde müslüman olanların, müşrik ebeveynine karşı iyilikte bulunması emredilmiştir. Bu husustaki ayetlerde⁶⁶⁰ Mâtürîdî'nin, emredilen ebeveyne iyilik ve itaatin sadece yaratıcıya itaat içeren hususlarda olduğu⁶⁶¹ şeklindeki açıklamasının benzerini Cessâs da “Dinen uygun olan hususlarda ebeveyne itaat etmek vaciptir. Yaratana isyan hususunda yaratılana itaat edilmez”⁶⁶² şeklinde ifade etmektedir. Küfre zorlamaları durumunda bile anne

⁶⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 252, 253; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 281, 282.

⁶⁵⁶ Lokmân 31/14.

⁶⁵⁷ Buharî, “Edeb”, 2; Müslim, “Birr”, 1; İbn Mâce, “Edeb”, 1; Ebu Davud, “Edeb”, 120; Tirmizi, “Birr”, 1.

⁶⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XIII, 59.

⁶⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 252; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 273.

⁶⁶⁰ Ankebût 29/8; Lokmân 31/15.

⁶⁶¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 99; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 118.

⁶⁶² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 243; Cessâs, *Ahkâm*, IV, 486.

babaya iyi davranmanın emredildiği; iyi davranmak kapsamında müfessirlerin onlara kötü davranmamak, öf bile dememek, anne babanın sövülmesine sebebiyet vermemek, haklarını gözetmek, iyilikte bulunup dua etmek gibi⁶⁶³ davranışlar ile onlara silah çekmemek ve öldürmemeyi de zikreden Cessâs yine mezhebi müçtehidlerinin söylemlerinden “*gayrimüslim(kafir) ebeveyni ölen müslüman evladın onları yıkayıp, mezarlığa kadar gidip defnetmesinin*” de Allah'ın emrettiği iyi davranma kapsamında olduğunu bildirmektedir.⁶⁶⁴

B. Sabır

Sabır kelimesi Kur'an-ı Kerim'de pek çok ayette aynı kökten çeşitli isim ve fiiller ile yer almaktadır.⁶⁶⁵ Bu ayetlerde sabrın önemi üzerinde durulurken, sabırlı olanlar övülerek onlara verilecek mükafatlar anlatılmaktadır. Dini tebliğde azim ve sebat gösteren peygamberlerin niteliklerinden olan sabrın⁶⁶⁶ ahlaki faziletlere kaynaklık etmesinden ötürüdür ki, müminlere ısrarla sabırlı olmaları emredilmiştir. Bilhassa Hz. Peygamber'e ve dolayısıyla ümmetine tavsiye edilen sabır ile ilgili ayetler⁶⁶⁷ Mâtürîdî'nin tefsirinde incelendiğinde birçok ayetin açıklamasında benzer ifadelerle sabrı şu şekilde tanımladığı görülmektedir. “*Sabır, itaate devam etme hususunda gösterilen dayanıklılık; günah işlemekten kendini tutmak; başa gelen zorluk, musibet ve belalara karşı dayanıklı olmaktır*”⁶⁶⁸ şeklinde tanımlarken başka bir yerde sabır ve şükrün aynı şey olduğunu belirterek şehvet ve lezzetlere karşı kendini tutmak manasındaki “sabır” ile hayır yolunda çalışmak manasındaki “şükr”ün, kişinin kendini şehvetlere karşı koruduğunda hayır yolunda çalışması olduğundan bu iki kelimenin, kelime olarak farklı olsa da anlam olarak gerçekte aynı olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁶⁹ Ayrıca Mâtürîdî sabrın unsurlarını şöyle izah etmektedir: “*Sabır üç unsurun birleşmesi ile olur. Birincisi seni yalanlamalarına yalanlama ile karşılık vermeyeceksin. İkincisi yalanlamaya tahammülsüzlük gösterip*

⁶⁶³ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XIII, 52; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VI, 301.

⁶⁶⁴ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'ân*, II, 243, 244; Cessâs, *Ahkâm*, IV, 487.

⁶⁶⁵ bkz. Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l Müfehres*, s.634, 635.

⁶⁶⁶ Ahkâf 46/35.

⁶⁶⁷ Yûnus 10/109; Hûd 11/115; Nahl 16/127; Tâhâ 20/130; Rûm 30/60; Lokmân 31/17; Sad 38/44; Mümin 40/55, 77; Ahkâf 46/35; Kâf 50/39; Tûr 52/48; Kâlem 68/48; Me'aric 70/5; Müzzemmil 73/10; Müddessir 74/7.

⁶⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 522; VII, 418; XII, 312; Mâtürîdî, *Te'vilât*, II, 578; VII,448; XII, 333.

⁶⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 19, 181; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 27, 203.

de bağırp çağırmayacaksın. Çünkü bu hareket bir parça teselli bulma ve hırsını alma anlamına gelir. Üçüncüsü helak olmaları için beddua etmeyeceksin aksine sabredeceksin.”⁶⁷⁰ Özellikle ağırlıklı olarak Mekkî sûrelerde emredilen sabır ile ilgili ayetlerde, Cessâs genellikle açıklama yapmamakla birlikte Kur'an kıssalarının anlatıldığı bazı ayetlerin yorumunda başa gelen musibetin gerektirdiği güzel sabır ile karşılaşılan belalara Allah'tan yardım dilemenin ne şekilde yapılacağı açıklanması gibi hususlarına işaret etmektedir.⁶⁷¹

C. Adalet ve İhsan

Ahlak ve hukukun temel kavramları arasında yer alan adaletin hakim olduğu ilişkilerde hem kişisel hem de toplumsal alanda huzur ve düzen bulunur.⁶⁷²

Mekkî sûrelerden öncelikle adalet ve eşitlik konularına vurgu yapılarak hukuk mesajı verilmesindeki hikmet, bireylerin ve toplumun güven ve huzurunu sağlamaktır.⁶⁷³

Ahlâk literatüründe ihsan genellikle, “iyiliklerde farz olan asgari ölçünün ötesine geçip isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak” mânasında kullanılmaktadır. Yine İslâm âlimlerince ihsanın adaletin üstünde bir dereceye sahip olduğu belirtilmektedir.⁶⁷⁴

Sözlükte “zulüm, haksızlık, adaletsizliğin zıttı”⁶⁷⁵ olarak tarif edilerek “eşitlik”⁶⁷⁶ manası verilen adaletin ne olduğu sorusunu Said b. Cübeyr “hükümde adalet, sözde adalet, fidyeye ve Allah'a ortak koşmak” olmak üzere dört yönü bulunduğunu ilgili ayetlere⁶⁷⁷ atıfta bulunarak cevaplandırmıştır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 203; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 212.

⁶⁷¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 218; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 148.

⁶⁷² Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, II, 173.

⁶⁷³ Filinta, *Mekkî Surelerde Kişilik İnşası*, s.323.

⁶⁷⁴ Çağrı, Mustafa, “İhsan”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 544, 545.

⁶⁷⁵ Cevherî, *es-Sihâh*, V, 1760; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 514; Kefevî, *el-Külliyât*, s.639.

⁶⁷⁶ Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.551.

⁶⁷⁷ Dört yönünü açıklarken: Nisâ 4/58; En'âm 6/1, 152; Bakara 2/123.

⁶⁷⁸ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, II, 210.

Amel ve ibadette vacip gibi sayılan, kainatın nizamı olan ahlaki faziletlerden⁶⁷⁹ adalet, Kur'an-ı Kerim'de Mekki ve Medeni pek çok ayette vurgulanmaktadır.⁶⁸⁰

“*Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı...emreder*”⁶⁸¹ ayetinin tefsirinde adalet ve ihsan ile ilgili müfessirler çeşitli görüşler aktarmaktadır.⁶⁸² Müfessirlerin açıklamalarına yer verdikten sonra Mâtürîdî, adaleti her şeyi layık olduğu yere koymak ve onun için tayin edilen sınırı korumak olarak açıklarken;⁶⁸³ ihsanı Cibril hadisindeki⁶⁸⁴ ifadeleri aktararak açıklamıştır.

Cessâs ise “insafli olmak” şeklinde tanımladığı adaletin, hakkında ayet inmeden önce de aklen vacip olduğunu, ayetin inmesiyle vacipliğin kuvvetlendirilip pekiştirildiğini ifade ederken ayetteki ihsan kelimesini de “*iyilik yapmak ve lütufta bulunmak*” olarak açıklayarak ihsanda bulunmanın mendup olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁵ Bu doğrultuda da tefsirinin bir başka yerinde ilgili ayetten vacip olan adaletin, mendup olan ihsana atfedildiğini böylece ayetin mendubu vacibin üzerine atfetmenin sahih ve caiz olduğuna delalet ettiği hükmünü çıkarmaktadır.⁶⁸⁶ Ayrıca Cessâs ayetteki “*adaleti emreder*” cümlesinin hem fiili hem de sözlü adaleti içerdiğini dile getirirken,⁶⁸⁷ Mâtürîdî yaptığı adalet tanımını doğrultusunda her şeyin (tevhid ve diğerleri) adaletin çerçevesine girdiğini belirterek geniş kapsamlı bir değerlendirmede bulunmuştur.⁶⁸⁸

Burada Mâtürîdî'nin tevhid doğrultusundaki adalet vurgusu dikkat çekerken, Cessâs'ın konunun fikhî yorumuna ağırlık verdiği görülmektedir.

⁶⁷⁹ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, V, 282.

⁶⁸⁰ Nisâ 4/58, 135; Mâide 5/8, 42; En'âm 6/152; A'râf 7/29; Nahl 16/90; Sad 38/26; Şûrâ 42/15; Hucurât 49/9; Hadîd 57/25; Mümtehine 60/8.

⁶⁸¹ Nahl 16/90.

⁶⁸² Detaylı bilgi için bkz. Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XXIV, 334, 335; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 209; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, V, 38; İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 154; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l Vecîz*, III, 416; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 483; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, V, 282.

⁶⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 177; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 199.

⁶⁸⁴ Buharî, “Tefsîr”, 31/2; “İman”, 37; Müslim, “İman”, 57.

⁶⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 247; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 221.

⁶⁸⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, II, 213; Cessâs, *Ahkâm*, IV, 402.

⁶⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 247; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 221.

⁶⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 177; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 200.

D. Emanet-Ahidlere ve Akidlere Riayet

Hıyânetin zıddı⁶⁸⁹ olan emanet kavramı emanet edilen her şeyi⁶⁹⁰ kapsamında bulundurmaktadır. Ahd ise, “bir şeyin yerine getirilmesini emretmek, söz vermek” mânâsına gelmektedir.⁶⁹¹

Ayetlerde “verilen sözlere ve ahidlere uymak” emredilirken,⁶⁹² “Onlar ki, emanetlerine ve verdikleri sözlere riayet ederler”⁶⁹³ ayeti ile müminlerin vasfına vurgu yapılmaktadır. Mâtürîdî bu ayetleri yorumlarken emanetin “Allah'ın kullarına emanet ettiği onların üzerindeki hakları ve kulların birbirine emanet ettikleri haklar, aralarında gerçekleşen alacak verecek, adak ve başka şeylere dair söz vermeleri” şeklinde iki çeşidi olduğunu ifade ederek emanet kavramına kul ile Rabbi, kul ile kul arasındaki emanetlerin hepsinin dahil olduğuna yer vermektedir.⁶⁹⁴

Antlaşmanın “yaratılış ahdi, peygamberlerin dilinde kullarından aldığı ahit, insanlar arasında gerçekleşen ahit”⁶⁹⁵ olmak üzere birkaç çeşidi olduğunu ifade ederken Mâtürîdî “Antlaşma yaptığınız zaman Allah'a verdiğiniz sözü yerine getirin; Allah'ı kendinize kefil tutarak kesinliğe kavuşturduktan sonra yeminlerinizi bozmayın. Unutmayın ki yaptıklarınızı Allah bilmektedir”⁶⁹⁶ beyanında bazı kişilerin diğer kişilere verdiği sözlerde durmalarının emredilmesi veya verilen sözün yerine getirilmesi ile yapılan yeminlerin kastedilmiş olunabileceğini belirtmiştir.⁶⁹⁷

Cessâs da Mâtürîdî gibi ahd kelimesinin birkaç manaya geldiğini; Tâhâ 115; Yâsin 60. ayetlerinde kullanıldığı üzere bu manalardan birinin “emretmek” olduğunu söylemekle birlikte bazen “yemin” manasına geldiğini ve Nahl 91. ayette bu anlamda kullanıldığını ifade ettikten sonra mezhebinin alimlerinin (عَلَيْ عَهْدِ اللَّهِ إِنْ فَعَلْتُمْ كَذَا) “*Şu işi*

⁶⁸⁹ Hâil b. Ahmed, *Kitâbü'l Ayn*, I, 90.

⁶⁹⁰ Kefevî, *el-Külliyât*, s. 176. Elmalılı da tefsirinde emanetin yalnızca mala has olmadığını, bütün şeri teklifler, Allah'a ve kullara ait haklar, vekaletler, velayetler, memuriyetlerinde emanetlerden olduğunu ifade etmektedir. bkz. Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, V, 570.

⁶⁹¹ Küçük, Abdurrahman, “Ahd”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, I, 532.

⁶⁹² Nahl 16/91; İsrâ 17/34.

⁶⁹³ Mü'minun 23/8; Me'aric 70/32.

⁶⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 109; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 119.

⁶⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 273; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 303. Elmalılı da aynı şekilde ahdin Allah'a, peygambere ve insanlara karşı olan antlaşmaları, taahhütleri içine aldığı dile getirmektedir. bkz. Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, V, 570.

⁶⁹⁶ Nahl 16/91.

⁶⁹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 180; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 202.

yaparsam Allah'ın ahdi üzerime olsun” denildiğinde yemin edilmiş olduğuna dair görüşünü zikretmektedir.⁶⁹⁸

وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ⁶⁹⁹ ise kişinin Allah'a söz verdiği adadığı adağını yerine getirmesi ve başladığı nafile ibadetin tamamlanmasının vacip olduğunun kastedilmiş olunabileceğini ifade etmektedir.⁷⁰⁰

E. Rızık ve Rızık Korkusuyla Çocukların Öldürülmemesi

Kur'an-ı Kerim'de bütün canlıların rızkını verenin Allah Teâlâ olduğu⁷⁰¹ belirtilerek insanın rızkını araması,⁷⁰² helal ve temiz rızıklardan yararlanılması emredilmektedir.⁷⁰³ Cahiliye dönemindekilerin yoksulluk endişesiyle çocuklarını öldürdüğü kaydedilerek rızık hususunda endişe edilmemesi gerektiği belirtilmektedir.⁷⁰⁴ Mâtürîdî de fakirlik ve açlık endişesi ile çocuklarını öldürmelerinin haram kılınması meselesinin bir halde sakıncalı olan bir şeyin başka bir durumda mübah olmayı gerektirmediğine işaret ettiğini belirterek; öldürmenin her halde yasak olduğunu gösterdiğini söylemektedir.⁷⁰⁵ Cessâs ise burada ayet ile çocuklarına ve kendilerine rızık verenin Allah olduğunun haber verildiği ve çocukları gömmekten(kız çocuklarını diri diri toprağa gömmek) men edildiklerini dile getirmektedir.⁷⁰⁶

F. İsteyene Davranış Şekli

“El açıp isteyen de sakın boş çevirme!”⁷⁰⁷ ayetinde Mâtürîdî “birşeyin yasaklanmasının zıttının ispatı kabilinde olabileceğini” dolayısıyla ayetteki hitabın yasaklama şeklinde olmayıp onlara iyilik yapmayı ve vermeyi emretmek manasında olacağını söylerken,⁷⁰⁸ Cessâs bu ayette bir şey isteyen kimsenin azarlanmasının yasaklandığını ifade etmekte ve “Eğer sen kendin dahi Rabbinden umduğun bir lütfu beklemek durumunda (ihtiyaç içinde) olduğun için onlara ilgi gösteremiyorsan, hiç

⁶⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 247; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 222, 223.

⁶⁹⁹ İsrâ 17/34.

⁷⁰⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 263; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 267.

⁷⁰¹ Hûd 11/6; Ankebût 29/60.

⁷⁰² Fâtır 35/12; Mülk 67/15.

⁷⁰³ Nahl 16/114.

⁷⁰⁴ En'am 6/151; İsrâ 17/31.

⁷⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 274; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 252, 253.

⁷⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 31; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 275.

⁷⁰⁷ Duhâ 93/10.

⁷⁰⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 250; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 271.

değilse kendilerine rahatlatıcı bir söz söyle!”⁷⁰⁹ ayetine atıfta bulunarak ilgili ayette Hz. Peygamber'e hitap ile aslında mükelleflerin hepsine isteyen kimseye güzel şeyler söylemenin emredildiğini belirtmektedir.⁷¹⁰

G. Yetimin Malına Yaklaşım

*“Tek, nadir olan her şeye; küçük veya büyük tek kalanlara, kocası olmayan kadına, -etrafına göre daha yüksek olduklarından yalnız kalmış gibi görünen tepeler”*⁷¹¹ için de “ yetim” kelimesi kullanılsa da en kuvvetli görüşe göre yetim, *“ergenlik çağına gelmeden babasını kaybeden çocuk”*⁷¹² için kullanılır. Allah'ın yetimler ile ilgili koyduğu hükümlerde de küçük yaşta babalarını kaybeden çocuklar kastedilir.⁷¹³

Allah Teâlâ verdiği emirler içerisinde yetimin kendini, malını korumaktan aciz olması gibi sebepler ile özellikle yetim malını korunmasını istemektedir. Bu husustaki ayetlerden En'âm 152. ayetinin tefsirini yaparken Cessâs (أَلَا بِأَلْفِي هِيَ أَحْسَنُ) *“ancak en güzel şekilde”*⁷¹⁴ ifadesinin *“yetimin velisinin yetimin malını mudârebe şeklinde başkasına teslim etmesi, kendisinin mudârebe şeklinde o malı işletmesi, gerek gördüğünde kardan pay alması, malı işletecek birini ücretle veya kardan pay vererek tutup çalıştırması, yetimin yararına olacak şekilde değerinden fazla bir fiyatla malını satın almasının caiz olduğuna”* delalet ettiğini dile getirdikten sonra mezhebinin kurucusu Ebu Hanife'nin yetimin faydasına olacak şekilde malını satın almayı bu ayete dayanarak caiz gördüğünü aktarmak suretiyle görüşünü dayandırmıştır. Cessâs yine bu ayetin, fakir veya zengin olması fark etmeksizin yetimin malından yemesinin, karz almasının; yetimin malına en güzel şekilde davranmak olmadığından bunun caiz olmadığına delalet ettiğini söylemektedir.⁷¹⁵

Mâtürîdî ise En'âm 152. ayetin belli bir şekilde yorumlanmasına müsait olmayan konulardan olduğunu söyledikten sonra yetimin kölelerini çalıştırmak,

⁷⁰⁹ İsrâ 17/28.

⁷¹⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 638; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 607.

⁷¹¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 399; Cessâs, *Ahkâm*, II, 402; Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, XIV, 339, 340; Kefevî, *el-Külliyât*, s. 978.

⁷¹² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 399; Cessâs, *Ahkâm*, II, 402; Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.889; Erdoğan, *Fıkah ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.612.

⁷¹³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 399; Cessâs, *Ahkâm*, II, 402.

⁷¹⁴ En'âm 6/152; İsrâ 17/34.

⁷¹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 31, 32; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 277, 278. Ayrıca benzer açıklamalar için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 262; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 264.

hayvanlarını kullanmanın kaçınılmaz olmasından dolayı ayetin bu şekilde yorumlanmasının daha doğru olduğunu ifade ederken “*en güzel şekilde*” yaklaşılması hususunda Cessâs gibi Ebu Hanife'nin görüşüne⁷¹⁶ delil olduğunu belirtmektedir.⁷¹⁷

H. Haksızlık Yaparı Bağışlamak ve Toplumsal Savunma

Ahlak ilmini kapsayan, güzel ahlakı kendinde toplayan⁷¹⁸ خُذِ الْعَفْوَ ayetindeki⁷¹⁹ bu emrin kapsamına sıla-i rahimi kesenlerin bağlarını gözetmek, suç ve günah işleyenleri affetmek, müminlere yumuşak davranmak gibi Allah'a itaat edenlerin ahlakını kapsayan pek çok şey girmektedir.⁷²⁰

Taberî “*Af yolunu tut*” ifadesi ile alakalı görüşlere yer verdikten sonra bundan maksadın insanların ahlaklarının zahirine bakmak olup onlara sert davranılmaması olduğunu ifade ederken ayetin mensuh olup olmaması meselesinde mensuh olduğunu gösterecek bir işaret olmadığını, ayetin mensuh olduğuna hükmedilmeyeceğini belirterek Allah Teâlâ'nın bu ayet Hz. Peygamber'e kendileri ile henüz savaşılmaması emredilmeyen müşriklere nasıl davranacağını öğretmek için indirmişse de ayette Hz. Peygamber ve müslümanların hepsine insanların ahlaklarının zahirine bakmalarını, onlara nasıl davranacaklarını emrettiğini söylemektedir. Ancak bunun kendilerine sert davranmayı gerektirmeyen ve affedilmesi mümkün olanlar için söz konusu olabileceğini vurgulamaktadır.⁷²¹

Mâtürîdî ise ayetin insanların ahlakı hakkında indirildiğini söylerken ayetin iki anlamından birinin “*affetme*” manasında olduğunu belirterek ayette Rasullullah'a(s.a.v) insanlara yönelik üç davranışta; zalimlerin zulümlerini affetmek,

⁷¹⁶ Ebu Hanife şöyle demiştir: “*Yetimin malı kendisinin menfaatine yaklaşınca velisi o mala sadece yetimin şimdiki menfaati için yaklaşsın ileride olacak bir menfaat için yaklaşmasın. Yetim lehine, yetimin malına yaklaşınca peşin bir menfaati olmasa da yetimin lehine ve ileride umulan bir menfaati için yaklaşması da caiz olur... Eğer lehine ise vasiinin yetimin malını kendisine satması caizdir. Çünkü emsal kıymetle o malı başkasına satma hakkı vardır. Bu durum yetimin lehine hayırlı olanı belirtmenin vasiye bu malı kendisine sattığı vakitte söz konusu olduğuna işaret eder.*” bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 271, 272; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 301.

⁷¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 271; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 301.

⁷¹⁸ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 47; Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, IV, 212.

⁷¹⁹ A'râf 7/199.

⁷²⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, IX, 418.

⁷²¹ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, X, 643.

cahillerden yüz çevirip yumuşak davranmak, müminlere şefkat ile muamelede bulunmasının emredildiğini ifade etmiştir.⁷²²

Bu hususta Cessâs ise çeşitli rivayetleri aktararak affetmenin, kolaylaştırmak olduğunu; af yolunu tutmanın, insanların kolaylaştırıcı huylarını kabul etmek, muamelelerde insanları zora sokmamak, her şeyi en ince ayrıntısına kadar takip etmemek, mazeretleri kabul etmek ve benzeri kolaylıkları sağlamak gerektiği şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁷²³

Bu konuda Şûrâ Sûresi 39-43 ile Câsiye 14.ayetlerin üslub ve karakterleri ile baskın şekilde Mekkî oldukları ve bu ayetlerin Mekke’de kafirlerle karşılaşmayı isteyen bir kısım Müslümanın kendilerine yapılan eziyetin aynısıyla karşılık verebileceklerini veya sabretmeyi tercih edebileceklerine ruhsat bulunduğu ifade edilmektedir.⁷²⁴ Mâtürîdî burada ayetlerin Mekkî olması durumunda intikam almaya gücü olmayana bu emrin verilemeyeceği sorusunu soranlara müslümanların kafirlerin baskısı altında mağlup ve mahkum olmaları durumunda bu emrin verilmesinin; affetme davranışının Allah’a yaklaşmanın vesilesi olması veya affetme emrinin kişilerin özel durumuna göre(intikam alacak güçte olanlar için olabileceği için) iki manası bulunabileceğini söylemektedir.⁷²⁵ Diğer ayette ise haksızlık yapanı bağışlamanın hakaret, küfür gibi dil aracılığı ile yapılan eziyetler ile olabileceğini, bedenlere verilen zararlarla ilgili ise kendini savunmaya ve hakkını tam olarak almaya ruhsat verildiğini dile getirmektedir.⁷²⁶ Cessâs ise, “*Onlara haksız bir saldırı yapıldığında elbirliğiyle kendilerini savunurlar*”⁷²⁷ ayetinin zahirinin saldırıya uğramaları halinde müminlerin birbirleriyle yardımlaşmalarının çok faziletli bir davranış olduğuna delalet ettiğini; “*Haksızlığa uğradığı için karşılık verenlere gelince, onlar aleyhine bir yol tutulamaz*”⁷²⁸ ayetinin hükmüne göre zulme uğrayan kişinin kendini savunarak hakkını alması(bu emredilmemişse de) mübah olduğunu; “*Ama kim sabreder ve bağışlarsa, işte bu güçlü irade gerektiren*

⁷²² Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, VI, 146; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VI, 161.

⁷²³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur’ân*, III, 50; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 333.

⁷²⁴ Derveze, *et-Tefsîrü'l Hadîs*, III, 349.

⁷²⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIII, 325, 326; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XIII, 350.

⁷²⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, XIII, 203, 204; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XIII, 220, 221.

⁷²⁷ Şûrâ 42/39.

⁷²⁸ Şûrâ 42/41.

işlerdendir”⁷²⁹ ayetinde ise saldırısında ısrarcı olmayıp pişman olan kimsenin bağışlanmasının, ısrarla zulmüne devam edene ise müminlerin yardımlaşarak karşı gelmelerinin faziletli olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir.⁷³⁰

Sonraki dönemlerde ise Elmalılı bu hususta “Gerek Allah hakkı gerek kul hakkı olsun mutlak hakkın korunması Allah hakkı yani hukuk-i ammeden olduğu ve dolayısıyla her mümin kişinin haklarının toplumun taahhüdü altında bulunması açısından ona karşı saldırı toplumun hakkına saldırı demek olduğundan gerek dıştan ve gerek içten genel ve özel olarak yapılan saldırının savuşturulması ve cezanın verilmesi toplumun görevi yani en azından farz-ı kifayedir” açıklamasında bulunmaktadır.⁷³¹

İ. Davette Üslub(Marufu Emredip Münkerden Sakındırmak)

Münkerin zıddı olan maruf, “aklin memnun kaldığı, dinin de uygun bulunduğu şeylerdir.”⁷³²

Ayetlerde iyiliği teşvik edip, kötülükten sakındırma ve insanları güzelce davet etmek emredilmektedir.⁷³³ فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ أُولُوا بَقِيَّةَ يَنْهَوْنَ عَنِ 734 , وَأُمِرَ بِالْعُرْفِ 733 أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ 735 , الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ أَنْجَيْنَا مِنْهُمْ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَا أُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ 737 , وَلَا تُجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ 736 , رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ 739 . وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ 738 , وَأُمِرَ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ

Güzel bir şekilde davet emrine dair ayetlerin Rasulullah’a(s.a.v) İslam’a nazik ve yumuşak ifadelerle davet etmekle emrolunduğu sırada indiği,⁷⁴⁰ “iyilik ve ihsanla” Allah’ın yoluna davet etmek ve bu amaçla herkese nasihatte bulunarak samimi

⁷²⁹ Şûrâ 42/43.

⁷³⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 510, 511; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 291.

⁷³¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, VII, 33.

⁷³² Neseî, *Medârikü't Tenzîl*, I, 626.

⁷³³ A'râf 7/199; Hûd 11/116; Yûsuf 12/108; Nahl 16/125; Ankebût 29/46; Lokmân 31/17; Fussilet 41/34.

⁷³⁴ A'râf 7/199.

⁷³⁵ Hûd 11/116.

⁷³⁶ Nahl 16/125.

⁷³⁷ Ankebût 29/46.

⁷³⁸ Lokmân 31/17.

⁷³⁹ Fussilet 41/34.

⁷⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XII, 461.

davranmanın kastedildiği ancak bunun savaşmayı emreden ayet ile nesh edildiği aktarılmıştır.⁷⁴¹

Kurtubî, müslümanların kıyamete kadar bu şekilde öğütte bulunmaları gerektiğini; ayetin muvahhid olup günahkar kimseler ile savaşmaksızın iman edebilecek kimseler hakkında muhkem olduğunu, kafirlerle savaş bakımından ise mensuh olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴²

Mâtürîdî “*Onlarla en güzel yöntemle tartış*”⁷⁴³ beyanında ve benzer ayetlerde kafirlerle din hususunda mücadele etme ve tartışma yapmanın caiz olduğuna dair delil bulunmakta olduğunu ve kafirlerle tartışmanın caiz olmadığını söyleyenlerin iddiasının geçersiz olduğunu dile getirmiştir.⁷⁴⁴

Cessâs “*...İyi olanı emret, kötü olana karşı koy...*”⁷⁴⁵ ayetinin iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındırma görevinin gerçekleştirilmesini farz kıldığını bununda fiili müdahale, dil ile önleme ve kalben karşı çıkma olmak üzere üç aşamada uygulanacağını söylerken;⁷⁴⁶ Mâtürîdî ayetin günahkar ve akılsız kimselere iyiliği teşvik edip, kötülükten alıkoyan kişinin mutlaka eziyete uğrayacağını ancak iyiliği emredip kötülüğü yasaklamanın gerekli hususlardan olduğunu, bu konuda eziyete uğrasa dahi kişinin bunu terk etmesine cevaz verilemeyeceğini gösterdiğini ifade etmektedir.⁷⁴⁷ Böylece bu ayetler ve benzerlerinde İslam’a en güzel bir yöntemle davet etme emri verilmiş, hicretin ardından da savaş farz kılınmıştır.

⁷⁴¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 46; Cessâs, *Ahkâm*, I, 128; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XII, 461.

⁷⁴² Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XII, 461.

⁷⁴³ Nahl 16/125.

⁷⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 130; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 156.

⁷⁴⁵ Lokmân 31/17. Ayrıca bkz. Âl-i İmran 3/104, 110; Mâide 5/78, 79; Hucurât 49/9.

⁷⁴⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 38; Cessâs, *Ahkâm*, III, 553.

⁷⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 235; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 272.

J. Günahın Gizlisinin Açığının Terkedilmesi

“Günahın açığını da gizlisini de bırakın!”⁷⁴⁸ ayetinin işaret ettiği anlamlar konusunda farklı görüşleri aktaran Mâtürîdî ile Cessâs müminin günahın gizlisini de açığını da terk etmesi gerektiğini, ayetin günah denilen her şeyin terk edilmesinin gerekliliğine dair genel bir hüküm olduğunu ifade etmektedir.⁷⁴⁹

Cessâs günahın aşikâr olanının vücudun organlarıyla, gizli olanının ise batıl inançlara sapma, sahih itikatten ayrılma gibi haram olan şeylerin kalben işlenmesi ile olduğu açıklamasında bulunmakta, ayrıca bu ayetin içkinin haramlığını gerektirdiğini belirtmektedir.⁷⁵⁰ Bu husustaki diğer ayetlerde⁷⁵¹ de müfessirler çeşitli açıklamalara yer vermektedir.

K. İsrâf-Cimrilik Edilmemesi

سرف kökünden türetilmiş olan sözlükte “*haddi aşmak*,⁷⁵² *cehalet*,⁷⁵³ *gaflet-ihmal*,⁷⁵⁴ *Allah’a itaat dışında harcama*”⁷⁵⁵ gibi çeşitli anlamlara gelen israf, “*müminin imanı ile bağdaşmayan ahlak kurallarını ihlal eden ilahi iradeye uymayan her davranışı*”⁷⁵⁶ içine almaktadır.

“*Dinin, adetlerin ve insanlığın gerekli kıldığı yerlere gerekli gördüğü ölçüde harcamak cömertlik, bu ölçülerin altına düşmek cimrilik, bunların üstünde harcamada bulunmak israf*”⁷⁵⁷ olarak tanımlanırken dinimizin her alanda mutedil

⁷⁴⁸ En’âm 6/120, 151.

⁷⁴⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’an*, V, 198; Mâtürîdî, *Te’vilât*, V, 216; Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’an*, III, 7; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 215. Bu hususta sahabe ve tabiinden çeşitli görüşlere yer verilmektedir. Açık ve gizli günahlar hakkındaki görüşler için bkz. Taberî, *Câmiu’l Beyân*, IX, 517, 518; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, II, 161; İbn Cevzî, *Zâdu’l Mesîr*, III, 113, 114. Gizli ve açık kötülükler hakkındaki görüşler için bkz. Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, II, 186; İbn Cevzî, *Zâdu’l Mesîr*, III, 148; Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, III, 603.

⁷⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’an*, III, 7; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 215.

⁷⁵¹ En’âm 6/120, 151; A’râf 7/33; Nahl 16/90; Şûrâ 42/37; Necm 53/32. Lemem hakkındaki görüşler için bkz. Taberî, *Câmiu’l Beyân*, XXII, 60-68; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, V, 400; Begavî, *Me’âlimü’l-Tenzîl*, VII, 411-413; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, 454, 455; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l Kur’an*, XX, 22; Yazır, *Hak Dîni Kur’an Dili*, VII, 347.

⁷⁵² Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.407; İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, IX, 178; Kefevî, *el-Külliyât*, s.113.

⁷⁵³ Kefevî, *el-Külliyât*, s.113.

⁷⁵⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, XII, 399; Cevherî, *es-Sihâh*, IV, 1373.

⁷⁵⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, IX, 178.

⁷⁵⁶ Karagöz, İsmail, *Kur’an’ı Anlamak Kırk Ayet ve Yorumu*, TDV Yayınları, Ankara 2008, s. 356.

⁷⁵⁷ Kallek, Cengiz, “İsraf” *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, XXIII, 178.

davranmak kaidesi doğrultusunda Kur'an-ı Kerim'de cömertlik övülmekte cimrilik ve israf ise yerilmektedir.⁷⁵⁸

Genellikle inanç, tutum ve davranışlar hakkında kullanılan israf kavramı Kur'an-ı Kerim'de “şehvi duyguları tatminde fitrata uygun, ma'ruf ve meşru olandan sapma, belirlenen sınırı aşmak,⁷⁵⁹ doğru yoldan sapıp inkar ve isyan yolunu tutmak,⁷⁶⁰ isyankarlığa sapıp günahlarda boğulmak suretiyle kendine kötülük etmede aşırı gitmek,⁷⁶¹ helal kılınmış bazı nimetleri haram saymak,⁷⁶² intikam için masum kişileri haksız yere öldürmek,⁷⁶³ harcamada aşırı gitmek, gereksiz yerlere harcamada bulunmak,⁷⁶⁴ inkar, şirk ve zulümde haddi aşmak,⁷⁶⁵ rubûbiyet iddiasında bulunmak⁷⁶⁶ gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Birbirinin iki ayrı ucu olan israf ve cimrilik Mekkî sûrelerde ilk dönemden itibaren Kur'an-ı Kerim'in üzerinde durduğu davranışlardandır.

Konu ile ilgili “*Akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma!*”⁷⁶⁷, “*Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur*”⁷⁶⁸ ayetlerinin malı korumanın vacip, savurup zayi etmenin ise yasak olduğuna delalet ettiğini söyleyen Cessâs bu husustaki hadisleri de aktararak görüşünü desteklemektedir.⁷⁶⁹ “*Ayrıca akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma!*”⁷⁷⁰ ayetinin saçıp savurma kısmı ile ilgili savurganlık nedeniyle mal sahibini kısıtlılık altına almaya gerekli görenlerin bu ayeti

⁷⁵⁸ A'râf 7/31; İsrâ 17/26, 29; Furkân 25/67.

⁷⁵⁹ A'râf 7/81.

⁷⁶⁰ Tâhâ 20/127.

⁷⁶¹ Zümer 39/53.

⁷⁶² En'âm 6/141; A'râf 7/31.

⁷⁶³ İsrâ 17/33.

⁷⁶⁴ Furkân 25/67.

⁷⁶⁵ Mü'min 40/28, 34; Yâsin 36/19.

⁷⁶⁶ Yûnus 10/83.

İsrafin altı yönü bulunduğu ifade edilmiştir: الإفراط - الشريك - الحلال - تحريم المعصية - الحرام - الخلف - النفقة فى المعصية - تحريم الحلال - الشريك - الإفراط. bkz. Dâmegânî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ali (ö.478/1085), *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir*, thk. Abdülhamid Ali, Dârü'l Küttübi'l İlmîyye, Beyrut trs., s.70, 71; İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el Bağdâdî (ö.597/1201), *Nüzhetü'l A'yûni'n Nevâzir fî İlmi'l Vücûh ve'n Nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r Risale, Beyrut 1987, s.363

⁷⁶⁷ İsrâ 17/26.

⁷⁶⁸ Furkân 25/67.

⁷⁶⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 650; Cessâs, *Ahkâm*, III, 434.

⁷⁷⁰ İsrâ 17/26.

delil gösterdiğini belirterek Hanefî mezhebi dışındakilere işaret etmektedir. Cessâs bu görüşün sebebinin savurganlığın yasaklanması olduğunu dile getirdikten sonra Ebu Hanife'nin savurganlık yapanın kısıtlılık altına alınmasına gerek olmadığı, böyle birinin kendi ile ilgili tasarruflarda bulunmasının caiz olduğu görüşünü aktarmakta olup, bu görüşler arasında bir tercihte bulunmamıştır.⁷⁷¹ Mâtürîdî ise bu ayetler ile ilgili tefsirinde, bir hüküm çıkarımında bulunmadan kendinden önceki müfessirlerin görüşlerini zikrederek orta yollu olunması gerektiğini belirtmektedir.⁷⁷²

L. Zalimlerle Ünsiyet Kurup, Beraber Oturmanın Yasaklanması

“Ayetlerimiz hakkında ileri geri konuşmaya dalanları gördüğünde, onlar başka bir söze geçinceye kadar kendilerinden uzak dur. Eğer şeytan sana unutturursa, hatırladıktan sonra artık o zalimler topluluğu ile oturma!”⁷⁷³, “Zalimlerin yanında olmayın; sonra ateş sizi de yakar. Allah’tan başka dostlarınız olmadığına göre bir yerden yardım da göremezsiniz!”⁷⁷⁴ ayetlerinde zalimlerle ünsiyet kurup, onların meclislerinde bulunmanın yasaklandığını, bu emir ile Hz. Peygamber’i yalanlayıp hafife alarak Kur'an-ı Kerim ile ilgili dedikoduya dalanlardan yüz çevirerek onlardan uzaklaşarak, yaptıklarından rahatsız olduğunu ve bu davranışlarının reddedilmesini açıkça göstermek gerektiğini belirten Cessâs, ayetin Allah hakkında söylenmesi caiz olmayan şeyleri söyleyerek küfür ve şirklerini açığa vurduklarında el ile veya dil ile müdahale edip değiştirme, düzeltme, karşı çıkma imkanı olmadığına ateist ve diğer kâfirlerle birlikte bulunmamak gerektiğine delalet ettiğini, hatta müşrikler dışında müslümanlardan da zalim olanlarla beraber oturmayı yasakladığını ifade etmektedir. Zalimlerin yaptıklarına müdahale edilemediğinde zalimlerle beraber oturmanın genel olarak yasaklanmasından ötürü yanlarından uzaklaşılması gerektiğini söylerken hala beraber olmaya devam ediyorsa bunun kişinin kendi iradesi ile olduğunu böylece de zalimlerin yaptıklarına rıza gösterdiğinin anlaşılacağını belirtmektedir.⁷⁷⁵

⁷⁷¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 258; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 252.

⁷⁷² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, X, 274; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 313.

⁷⁷³ En'âm 6/68, 69.

⁷⁷⁴ Hûd 11/113.

⁷⁷⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 3, 214; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 204, 205; VII, 138. Cessâs ayrıca tefsirinde bu husustaki ayetlere atıflarda bulunarak müşrikler ile beraber oturarak hoşça geçinme ve yumuşak tavırlar içinde bulunmanın yasaklanmasından sonra onların mallarına ve dünya ahvaline

Mâtürîdî ise En'âm 68. ayet ile onlarla birlikte oturmanın yasaklandığını, tebliğin emredildiğini söylemektedir. Sonraki ayeti yorumlarken zalimlerle beraber oturmanın yasaklanmasının şahsen sadece onlarla birlikte oturmak için değil, ayetler hakkında ileri geri konuşmaya, alay etmeye ve ayetleri inkar etmeye başlamaları halinde uygulanacak bir hüküm olduğunu ifade etmekte, bunun En'âm sûresi 108. ayetteki gibi(onlara hakaret etmemizin hiçbir şekilde caiz olmadığı anlamında olmadığı) bir durum olduğunu dile getirmektedir.⁷⁷⁶

Bu konuda “Zalimlere meyletmek” ile ilgili çeşitli görüşler⁷⁷⁷ belirten müfessirler “zalimler ile oturulmaması” hususunda ise; Şafii alimlerden Kiyâ Herrasî, Cessâs'ın görüşüne benzer şekilde ateist ve bütün kafirlerin meclis ve toplantılarından kaçınılması gerektiği;⁷⁷⁸ Maliki fakihlerinden İbn Arabî ise bunun büyük günah işleyen kimselerle oturup kalkılmasının helal olmadığı;⁷⁷⁹ Kurtubî ise imamlar ile onları takip edenlerin takkiye olarak fasıklarla beraber oturulup kalkılabileceği ve görüşlerinin doğrulanabileceğini iddia edenlere bu ayet ile açık bir red bulunduğunu belirterek mezhebinin alimlerinden İbn Huveyzimendad'ın ayetler hakkında şiddetle konuşan kimselerle ister müslüman ister kafir olsun oturup kalkmanın terk edileceği, onlardan uzaklaşılacağı ifadeleriyle açıklamalarında bulunmuştur.⁷⁸⁰

Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de “Cahillerden yüz çevir”⁷⁸¹ emri verilirken Rahman'ın has kullarının özellikleri arasında da “boş ve anlamsız bir şeyle karşılaştıkları zaman onurluca çekip gitmek”⁷⁸² zikredilmektedir. Mâtürîdî bu ayetlerin tefsirinde eğer boş ve yanlış şeyleri düzeltilebileceklerse düzeltmeli, değilse yanlışlara dahil olmadan oradan uzaklaşmaları izahında;⁷⁸³ Cessâs da cahillerin

bakıp imrenmenin de yasaklandığını ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 12; Cessâs, *Ahkâm*, III, 480.

⁷⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 97, 98; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 114-116.

⁷⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XII, 600, 601; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, II, 508; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 165; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 226.

⁷⁷⁸ Kiyâ el-Herrasî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 123.

⁷⁷⁹ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 260.

⁷⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, VIII, 419.

⁷⁸¹ A'râf 7/199.

⁷⁸² Furkân 25/72; Kasas 28/55. Derveze, Kasas 55.ayetin Medine'de indiği zikredilmekteyse de ayetlerin birbirleriyle uyumları ve içeriklerinin bu husustaki rivayetlerin doğruluğunda şüphe uyandırdığını söylemektedir. bkz. Derveze, *et-Tefsîrü'l Hadîs*, II, 283.

⁷⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 279; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 318.

cahilliklerine, akli ermeyenlerin akılsızlıklarına karşılık verilmemesi, kişinin kendisini onlardan koruması gerektiği izahında bulunmaktadır.⁷⁸⁴

Hız. Peygamber üzerinden dolaylı olarak bütün müslümanlar için olan “*Cahillerden yüz çevir*” emri çoğunluğa göre muhkem olup,⁷⁸⁵ Mâtürîdî ile Cessâs gibi cahiller ile tartışıp kötülüklerine karşılık verilmemesi⁷⁸⁶ manasını veren müfessirlerin yanı sıra, “*ilme teşvik etme, zalimlerden yüz çevirip bayağı kimseler ile tartışma seviyesine düşmeme, cahil ve ahmakların konumuna inmeme*” gibi anlamlar verenler de bulunmaktadır.⁷⁸⁷

Müminlere cahillerden yüz çevirme, zalimlerle beraber oturulmaması emredilirken müşriklerin putlarına hakaret edilmemesi de buyrulmaktadır.⁷⁸⁸ Bu konuda Mâtürîdî “*Farz olan ve yapılması emredilen şeyler, ondan doğacak olan zararlardan dolayı yasaklanmaz. Ancak mübah kılınan bir fiili yaptığında ondan kötülük doğacaksa yasaklanır ve sorgulanır*” ifadesi ile hakarete layık olmayana hakaret ederler endişesiyle hakarete müstehak olanlara, hakaret etmeyi ve yine müminlerin alışkanlık haline getirmesi endişesi ile hakaret etmenin mübah olsa da yasaklandığını söylemektedir.⁷⁸⁹ Cessâs da bu ayetin haklı olan bir kişinin, kendisine hemen karşılık verecek kendini bilmez kimselere hakaret etmekten uzak durması gerektiğine delalet ettiğini ifade etmektedir.⁷⁹⁰

M. Doğruluğunu Bilmeden Konuşmamak

عَلَّمَ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ ayeti⁷⁹¹ ile ilgili İbn Abbas'tan “*Bilgin yoksa kimse hakkında konuşma*”, Katâde'den “*Görmediğine gördüm, duymadığına duydum deme*”, Atâ b. Ebi Rebâh'tan “*Hiçbir şeyi Allah'a şirk koşma*”, Muhammed b. Hanefiyye'den “*yalancı şahitlik yapma*” açıklamaları gelmiştir.⁷⁹²

Cessâs ayetin doğruluğunu araştırmadan duyulan haberleri başkalarına aktarmanın Allah Teâlâ'nın hükümleri hakkında kişinin kendi zan ve tahminine

⁷⁸⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 50; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 334.

⁷⁸⁵ İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, III, 308.

⁷⁸⁶ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 47.

⁷⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, IX, 418.

⁷⁸⁸ En'am 6/108.

⁷⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 174, 175; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 192, 193.

⁷⁹⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 6; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 213.

⁷⁹¹ İsrâ 17/36.

⁷⁹² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 243; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, V, 35.

dayanarak konuşmasının yasaklanmasını gerektirdiğini söylemektedir. Ayrıca ayetin bir kimsenin doğru veya yalan olması fark etmeksizin doğruluğunu araştırıp bilmeden verdiği haber ile günaha gireceğine delalet ettiğini belirtmektedir.⁷⁹³

Mâtürîdî ise başka bir hususa değinerek, “*Hakkında bilgin olmayan şeyin ardına düşme*” ifadesine ahkâm konusunda içtihat etmek ve müçtehidin fer’î meseleleri, hakkında nas bulunan asla benzetmesinin bu hususa dahil olmadığı yorumunda bulunmaktadır.⁷⁹⁴ Benzer ifadelerin sonraki dönem Hanefi müfessirlerinin tefsirlerinde de geçtiği görülür.⁷⁹⁵

Günümüzde ise bu yasağın tamamen beşeri ilişkiler ile ilgili olduğu anlamı verilmekte, bilimsel ve fikri mevzularda bireylerin genel kurallara uygun olarak tahmin, zanda bulunmaları, birtakım konuları araştırarak değerlendirmeler yapmaları, ilgi alanlarında içtihatla bulunarak görüşlerini söylemelerinin ise bu ayetin kapsamına girmediği yorumunda bulunmaktadır.⁷⁹⁶

N. Selamlaşma-Yürüme

Cessâs “*Elçilerimiz İbrâhim’e müjdeyi getirip selâm vermişlerdi. O da "selâm" dedi...*”⁷⁹⁷ ayetinin selamın hem müslümanların hem meleklerin selamı olduğuna delalet ettiğini söylerken;⁷⁹⁸ Mâtürîdî selamın sadece bu ümmete mahsus olmadığını dünya ve ahirette nebi, rasul ve meleklerin sünneti olduğuna işaret edildiğini belirtmiş, geçmiş ümmet ve peygamberlerin sünneti olan selamın Zümer 73. ayetindeki gibi cennet ehlinin selamlaşma şekli olduğunu vurgulamıştır.⁷⁹⁹

Ayrıca Cessâs selam konusunda “*Onlar, boş söz işittikleri zaman ondan yüz çevirirler ve 'Bizim yaptıklarımız bize, sizin yaptıklarınız da size; esen kalın; bizim cahillerle işimiz yok' derler*”⁸⁰⁰ ayetinin iyilikleri bildiren, esenlik dilenen bir selam değil karşılıklı saldırmazlık içine girildiğini bildiren bir selam olduğunu; selamın “*karşılıklı saldırmazlık ve barış içinde yaşanacağını tarafların birbirlerine*

⁷⁹³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 265; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 271, 272.

⁷⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 275; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 305.

⁷⁹⁵ bkz. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 1116, 1117.

⁷⁹⁶ Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, II, 197, 198.

⁷⁹⁷ Hûd 11/69.

⁷⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 213; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 135.

⁷⁹⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 202; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 225.

⁸⁰⁰ Kasas 28/55.

bildirmesi” ve “müslümanların birbirine selamlarındaki gibi esenlik ve güvenlik içinde olunmasını dilemek” şeklinde iki manası olduğunu buradan bazılarının çıkarımında buldukları kâfire selam vermenin caizliği hükmünün çıkarılamayacağını, selamın ilk manasına işaret ederek izah etmektedir.⁸⁰¹ Mâtürîdî’nin de benzer şekilde “cahillerle selam haricinde muhatap olmadıklarını veya cahillere verilen selamın hakiki manada olmayıp barış yapmak, onlara karşılık vermemek, buldukları hal üzere bırakmak” anlamını verdiği görülmektedir.⁸⁰²

Kur'an-ı Kerim'de Rahman'ın has kullarının özellikleri arasında sayılan “*yeryüzünde vakarla/ tevazu ile yürüme*”⁸⁰³ emri ile ilgili çeşitli görüşlere yer verdikten sonra bundan “hiç kimseye eza vermeden veya kendilerinden başkalarına herhangi bir zararları dokunmadan tevazu ile yürümeleri”nin kastedildiği ifade edilmiştir.⁸⁰⁴

İnsanların toplum içindeki iki davranışına dikkat çekilen “*Yürüyüşünde ölçülü ol, sesini yükseltme...*”⁸⁰⁵ ayetinde Allah Teâlâ Hz. Lokman'ın konuşması ile insanlara ifrat ve tefritten uzak; mutedil olmayı emretmektedir. Ayetteki hükümlerden “*yürüyüşte dengeli olmak*” hususunda günümüz teknolojisinin(hava, deniz, kara taşıtlarının) gelişimi doğrultusunda bu emrin sürücüler için de geçerli olduğu, trafik kurallarına uymanın bu ayet kapsamında yer aldığı belirtilmiştir.⁸⁰⁶

Buraya kadar belli başlıklar çerçevesinde incelediğimiz, insanın tüm hareketlerini duygu ve düşüncelerini içine alan geniş kapsamlı bir kavram olan müslümanın hayatına şekil veren ahlakın, ferdi ve sosyal alandaki emir, nehy ve tavsiyeler hakkında müfessirlerimizin genellikle benzer açıklamalarda buldukları görülmektedir. Ayrıca ikisinde genel değerlendirme tarzında açıklamalarda

⁸⁰¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 452; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 145.

⁸⁰² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 56; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 69.

⁸⁰³ Furkân 25/63.

⁸⁰⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 272; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 310.

⁸⁰⁵ Lokmân 31/19.

⁸⁰⁶ Karagöz, İsmail, *Kur'an'ı Anlamak Kırk Ayet ve Yorumu*, s. 463-467. “İslam'da ahlaki çizginin dışına çıkabilecek hiçbir davranış ve iş yoktur. Namazın ahlakı(huşu, huzur ile kılma), sözün ahlakı (lüzumsuzluktan uzak durmak), cinsiyetin ahlakı(Allah'ın yasaklarını çiğnememek), başkaları ile münasebetin bir ahlakı(emanet, ahde vefa), sadakanın ahlakı (ne aşırı ne de israf olmadan), toplum hayatında (danışma ile olmalı), kızmanın ahlakı (bağışlama ve vazgeçmesini bilmek)tir.Böylece İslam'ın Müslüman hayatında ahlakın şekil vermediği hiçbir şey bulunmamaktadır. Ahlak Allah içindir, hepsi Allah'a ibadettir.” bkz. Kutub, Muhammed, *Kur'an Araştırmaları*, trc. Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy, Seriyeye Yayınları, İstanbul 1997, s. 188, 189.

buldukları bu bölümde, bir önceki bölümde de ifade edildiği gibi Cessâs'ın yine fıkıh kitabı gibi birçok yerde farz, vacip, mübah vb. ifadelerle çıkarımlarını kesin bir şekilde dile getirdiği görülmektedir.

IV. MEKKÎ AYETLERDE MUÂMELÂT VE UKÛBÂT İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

Muâmelât, “*Hukukî bir sonuca yönelik irade beyanı*” anlamındaki muâmele kelimesinin çoğulu olup fikhın gelişimi ile farklı anlamlar yüklenmiştir. “*Geniş anlamıyla fikhın ibadetler dışında kalan kısmını, yani hukukun tamamını ifade eden muâmelât dar anlamıyla mâmelek hukukundan medeni hukuk, özel hukuk ve iç hukuka varan değişik manalarda kullanılmıştır.*”⁸⁰⁷

Çoklu tasniflerde daha dar alanları belirten muâmelât kavramı; tezimizin başlıklandırılmasında esas aldığımız ibadât, muâmelât, ukûbât tasnifinde ise ceza hukuku dışındaki hukuki ilişkileri ve hükümleri ifade etmektedir. Aile hukukunun bu tasnifte muâmelâta dahil olup olmayacağı hususunda Şafi ve Hanbeliler aile hukukunun muâmelât kapsamı dışında tutarken; Hanefi ve Malikiler muâmelâta dahil etmektedir.⁸⁰⁸

Sözlükte, “ceza ve azap” anlamındaki ukûbet kelimesinin çoğulu olan ukûbât kısaca, “*İslam ceza hukuku; suç ve ceza ile ilgili hükümler*”⁸⁰⁹ olarak tarif edilmektedir.

Bu bölümde muâmelât ve ukûbât ile ilgili hükümler; İslam hukukunda ibadet ile ilgili hükümlerin dışında kalan, aile ahkâmı, malî ahkâm ve ceza ahkâmı içerisinden çalışmamız kapsamındaki ayetler, içeriğine göre başlıklandırılarak müfessirlerin ilgili konulardaki açıklamalarına yer verilecektir.

⁸⁰⁷ Aybakan, Bilal, “Muâmelât”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2005, XXX, 318.

⁸⁰⁸ Aybakan, “Muâmelât”, XXX, 318. Fıkıh sözlüğünde de “muâmelât” bu doğrultuda “İslam hukukunun ibadât ve ukûbât dışında kalan ve günlük yaşantımızda karşılaştığımız her türlü işlemleri içine alan(aile, eşya ve borçlar hukuku) en geniş bölümü” şeklinde tanımlanmaktadır. bkz. Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.384.

⁸⁰⁹ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s.586.

A. Nikah

Sözlükte “evlenme, sözleşme, cinsel ilişki”⁸¹⁰ anlamı verilen nikah terimi istilahta “şer’an aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını geçici olmaksızın birleştirmelerini sağlayan akit ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisi”⁸¹¹ olarak tanımlanmaktadır.

Kur’an-ı Kerim’de kurtuluşa erişecek müminlerin özellikleri arasında iffetlerini korumaları da zikredilmektedir.⁸¹² Mâtürîdî iffeti korumanın; kişinin kalbine Allah’ın azametini yerleşmesiyle ahirette vereceği cezadan korkması, evlenme, oruç tutmak, kadınlara bakmamak, onlarla baş başa kalmamak, günahkar ve şüpheli kimseler ile oturmamak gibi bir takım vesileler ile olacağını ifade etmiştir.⁸¹³

1. Müt’a

İffetin korunması, nikah konusundaki ayetlerde müt’a nikahının yasaklanması hükmü vardır.

Fıkıhta nikah, talak ve hac kelimeleri ile beraber değişik manalarda kullanılan; sözlükte “menfaat, eğlenme, faydalanma, yararlanma”,⁸¹⁴ istilahta “hür bir kadını belli bir para karşılığı muayyen bir zamana kadar beşeri arzularını tatmin için kiralamak”⁸¹⁵ anlamındaki müt’a hakkında Hayber Seferi, Umretü’l-Kazâ, Mekke’nin Fethi, Huneyn Gazvesi, Tebük Gazvesi, Veda Haccı’nda kaldırıldığı gibi çeşitli nakillerin bulunması Şii ve Râfizîler’in müt’a nikahının mübahlığı için zikrettiği sebeplerden birisidir.

Mekkî sûrelerden Mü’minun 5-6. ayeti ve benzeri ayetler müt’anın haramlığının delili olarak gösterilmektedir. İ. Kafi Dönmez sünnî alimler tarafından nesih delili olarak zikredilen “İffetlerini korurlar; sadece eşleriyle veya ellerinin

⁸¹⁰ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, IV, 103; Cevherî, *es-Sihâh*, I, 413; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.823; İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, II, 742; Kefevî, *el-Külliyât*, s.886.

⁸¹¹ Atar, Fahrettin, “Nikâh”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, XXXIII, 112.

⁸¹² Mü’minun 23/5; Me’aric 70/29.

⁸¹³ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, XVI, 107; Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVI, 117.

⁸¹⁴ Ezherî, *Tehzîbü’l-Luga*, II, 291; Cevherî, *es-Sihâh*, III, 1282; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.757, 758; İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, VIII, 391; Kefevî, *el-Külliyât*, s.804.

⁸¹⁵ es-Sabuni, Muhammed Ali(ö.1442/2021), *Kur’ân-ı Kerim’in Ahkâm Tefsiri*, trc. Mazhar Taşkesenlioğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1984, I, 388.

altında olanlarla (câriyelerle) yetinirler, bundan dolayı da kınanacak değillerdir”⁸¹⁶ ayeti ve benzer ayetlerin bu konuda yasaklık fiiline hazırlayıcı bir etkiye sahip olduğunun söylenebileceğini dile getirmiştir.⁸¹⁷

Mâtürîdî bu konuda “*Ama her kim bunun ötesine geçmek isterse işte haddi aşanlar onlardır*”⁸¹⁸, “*Kim bunun ötesini isterse, işte onlar sınırı aşan kimselerdir*”⁸¹⁹ ayetlerinin müt’a nikahının haram olduğuna delalet ettiğini, kınamanın eşler ve cariyeler dışındaki ilişkilere yönelik olduğunu, mütanın ise istisna edilen iki durumun kapsamında olmadığını, dolayısıyla Allah’ın bunu haram kıldığını ifade etmektedir.⁸²⁰

Cessâs da bu konuda Nisâ Sûresi 24.ayette genişçe açıklamada bulunurken mütanın haramlığının delilinin Mü’minun 5-7.ayetleri olduğunu belirterek, “*Bu ayette cinsel ilişkinin mübahlığı eşler ve cariyelerle sınırlı tutulmuştur. Bunların dışındakiler ile ilişkide bulunmak yasaklanmıştır. Müt’a ise eşler ve cariyeler ile olan ilişkinin dışında kaldığı için haramdır. Bir kadına eş denilebilmesi için onun nikah akdi ile nikahlanmış olması gerekir*”⁸²¹ açıklamasında bulunmaktadır.

Diğer mezhep müfessirleri de aynı şekilde ilgili ayetlerin müta yasağını gerektirdiğini ifade ederken ayrıca aynı cins ile, hayvanlar ile ilişki kurma ve istimnânın haramlığına da delalet ettiğini belirtmişlerdir.⁸²²

⁸¹⁶ Mü’minun 23/5, 6.

⁸¹⁷ Dönmez, İbrahim Kâfi, “Müt’a”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, 179.

⁸¹⁸ Mü’minun 23/7.

⁸¹⁹ Me’aric 70/31.

⁸²⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, X, 9; XVI, 108; Mâtürîdî, *Te’vilât*, X, 18; XVI, 118.

⁸²¹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, II, 187; III, 330; Cessâs, *Ahkâm*, IV, 338; VII, 442, 443. Mütanın nikah olmadığını yalın olarak nikah ile hakiki manası cinsel ilişki veya mecazi manası akit manalarından birini ifade etmek ile sınırlı kalırsa ve Arapların nikah kelimesini evlenme akdi için kullandıkları, müta anlamında kullanılmadığı biliniyorsa nikah kelimesinin müta anlamında kullanılmasının caiz olmayacağı (Araplardan duymadıkça veya şeriatte kullanıldığını görmedikçe) şeklinde açıklarken sahih nikahın şartlarını da sıralamaktadır. bkz. Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, II, 187, 188; Cessâs, *Ahkâm*, IV, 338, 339.

⁸²² Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu’l Kur’ân*, IV, 285; İbn Kesîr, *Tefsîru’l Kur’âni’l Azîm*, V, 462; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi’l Kur’ân*, XV, 12, 13; Nesefî, *Medârikü’t Tenzîl*, II, 460; Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, V, 570.

2. Mehir-Nikah Akdi

“Nikah akdinin sonucu olarak kocanın karısına ödemek zorunda olduğu para veya mal”⁸²³ olarak tanımlanmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bu anlamda sadukât, nihle,⁸²⁴ ücûr-ücret,⁸²⁵ ferîza⁸²⁶ kelimeleri kullanılmaktadır.

Bu konuda kıssa ayetlerinden çıkarılan hükümlerin misallerinden biri olan Hz.Şuayb-Hz.Musa'nın kıssasından bahseden “Dedi ki: Bana sekiz yıl çalışmana karşılık şu iki kızımdan birini seninle evlendirmek istiyorum. Eğer on yıla tamamlarsan bu da senin bileceğin bir şey; seni zorlamak istemem. İnşallah benim iyi kimselerden olduğumu göreceksin”⁸²⁷ ayetinden hareketle bazı müfessirler tarafından Ebu Hanife'nin aksine nikahın ancak veli izniyle gerçekleşeceği, mehrin aynı (mal, para) olabileceği gibi menfaat de olabileceği şeklinde hükümler çıkarılmıştır.⁸²⁸

Mâtürîdî ilgili ayetin “bana sekiz yıl çalışmana karşılık” ifadesini; sekiz sene çalışmanın nikahın bedeli, mehri kıldığı veya söz konusu çalışmanın nikaha bedel olmadan kızın mehri dışında belli bir ücret karşılığında bilinen ücretli işçi tutma şeklinde olabileceğini dile getirerek başka bir yorumda bulunmamıştır.⁸²⁹ Cessâs ise öncelikle bu ayeti hür kimsenin sağlayacağı menfaat karşılığında nikah akdinde bulunmasının caiz olduğuna delil gösterenlerin iddialarının söz konusu olmadığını, Hz.Musa'nın sağlayacağı çobanlık menfaatinin Hz. Şuayb'ın kızının mehri olarak şart koşulmadığını belirtmiştir. Bu ayet kadının hak edeceği bir bedel olmaksızın nikah akdi yapılabileceğine, veliye bir menfaat sağlamayı şart koşulmasının caizliğine delalet ediyor olsa da bunların o zamanın şeriatı olduğunu ifade etmektedir.⁸³⁰

⁸²³ Aydın, Mehmet Âkif, “Mehir”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2003, XXVIII, 389.

⁸²⁴ Nisâ 4/4.

⁸²⁵ Nisâ 4/25; Mâide 5/5; Mümteherine 60/10.

⁸²⁶ Bakara 2/236.

⁸²⁷ Kasas 28/27.

⁸²⁸ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 494-508; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XVI, 261-264.

⁸²⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XI, 31; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 41.

⁸³⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 452; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 143, 144.

B. Hamileliğin ve Süt Emzirmesinin Müddeti

Kadının namusu, mezhep ve nikahın haramlığı yönleri ile pek çok önemli hükmün dayandığı hamilelik ve süt emzirmenin süresi konusunda “*Biz insana anne babasıyla ilgili öğütler verdik. Annesi, güçten kuvvetten düşerek onu karnında taşımıştır; çocuğun süttten kesilmesi iki yıl içinde olur*”⁸³¹, “*İnsana, anne ve babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu. Karnında taşıması ve süttten kesmesinin süresi otuz aydır*”⁸³² ayetlerine dayanarak fakihler hamileliğin asgari süresinin altı ay olduğunda ittifak etmişlerdir.

Yine bu doğrultuda çoğunluk tarafından süt emzirmenin iki yıl olduğuna hükmedilirken Ebu Hanife hürmete sebep olacak emzirme müddetinin iki sene altı ay olduğuna hükmetmiş, öğrencileri ise Cumhur gibi emzirme müddetinin iki sene olduğuna hükmetmişlerdir.⁸³³

Mâtürîdî ayette süttten kesmenin bildirilerek emzirmenin tam yapılmasının belirtildiğini, süt emzirmenin kesilmesine dahil olduğunu tersinde ise dahil olmayacağı için bu şekilde bildirildiği hususuna değinerek konu ile ilgili rivayetler ve Hanefi mezhebinin görüşlerini aktarmaktadır.⁸³⁴

Cessâs emzirmenin iki yıldan sonra ne kadar daha devam edebileceğini belirlemenin yolunun içtihat olduğunu, içtihadı yaparken çocuğun beslenmesinde süt ile yetinip yetinemeyeceğinin dikkate alınacağını ifade etmektedir. Sonrasında kendi görüşünü açıkça belirtmese de Ebu Hanife'nin iki yıl altı ay olarak belirlediği emzirme süresindeki görüşünün yukarıda da ifade ettiği gibi içtihat ile olduğunu, farklı örnekler vererek içtihatla bulunan kimseye bu sonuca varmasının nedeninin sorulamayacağını söyleyerek desteklemektedir.⁸³⁵

⁸³¹ Lokmân 31/14.

⁸³² Ahkâf 46/15.

⁸³³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 458; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 156; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, IXX, 195; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, VI, 336; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VII, 114; es-Sabuni, *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, II, 234-236. İbn Abbas: “Hamilelik dokuz ay sürerse annesi bebeği yirmi bir ay emzirir. Eğer altı ay sürerse yirmi dört ay emzirir,” demiştir.

⁸³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 230; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 267.

⁸³⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 498, 499; Cessâs, *Ahkâm*, III, 47, 48.

C. Ölçü ve Tartının Eksiksiz Yapılması

Muamalat kavramının mali ahkam içerisindeki “alışveriş” konusuyla ilgili bağlantı ile ahlaki hükümler arasında da ifade edilebilecek ölçü-tartı meselesini genel tasnif doğrultusunda burada inceledik.

Toplum hayatının en önemli meselelerinden olan ölçü-tartı konusu özellikle Mekki ayetlerde olmak üzere Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde geçmektedir. Ölçü ve tartmanın yanı sıra kullanılan aletlerin de doğru olması, insanlara haksız muamelede bulunulmaması istenmektedir.⁸³⁶

Konu ile ilgili “*Ölçü ve tartıyı adaletle yapın*”⁸³⁷, “*Artık ölçüyü tartıyı tam yapın, insanların mallarının değerini düşürmeyin...*”⁸³⁸ ayetlerini açıklarken Mâtürîdî En'âm 152. ayetin bağlamı doğrultusunda yetimlerin mallarını ölçüp tartmakta dürüst olmanın emredildiğini veya yetimler ile diğer bütün insanlar hakkında gelmiş olabileceğini, böyle ise cümlede A'râf 85. ayette de buyrulduğu üzere ölçünün tam yapılması manası ve faizden kaçınılması yani zimmetinde olan maldan eksik verirse kalan fazlalığın faiz olacağı için malda ölçünün tam yapılması manasının bulunduğunu ifade ederken üslubundan alışık olunduğu üzere sözünü “*En doğrusunu Allah bilir*” cümlesi ile tamamlamaktadır.⁸³⁹

“*Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir*”⁸⁴⁰ buyruğunu öncelikle her iki müfessir içtihadın caizliğine delil olarak sunmaktadır.⁸⁴¹ Cessâs ayrıca ayetten ölçekli veya tartılabilir bir malı satın alacak olan kimsenin ölçmeden, tartmadan götürü usulü ile satın almasının haram kılınmasının ölçekli ve tartılır mallarda olduğuna delalet ettiği hükmünü çıkarmıştır.⁸⁴²

⁸³⁶ En'âm 6/152; A'râf 7/85; Hûd 11/84, 85; İsrâ 17/35; Şu'arâ 26/ 181, 182; Rahmân 55/7-9; Mutaffifîn 83/1-3.

⁸³⁷ En'âm 6/152.

⁸³⁸ A'râf 7/85.

⁸³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 277, 278; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 256.

⁸⁴⁰ İsrâ 17/35.

⁸⁴¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 274; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 304.

⁸⁴² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 263; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 269.

“Ölçüyü düzgün tutasınız ve eksik tartmayasınız.”⁸⁴³ Bir şey emredildiğinde aksi yasaklanmakta olup, ayette Allah Teâlâ tekid amacıyla hem tam tartma emrini hem de tartma yasağını beraber belirtmiştir. Evrensel bir mesaj olarak kul hakkına sebebiyet veren, ahiret inancı ile mutlak bir ilişkisi olup ahirette azabı gerektiren ölçü-tartıyı eksik yapma davranışında bulunanlar *وَيْ* (vay haline!)⁸⁴⁴ ifadesi ile uyarılmaktadır.

D. Kefâlet

“Bir hakkın güvenceye bağlanması amacıyla bir kimsenin asıl borçlunun alacaklı karşısındaki sorumluluğuna katılması veya birinin teslimini üstlenmesi”⁸⁴⁵ anlamındaki fıkıh terimi kefalet konusunda Kur'an-ı Kerim'de hem cana hem de mala kefil olunabileceğinin, kıssalardaki kullanımlarından anlaşılabilceği belirtilmiştir.⁸⁴⁶ Fakihler mala kefil olunabileceğini “*Kefil borçludur*”⁸⁴⁷ hadisi ile Hz.Yusuf'un kıssasında, kralın kaybolan su kabını bulup getirene kendisini kefil göstererek bir deve yükü ödül verileceğinin ilan edildiği ayeti⁸⁴⁸ delil göstermiştir.

Cessâs, ayette canın cana(insana) kefaletinin olmadığını; “*ben buna kefilim*” diyerek tehdit edilen olayda bir insana değil kaybolan ölçüğü/kabı bulup getirene deve yükü kadar ödül vermeye kefil olunduğunun beyan edilmesinin, canın mal veya ücrete kefaletinin bulunduğunu, dolayısıyla da ayetin bu tür kefaletin meşruluğuna delil sayıldığını ifade etmiştir. Sonrasında örnekler ile ayetin belirli bir kişi ile anlaşma yapılmadan, ortaya söylene bile “*Şu eşyayı falan yere kadar taşıyan kimseye bir dirhem ücret vereceğim*” denilmesinin caiz olduğuna delil olduğunu ve bunun geçerli bir icar akti olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁹

İbnü'l-Arabî de Kadı Ebu İshak'a(ö.282/896) göre ayette kefaletinin bulunmadığını, kişinin kendisini ilzam etmek suretiyle, bulup getiren kişiye vereceği

⁸⁴³ Rahmân 55/9.

⁸⁴⁴ Mutaffifin 83/1. Derveze sûrenin bütün olarak içeriği ve ifade tarzı olarak Mekkî olduğunu ifade edip, Rasulullah(s.a.v) döneminde bazı Mekkeli tüccarların ahlaki özelliklerini ortaya koyan, bunun her zaman ve mekanda ortaya çıkabilecek genel bir karakter olup, Medine'de bu durumun gerektiği için bir kez daha gündeme getirilmesinden ve bundan ötürü karışıklık gibi anlaşılabilceğini belirtmektedir. bkz. Derveze, *et-Tefsîrû'l Hadîs*, IV, 356, 357.

⁸⁴⁵ Apaydın, H.Yunus, “Kefalet”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara 2002, XXV, 168.

⁸⁴⁶ Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, s.217.

⁸⁴⁷ İbn Mâce, “Sadakât”, 9; Ebu Davud, “Büyü”, 88; Tirmizî, “Büyü”, 39.

⁸⁴⁸ Yûsuf 12/72.

⁸⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 263; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 269.

ödül vaadi olup bunun da lügat ve şeriat açısından caiz olduğu şeklindeki görüşünü aktardıktan sonra ayete göre, kefaletin hadlerde olamayacağı ancak haklarda caiz olabileceğini mezhep imamlarının görüşlerine yer vererek açıklamıştır.⁸⁵⁰

Mâtürîdî ise ayette konu ile ilgili bir açıklamada bulunmamıştır.

E. İcare Akdi

Sözlükte “iş karşılığında verilen şey, bedeli ile faydalanılan şey için mülk verme”⁸⁵¹ anlamları verilen icare, günümüzde kira, iş ve kısmen istisna akdine tekabül eden akittir.⁸⁵²

Doğrudan veya dolaylı şekilde, iş ve çalışma hayatı ile ilgili konularında yer aldığı kıssalarda Hz.Musa ile Şuayb(a.s) arasında gerçekleşen olay⁸⁵³ icar ve isticârın meşruiyetini göstermekte olup, bir iş için bir başkasının emeğinin kiralanmasının her millette ve dinde varlığına, meşru olduğuna delalet etmektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kasas Sûresi 27.ayete Mâtürîdî'nin verdiği iki manadan biri icare akdine işaret edercesine belirli bir ücret karşılığında bilinen ücretli işçi tutma anlamıdır.⁸⁵⁴ Cessâs ise Yûsuf Sûresi 72.ayeteki açıklamalarında icar akdine dair soru-cevap usulü ile düşüncelerini ifade ettikten sonra önceki peygamberlerin şeriatlerindeki hükümlerin neshedilmedikleri takdirde bizim için de geçerli olduğunu belirtmiştir.⁸⁵⁵

F. Münahede

Müfessirlerimiz münahede ve onunla bağlantı kurularak vekaletin hükmü ile ilgili açıklamalarda bulunmuşlardır. “...Şimdi siz içinizden birini şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın, hangisinin yiyeceği daha temiz ise size ondan erzak getirsin; ayrıca çok dikkatli davransın da sakın varlığınızı kimseye sezdirmesin”⁸⁵⁶ ayetinin, “bir topluluğun paralarını birbirine katarak ortaklaşa yiyecek alıp beraber yemelerinde bazısı bazısından çok yese de; yolculuk ve başka durumlarda harcamaları eşit olarak paylaşmak” demek olan münahedenin caiz olduğunu

⁸⁵⁰ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 64, 65.

⁸⁵¹ Hâilî b. Ahmed, *Kitâbü'l Ayn*, I, 58; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, IV, 11; Kefevî, *el-Külliyât*, s. 48.

⁸⁵² Bardakoğlu, Ali, “İcâre”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, XXI, 379.

⁸⁵³ Kasas 28/26, 27.

⁸⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 31; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 41.

⁸⁵⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 227; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 171.

⁸⁵⁶ Kehf 18/19.

Mâtürîdî ve Cessâs çok benzer ifadeler ile açıklamıştır. (بُورِقْكُمْ) ifadesine ashab-ı kehf'in hepsine izafe edilen gümüş para ile birşey satın almak için vekil tayin etmenin, vekaletin caiz olduğuna delalet ettiğini belirtmişlerdir.⁸⁵⁷

Cessâs Mâtürîdî'den farklı olarak bu hususta Bakara 220. ayetin anlam bakımından Kehf 19. ayete benzediğini söyleyerek, Allah Teâlâ'nın kendilerinin tüketmeleri için yetimlerin mallarının, yiyeceklerinin velilerine katılmasını mübah kıldığına göre akıllı ve yetişkin kimselerin kendi istekleri ile mallarını birbirine karıştırıp katmalarının öncelikle caiz olması gerektiğini ifadelerine eklemiştir.⁸⁵⁸

Sonraki dönem müfessirlerinin bir kısmı da aynı şekilde ayetin, münahedenin caiz olduğu, vekalet ve vekaletin sıhhatine delil olduğunu gösterdiğini dile getirmiştir.⁸⁵⁹ Bir kısmı da ayetin yanlarına para almaları, azık bulundurmaları ve yolcuya gerekli diğer bir takım eşyaların alınmasının tevekküle mani olmadığını delili olduğunu söylemiştir.⁸⁶⁰

G. Ribâ

Sözlükte “fazlalık, artma, çoğalma” gibi anlamlara gelen, fıkıhta “borç verilen bir parayı veya malı belli bir süre sonunda belirli bir fazlalıkla veya borç ilişkisinden ortaya çıkan ve süresinde ödenmeyen bir alacağa ek vade tanınıp bu süreye karşılık onu fazlalıkla geri alma veya bu şekilde alınan fazlalık”⁸⁶¹ olarak tanımlanan; toplum bağlarını koparan, emeksiz kazanç sağlatan, fakirin sömürülmesine yol açan, iktisadi hayata zarar veren, müslümanlar arasındaki merhamet, yardımlaşma duygularını ortadan kaldıran ve cahiliyye döneminde de çok yaygın olan ribâ tedrici bir metot ile Kur'an-ı Kerim'de haram kılınmıştır.⁸⁶² Bu hususta inen ilk hüküm Mekke döneminde nazil olan “İnsanların malları içinde artsın diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah'ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince, işte (mânevî kârlarını) kat kat arttıranlar onu

⁸⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 32; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 48; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 434; III, 276; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 303; VIII, 98.

⁸⁵⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 402; Cessâs, *Ahkâm*, II, 408.

⁸⁵⁹ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 265; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XIII, 237.

⁸⁶⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil*, III, 276; Neseî, *Medârikü't Tenzil*, II, 292.

⁸⁶¹ Özsoy, İsmail, “Faiz”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, XII, 110.

⁸⁶² Rûm 30/39; Nisâ 4/160, 161; Âl-i İmran 3/130; Bakara 2/275-281.

verenlerdir”⁸⁶³ ayetidir. İbn Abbas “*sahih olmayan yani alışverişlerdeki ribâ ve sakıncası olmayan ribâ*” olmak üzere iki tür ribâ olduğunu; sakıncası olmayan ribânın bir kimsenin kendisine karşılığında daha çok gelmesi için başkasına bağış hediye vermesi olduğunu söyledikten sonra bu ayeti okuyarak burada sözü edilen ribânın bu türden olduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁴ Bu davranışın her ne kadar mübah olsa da insanlara verdiği hediyeden daha fazlasını vermeleri niyetiyle Allah rızası gözetilmeden verildiği için Allah katında herhangi bir sevabı, ecri olmadığına vurgu yapılmıştır.⁸⁶⁵ Dahhâk ilgili anlamdaki “*daha fazlasını isteyerek bir bağışta bulunma*”nın Hz.Peygamber hakkında yasak olduğunu söyleyerek *وَلَا تَمُنُّنَ تَسْتَكْتَرُ* “*Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma*”⁸⁶⁶ buyruğunu delil göstermiştir.⁸⁶⁷

Mevdûdî'nin Kur'an-ı Kerim'de faizi yasaklayıcı olarak indirilen ilk ayet olarak belirttiği,⁸⁶⁸ Derveze'nin Mekke'de faiz hakkında inen bu ayet ile Medine'de inen ayetlerin üslubuna dikkat çekerek “*Faizin burada bu üslupla zikredilmesi Mekke'de inen bir Kur'an ayeti ile faizin kötülüğünün tespit edilmesi içindir. Medine'de inen bir ayet yasama ve yasaklama üslubu ile gelmiş ve böylece Mekke'de inen ayetin tarzı ile Medine'de inen ayet tarzı birbirine uygun gelmiştir. Şöyle ki Mekke'de inen ayetin üslubu Allah'ın ahiret ve dünya azabı ile korkutarak ve sakındırılan nesnenin zararlarını açıklayarak yasaklamaya meyletmekte; Medine'de inen ayetin üslubu ise yasama ve kanun koymaya meyletmektedir*”⁸⁶⁹ açıklamalarına yer verdiği ayette ribânın kesin olarak haram kılınmadığı fakat Allah katında bereketinin olmayacağı, artmayacağı ifade edilerek ileride haram kılınacağını işaretlerinin verildiği söylenebilir.

⁸⁶³ Rûm 30/39

⁸⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, VI, 318.

⁸⁶⁵ Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *Tefsîru'l Hamse Mie Âye Mine'l Kur'an*, thk. Salahaddin Hüseyin ed-Duri, Silsiletü İhyaü't Tûrasi'i İslamî, Bağdad 2008, s.137; Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XVIII, 503-505; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, VI, 318. Suyûtî de aynı şekilde bu ayetin hîbetü's sevab(birine daha fazla almak maksadıyla bağış yapmak) ile ilgili nazil olduğunu ve bunda ecrin de günahın da olmadığını söylemiştir. bkz. Suyûtî, *el-İklîl fi İstinbâti't Tenzil*, III, 1091.

⁸⁶⁶ Müddessir 74/6.

⁸⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, VI, 318.

⁸⁶⁸ Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an*, IV, 307.

⁸⁶⁹ Derveze, *et-Tefsîru'l Hadîs*, IV, 305.

Çalışmamızın müfessirlerinden Cessâs, Dahhâk'ın yukarıda belirttiğimiz görüşündeki, zekat almasının kendisine haram kılındığı gibi ayetin hükmünün sadece Peygamberimiz'e(s.a.v) özgü olabileceğini dile getirmiştir.⁸⁷⁰

Mâtürîdî ise müfessirlerin çoğunluğunun insanların kendi aralarında birbirlerine verdikleri bağış ve hediyelere dair olduğunu ve bu manada olduğunda mübah olduğuna dair görüşlerini aktardıktan sonra ayetin yasaklanmış olan faiz hakkında olabileceğini bu durumda ise “Allah katında artmaz” beyanının Bakara 16. ayetteki “Bu sebeple ticaretleri kar etmemiştir” manasında olacağını dolayısıyla zarar edildiğini söylemiştir. Ayrıca bu ayet ile hediye ve bağış yapılmasının caiz kılınması sebebiyle insanlar arasında süregelen alışverişin mübah olduğuna delil getirilebileceğini fakat artış şart koşulduğunda caiz olmayacağını, Ebu Hanife'nin de bu tür alışverişleri mekruh gördüğünü belirtmiştir.⁸⁷¹ Ayrıca Mâtürîdî bu hususla bağlantılı yorumda bulunduğu “Eksik ölçüp tartanların vay haline!”⁸⁷² ayetinde ölçü-tartı konusunu açıklarken ayette ribânın haramlığının bütün dinlerde yasak olduğuna dair delil olduğunu ve ribânın haramlığının akdin taraflarının hakları bağlamında haram kılınmadığını tam tersine Allah'ın hakkı olarak taraflara haram kılındığını gösterdiğini ifade etmiştir.⁸⁷³

H. Şahitlik

Genellikle “Bir kimsenin hazır bulunup görmek veya duymak suretiyle bildiği bir şeyi haber vermesi”⁸⁷⁴ olarak tanımlanan şahitlik ile ilgili müfessirlerimizin yorumda buldukları konumuz dahilindeki ayetlere baktığımızda وَإِذَا قُلْتُمْ فَاعْبُدُوا وَلَوْ “Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız hakkında bile olsa, adaletli olun. Allah'a verdiğiniz sözü eksiksiz yerine getirin”⁸⁷⁵ buyruğu hakkında Mâtürîdî müfessirlerin bazıları bu emrin Nisâ 135.ayette de buyrulduğu gibi şahitlik ile ilgili olduğu söylemini aktardıktan sonra, sözde adaleti gözetmenin fiilde gözetmekten daha önemli olduğunu, bu emrin her türlü söz ile ilgili olabileceği

⁸⁷⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 456; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 153.

⁸⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 199-201; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 232-234.

⁸⁷² Mutaffifin 83/1.

⁸⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 102; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 116.

⁸⁷⁴ Apaydın, H.Yunus, “Şahit”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, XXXVIII, 278.

⁸⁷⁵ En'am 6/152.

şeklinde yorumda bulunmuştur.⁸⁷⁶ Cessâs ayetin, “*şahitlikte, haber vermede, insanlar arasında hüküm vermede doğruyu araştırmak, doğru konuşmak, akraba ile yabancıyı eşit tutmak gerektiğini*” bildirerek ayeti Nisâ 135. ayete benzediğini söylemektedir. Ayrıca ayetin dünya ve ahiret faydalarını içerdiğini adalet önünde doğru konuşmaya özen gösteren birinin davranışlarında da adaletli olarak daha özenli olacağını belirtmiştir.⁸⁷⁷ Müminlerin özellikleri arasında sayılan “*şahitlikleri dosdoğru yapmak*”⁸⁷⁸ ile ilgili bunların şahitliklerini Allah için yapanların neticesinde kendilerine zarar versin veya vermesin gerçeğe uygun olarak,⁸⁷⁹ güçlüyü zayıfa tercih etmeksizin dindeki hassasiyetlerini ortaya koyup, müslümanların haklarını korumak için hiçbir ayrıntısını gizlemeden emanet kavramı kapsamında şahitliklerini dosdoğru yapanlar olduğu tefsirlerde açıklanmıştır.⁸⁸⁰

Ayrıca müfessirlerimizin konuya dair açıklamada bulunmadığı Yûsuf Sûresi 81.ayetinde, bazı müfessirler ayetin hangi yolla bilinirse bilinsin bilgisi olan kişinin şahitlik yapmasının caiz olduğu hükmünü içerdiğini söyleyerek mezhep alimlerinin görüşleri doğrultusunda da amânın, dilsizin ve sağırın şahitliklerinin ne demek istedikleri anlaşıldığı sürece caiz olduğunu belirtmiştir.⁸⁸¹

Şahitlik konusu içerisinde, Hz.Yusuf'un babasının, gördüğü rüyayı kardeşlerini anlatmamasını söylediği “*Rüyayı sakın kardeşlerine anlatma, sonra sana tuzak kurarlar! Çünkü şeytan insana apaçık bir düşmandır*”⁸⁸² ayetini bazı müfessirler ile Cessâs Hz.Yakup rüyasını anlattığında kardeşlerinin tuzak kurmak isteyebileceğinden ötürü Hz.Yusuf'a anlatmasını yasaklanmasının; kıskançlıklarından ve hilekârlıklarından, çekemeyerek tuzak kurmasından korkulan kimselerin yanında verilen nimet ve lütufların açıklanmayıp gizlenmesinin caiz olduğuna delalet ettiğini söylemiştir.⁸⁸³

⁸⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 257; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 279.

⁸⁷⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 33; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 280.

⁸⁷⁸ Me'aric 70/33.

⁸⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 109; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 119.

⁸⁸⁰ Nesefî, *Medârikü't Tenzil*, III, 539; Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, VIII, 378.

⁸⁸¹ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 426, 427.

⁸⁸² Yûsuf 12/5.

⁸⁸³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 216; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 142; Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 229; İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 38.

Mâtürîdî ise ayeti farklı bir şekilde tefsir ederek, aile bireylerinin birbirlerine şahitliği hususuna yorumlamıştır. Genellikle anne baba ve evlatların birbirlerine karşı hainlik yapmadıklarını, Hz. Yakub'un Hz. Yusuf'a kardeşleri kıskanacakları için onlara rüyasını anlatmasını yasaklarken annesine anlatmasına engel olmamasını belirtmek suretiyle buradan kardeşlerin birbirleri hakkında şahitliklerinde sorgulanamayacaklarını (şahitliklerinin kabul edileceğine) fakat anne ve babanın çocukları hakkında şahitliklerinin sorgulanacağını (şahitliklerinin kabul edilmeyeceğine) işareti bulunduğunu ifade etmiştir. Çocukların anne babaları hakkında yaptıkları şahitliklerin de böyle olduğunu belirttikten sonra mezhebinin alimlerinin *“Anne ve babanın çocuğuna şahitliği kabul edilmez, çocuğun anne babasına şahitliği de böyledir. Kardeşlerin birbirine şahitliği ise kabul edilir. Böyle olmasının sebebi, çocuk anne babasının malından, anne ve baba da çocuğunun malından yararlanır fakat kardeşler birbirlerinin malından yararlanamazlar. Başkasının malından yararlanan herkesin o kişi için yaptığı şahitliği sorgulanır, kabul edilmez. Başkasının malından yararlanmayan herkes onun için şahitlik yapabilir”* açıklamalarını aktarmıştır.⁸⁸⁴

İ. Şûra(Müşavere)/İstişare

Hz.Peygamber'in hayatında, diğer peygamberler ve inanmayanların yönetimlerinde varlığına rastlanıldığı söylenen, ilahi olan ve olmayan sistemlerde bulunan istişare ile ilgili eskiden beri⁸⁸⁵ (ما ندم من استشار, من أعجب برأيه ضل) *“İstişare eden pişman olmaz, kendi görüşünü beğenen kimse sapar”* denilegelmiştir.⁸⁸⁶

Mekke döneminde nazil olan Şûrâ Sûresinin 36-39.ayetlerinde inanarak, Rablerine tevekkül edenlerin faziletlerinden bahsedilirken üstün ahlaklarından birinin de önemli meseleleri istişare ile karara bağlamaları olduğuna dikkat çekilerek *“...İşleri de aralarındaki danışma ile yürür”*⁸⁸⁷ buyrulmaktadır.

⁸⁸⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 272; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 297, 298.

⁸⁸⁵ Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, s. 255.

⁸⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l Kur'an*, IV, 380.

⁸⁸⁷ Şûrâ 42/38.

Topluluklar için ülfet, doğruya ulaşmaya sebep olan⁸⁸⁸ istişare ile ilgili Cessâs'ın, ayetin meşveretin, danışmanın büyük önem taşıdığına delalet ettiğini, “İstişarenin iman ve namaz kılmak ile birlikte zikredilmesi konunun önemini göstermekte ve bizim meşveret ile emrolunduğumuza delalet etmektedir” şeklinde ifade etmesinden şûranın vacip olduğu görüşünü benimsediği anlaşılabilir.⁸⁸⁹

Mâtürîdî de istişarenin lüzumunu; istişarenin akılların ve zihinlerin birleşmesi olduğunu, bunlar birleştiğinde de hak ve doğru olanın daha çabuk anlaşılabileceğini vurgulayarak ifade etmiştir.⁸⁹⁰

Ayrıca bu konuda müşaverenin sıhhatine delil olduğu⁸⁹¹ söylenen bir başka ayette “Kraliçe şöyle dedi: Efendiler! İçinde bulunduğum durum hakkında bana görüşünüzü açıklayın. Sizin görüşünüzü almadan asla bir işe kesin karar vermem”⁸⁹² buyrulmaktadır. Mâtürîdî yönetim adabına dair çıkarımda bulunarak Sebe melikesinin kavmi ile istişare edip görüşlerini belirtmesini istemesinden bunun hükümdarların adeti, siyaseti olduğunu, Hz.Peygamber'e de Âl-i İmran 159. ayet ile aynı şeyin emredildiğini söylemiştir.⁸⁹³

J. Cana Kıyma, Kısas ve Diyet

Yaratılanların en değerlisi olan insanın canının güvenliği, hayatının korunması en temel haklardandır. İslam dini, can güvenliğini sağlamak için insan öldürmeyi kesin bir şekilde yasaklamış, haram kılmıştır.

Mekke döneminde nazil olan ayetlerde cana kıymak kesin olarak haram kılınmış, bu dönemde uygulama imkanı olmadığından cezai müeyyideler ile ilgili ayetler Medine döneminde nazil olmuştur.

Allah'ın has kullarının en başta gelen özellikleri arasında cana kıymamak gelmektedir.⁸⁹⁴ Konu dahilindeki En'âm ve İsrâ Sûrelerindeki “Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın”⁸⁹⁵ ayetlerinde hak etmesi

⁸⁸⁸ İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 91.

⁸⁸⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 510; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 289.

⁸⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIII, 203; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 220.

⁸⁹¹ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XVI, 154.

⁸⁹² Neml 27/32.

⁸⁹³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 381; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 443.

⁸⁹⁴ Furkân 25/68.

⁸⁹⁵ En'âm 6/151; İsrâ 17/33.

müstesna, haksız yere insan hayatına kıyılmayacağına vurgu yapılırken tefsirlerde⁸⁹⁶ hak edilenin Hz. Peygamber'den rivayet olunan hadiste zikredilen; “*Müslüman bir kimsenin kanı ancak üç sebeple helal olur: Evlendikten sonra zina etmek, müslüman olduktan sonra küfre dönmek, haksız yere cana kıymak*” hususları olduğu aktarılmaktadır.⁸⁹⁷ Cessâs hak etme sebeplerini açıklarken meşru devlet düzenine baş kaldırılmasını da zikretmektedir.⁸⁹⁸ Râzî, bu husustaki ayetler ile ilgili öldürmenin haramlığını, yasakladığını gerektiren hükmün daimi olarak var olduğunu, öldürmenin cevazının ise arızî olduğunu “*Allah haram kıldı*” (حَرَّمَ اللهُ) ifadesinin haramlığı gerektiren hükme, (أَلَّا بِالْحَقِّ) ifadesinin de arızî olan bir sebebe işaret ettiğini vurgulamaktadır.⁸⁹⁹

1. Suçların Şahsiliği

Cezaların, suçların şahsiliği sadece suç işleyenler ile onlara iştirak edenlere uygulanması demektir. İslam hukukunda da suçtan yalnızca onun işleyen sorumludur.⁹⁰⁰ Bir suçlunun başka birinin suçunu yüklenemeyeceğine dair “*De ki: Herkesin yaptığıının sonucu kendisine aittir. Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez*”⁹⁰¹, “*Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz*”⁹⁰², “*Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez*”⁹⁰³, “*Hiç kimse başkasının günah yükünü yüklenmez*”⁹⁰⁴, “*Hiçbir günahkâr başkasının günahını yüklenmez*”⁹⁰⁵ ayetleri delil gösterilerek cezaların/suçların şahsiliği ilkesi benimsenmiştir.

⁸⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 268; X, 276; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 298; X, 315; Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XVII, 282.

⁸⁹⁷ Buharî, “Diyât”, 22; Müslim, “Kasâme”, 25-26; İbn Mâce, “Hudûd”, 1; Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali (ö. 303/915), *Sünen-i Nesai*, “Kasâme”, 13, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000. Haklı sebeple öldürme gerekçeleri içerisinde hadisteki üç hak ile beraber savaşta düşmanı öldürmek de sayılmıştır. bkz. Kandemir, Mehmet Yaşar; Zavalı, Halit; Şimşek, Ümit, *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli*, İFAV Yayınları, İstanbul 2019, I, 499.

Mâtürîdî, adam öldürmede ilimlerin ve hikmetlerin yok olması söz konusu olup başkasını öldürdüğünde öldürüleceğini bilen bundan kaçınacağını, zina sebebiyle recm edileceğini bilen de zinadan uzak durup terk edeceğini, küfre dönmek sebebiyle öldürmede de öldürüleceğini bilen bundan vazgeçmesi ile dinin yaşaması söz konusu olduğuna değinmektedir. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 268; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 298.

⁸⁹⁸ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'an*, III, 510; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 289.

⁸⁹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XVII, 282.

⁹⁰⁰ Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991, s. 153, 154.

⁹⁰¹ En'âm 6/164.

⁹⁰² İsrâ 17/15.

⁹⁰³ Fâtır 35/18.

⁹⁰⁴ Zümer 39/7.

Cessâs diğer ayetlerde izahta bulunmazken En'âm 164.ayetinde, Allah Teâlâ'nın herkesin işlediği kendi fiilinden sorumlu olacağını haber vermesinden, ayetin bir delil ile istisna edilenler haricinde bir başkasının diğer kişinin üzerinde tasarrufta bulunamayacağına, bunun caiz olmadığına delil gösterilebileceğini ifade etmiştir.⁹⁰⁶

2. Cezalandırmanın Yapılan Kadar Olması

Suçta misli ile karşılık verilmesi, cezalandırmanın yapılan kadar olması ile ilgili ahiret ve dünya hayatına ilişkin hükümler ile ilgili ayetlerden “Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle cezalandırın. Eğer sabrederseniz, elbette bu, sabredenler için daha hayırlıdır”⁹⁰⁷, “Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir davranıştır; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O haksızlık edenleri sevmez”⁹⁰⁸ ayetlerinin doğrudan bu başlık altında ifade edilebileceğini söyleyebiliriz.

Müfessirlerin kısasın uygulanmasına dair hükümler çıkardığı Nahl 126. ayet ile ilgili Mücâhid, İbn Sîrîn, Süfyân es-Sevrî ayetin mensuh olmadığını, ayet ile bir zulme uğrayan kişinin kendisine haksızlık yapanı zulmettiği kadarıyla cezalandırabileceği, cezalandırmada bunu aşmamasının açıklandığını söylemişlerdir.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ Necm 53/38.

⁹⁰⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 36; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 290.

⁹⁰⁷ Nahl 16/126. Bazı tefsir alimleri ayetin Uhud günü Hz.Hamza olayı hakkında Medine'de indiğini kabul etmektedir. Derveze üslupları içerik ve akışın bu konuda tereddüte sevk ettiğini ve Mekke'de indiklerine dair olan rivayeti tercih ettirmeye yönelttiğini, ayetlerin üslup ve kapsamının da Mekke döneminde indikleri görüşünü teyit ettiğini ifade etmiştir. bkz. Derveze, *et-Tefsîrû'l Hadîs*, IV, 71. en-Nehhas(ö.338/950) da Mekke'de indiği görüşündedir. bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XII, 461.

⁹⁰⁸ Şûrâ 42/40.

⁹⁰⁹ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XIV, 405, 406. Cessâs Şûrâ 40.ayetini örnek göstererek Hûd 38.ayetinde alay mahiyetinde başkasını zemmetmenin cezasının yeren kişinin hak ettiği kadar olması gerektiğini söylemiştir. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 211; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 126.

3. Öldürme ve Öldürülen Kişi ile İlgili Şartlar

Cana tecavüz yani öldürme ve yaralama şerî cezayı gerektiren cinayetlerdendir. Herhangi birini öldürme veya bir yerini yaralama durumunda şerî cezalardan kısas veya malî ceza yani diyet(kan bedeli) gerekir.⁹¹⁰

Cessâs vacip, mübah, haram ve de ne vacip ne mübah ne de haram olan öldürme şeklinde öldürmenin dört kısma ayrıldığını söyledikten sonra vacip öldürmenin savaş esnasında öldürülen düşmanları, öldürülmesi haram olan bir kimseyi öldürmeye kastedeni, sihirbazın ve had şeklinde uygulanması gereken her öldürme olduğunu; mübah öldürmenin, kısas olarak uygulanması gereken vacip bir öldürmenin maktulün velisine(öldürmek veya affetmek seçenekleri) bırakılması ile harbîlerin tarafımızda yakalanması; haram olan öldürmenin kısası gerektiren(İslam diyarında bir müslümanı kasten öldürmek) ve kısas değil diyet ödemeyi gerektiren öldürme olarak iki kısma ayrıldığını; ne vacip ne mübah ne de haram olan öldürmenin de yanılanın, dalgının, uyuyanın, deli ve çocuğun öldürmesi olduğunu izah etmiştir.⁹¹¹

Kisas ve diyet konularında kasıtlı veya hataen öldürme ve yaralama suçunun haramlığı ve bu suçları işleyen hakkındaki hükümlerin sabit ve delaletin kesinliğine dair pek çok Medenî ayet dışında, Mekkî ayetlerden “Eğer ceza verecekseniz size yapılanın misliyle cezalandırın”⁹¹², “Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın”⁹¹³ ayetleri ile ilgili açıklamalarını inceleyeceğiz.

Nahl 126. ayetin genel hükmünün; hür, köle, erkek, kadın, müslüman ve zimmî fark etmeksizin katil olan herkese kısas uygulanmasının vacip olduğunu⁹¹⁴ söyleyen Cessâs ayetin başındaki عَاقِبْتُمْ ifadesinin aslında ceza değil, yapılan işkence ve zulme karşı misillemede bulunmak olduğunu söylerken, nüzul sebabını Uhud şehitlerine yapılanlar olduğunu belirttikten sonra ayetin bir sebebe dayalı olarak inmesinin kapsamına dahil olan hususlarda hükmünü uygulamaya engel oluşturmadığı, hükmünün kapsadığı olayların hepsine uygulanması gerektiğini ifade

⁹¹⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid(Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, III, 484.

⁹¹¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, II, 306; Cessâs, *Ahkâm*, V, 30, 31.

⁹¹² Nahl 16/126.

⁹¹³ İsrâ 17/33. Dahhak öldürme ile ilgili olarak Kuran'dan nazil olan ilk ayet bu olup, Mekki'dir demiştir. bkz. Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, VII, 3241.

⁹¹⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, I, 165; Cessâs, *Ahkâm*, I, 426.

etmiştir.⁹¹⁵ Mâtürîdî ise ayetin nüzul sebebi hakkında farklı görüşlerin ileri sürüldüğünü; “bazılarının bu ayetin Uhud Savaşı'nda ashaba yapılan işkencelere dair, bazılarının kâfirlerle yapılan savaşlarda onların başlattığı savaşa karşılık verilmesine ve yaptıkları kadar cezalandırılmalarını emrine dair, bazılarının ise müslümanlar hakkında indiği hükmünün kısas öldürme dışında kesme-yaralama cezaları ile ilgili olup bunda haddi aşmamalarının emredildiğine dair” şeklinde belirttikten sonra kendi görüşünü ayetin sonundaki “sabredenler için çok hayırlıdır” mealindeki beyanın savaşta sabretmek daha hayırlı olmayacağı için ayetin savaş hakkında olmayıp kısas hakkında indiğine işaret ettiğini, en doğrusunu Allah bilir ifadesi ile vermiştir.⁹¹⁶

Bu ayetler bağlamında kısasın uygulanmasına gelince misli misline uygulanması yani “öldüren, öldürdüğü kimseyi ne şekilde öldürmüş ise, kendisi de o şekilde öldürülür” görüşünde olan İmam Malik ile İmam Şafii'nin aksine Ebu Hanife ve tabiipleri “Katil öldürdüğü kimseyi ne şekilde öldürmüş olursa olsun, kendisine kılıç ile kısas uygulanır”⁹¹⁷ demişlerdir. Ayetin tefsirinde de Cessâs, Hanefî mezhebinin görüşü doğrultusunda açıklamalarda bulunduktan sonra, affetmenin kısas uygulanmasından daha faziletli olduğuna delalet ettiğini vurgulamıştır.⁹¹⁸ Diğer mezheplerin görüşlerini eleştirerek onları söyledikleri; taşla vurup ezme, yakma, suda boğma, uçurumdan aşağı atma hususunda misillemenin belli bir sınırı olmayacağı bunun da kısas olmayacağını bu sebeple caniye misilleme yapılmaksızın kılıç kullanarak kısas uygulanması gerektiğini belirtirken, soru-cevap usulüyle anlattığı bu kısımda yine misilleme ve kısas kelimeleri ile her iki durumun kast edilmesi yani önce katile gerçekleştirdiği fiilin aynısının yapılması sonra da öldürülmesinin caiz olmadığına rivayetleri de dayanak getirerek ifade etmiştir.⁹¹⁹ Mâtürîdî ayetin müslümanlar ve kısas hakkında olduğuna dair görüşünü belirtse de ayette başka bir yorumda bulunmamıştır.⁹²⁰

⁹¹⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 30; III, 252; Cessâs, *Ahkâm*, I, 80; VII, 235.

⁹¹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 219, 220; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 244-246.

⁹¹⁷ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, III, 484.

⁹¹⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 252; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 235.

⁹¹⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 196, 197; Cessâs, *Ahkâm*, I, 507, 508.

⁹²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 219, 220; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 244-246.

Kıyasın kimler tarafından alınması gerektiği konusunda “*Haklı bir sebep olmadıkça Allah’ın dokunulmaz kıldığı cana kıymayın. Bir kimse haksızlıkla öldürülürse velisine yetki verdik; ancak o da öldürme hususunda haksızlığa sapmasın; çünkü o, yeterince yardıma mazhar olmuştur*”⁹²¹ ayeti hakkındaki açıklamaları incelediğimizde, Mâtürîdî burada veli ile kastedilen ölünün terikedeki halefi olan varisleri olabileceğini ve ayetin lafzi anlamına göre varislerden birisinin kan bedelini talep etmeyi gerçekleştirebileceğine delil bulunduğunu belirttikten sonra bunun da Ebu Hanife'nin “*Varislerin bazısı küçük bazısı büyük olsalar da küçüklerin büyümeleri beklenmeden büyük olanların kan bedelini talep etme hakkı olurdu*” görüşünün doğruluğuna işaret ettiğini belirtmiştir.⁹²²

Cessâs ise سُلْطَانًا kelimesi ile kıyasın kastedildiği hususunda fakihlerin görüş birliği içerisinde olduklarını, taammüden öldürmede farklı görüşler bulunduğunu belirtir.⁹²³ Diğerlerinin kıyas uygulatma, diyet alma ile ilgili görüşlerine yer verdikten sonra kendisi, ayette diyet almanın kastedildiğinin ispatlanmadığını, kastedilenin kıyas olduğunu, buna göre de ayetin zahiri manasının; “*Maktulün mirasçılarında bir kısmı küçük bir kısmı büyük olursa küçüklerin büyüüp ergen olması beklenmeden katile kıyas uygulanır*” diyerek Ebu Hanife'nin görüşü olduğunu belirtmiştir.⁹²⁴ Mâtürîdî'nin diyet için kullandığı cümleyi Cessâs kıyasın uygulanması için kullanması aynı ifadeyi kendi bakış açıları doğrultusunda yorumladıklarını göstermektedir.

Burada kendisine kıyas uygulanması gereken katile kıyas uygulatılmayıp, rızası olmadan diyet almanın caiz olmadığına Nisâ 29. ayetin de delalet ettiğini ifade ederek Ebu Hanife ve fakih arkadaşları ile aynı fikirde olan Cessâs, İmam Şafii'nin yer aldığı diğer grubun görüşünü yani maktulün velisine, kıyas uygulatma veya diyet alma seçeneğinin tanınmasının söz konusu ayetleri nesh edebilecek başka bir ayet yada hadis olmadan caiz olmadığını vurgulamaktadır.⁹²⁵ Ayetteki “*Biz onun velisine*

⁹²¹ İsrâ 17/33.

⁹²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 269; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 299.

⁹²³ Taammüden öldürmede gereken ceza ile ilgili; Ebu Hanife ve ashâbı, Malik b. Enes, Sevri, İbn Şübrüme, Hasan b. Salih “Maktulün velisi sadece kıyas uygulatır. Katilin rızası olmadan diyet alamaz.” Evzaî, Leys b.Sa'd ve Şafî “Maktulün velisi kıyas uygulatmayı veya katil razı olmasa da diyet almayı seçebilir. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 183; Cessâs, *Ahkâm*, I, 470, 471.

⁹²⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 183; III, 260; Cessâs, *Ahkâm*, I, 470; VII, 259.

⁹²⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 183; Cessâs, *Ahkâm*, I, 471.

yetki vermişizdir” beyanının maktulün mirasçılarında hepsinin katile kısas uygulatma yetkisine sahip olmalarının gerekliliğini gösterdiğini söylerken İmam Malik'in mirasçısı olan kadınların katili kısas uygulama yetkileri olmadığına ve bu konuda diğer görüşlere yer veren Cessâs açıklamasına kadın velilerin kısas uygulama yetkisine mirasçısı olarak sahip olmasalar kısasın karşılığı olan diyete de mirasçı olamayacaklarını, maktulün bir kısım mirasçılarının bazı mallarına mirasçı olması, bazılarına olmamasının hem Kur'an'ın açık hükmüne hem de fıkıh usulüne aykırı olduğundan caiz olamayacağını izah ettikten sonra mezhebinin alimlerinin “Çocuk, kadın ve erkek bütün mirasçılar mirastaki payları oranında kısas uygulama yetkisine sahiptirler” sözlerini aktararak⁹²⁶ görüşünü desteklemiştir.

Bakara 178. ayette kısas bahsine genişçe yer veren Cessâs, hür ile köle, erkekler ile kadınlar, baba-oğul arasındaki öldürmeler, müminin gayrimüslim sebebiyle kısasa tabii tutulması gibi pek çok başlık altında uzunca açıklamalarda bulunmaktadır. Burada bu başlıklar içerisinde çeşitli Mekki ayetlerin tefsirinde atıflarda bulunarak vurgulanan evladını öldüren babanın durumu ile ilgili hükümden kısaca bahsedeceğiz.

Evladını öldüren babaya kısas uygulanması hususunda fakihler ihtilaf içerisinde. Bir çoğunun, evladını öldüren babaya kısas uygulanmayacağı, kendi malından diyet ödemesi gerektiği görüşünde olduğunu belirten Cessâs, mezhebinin Hanefi alimleri, Evzai ve Şafii'nin de bu görüşte olduğunu baba ile dedenin bu hükümde eşit olduklarını söylediklerini aktarır. Evladını öldüren babaya kısas uygulanmasını uygun görmeyen fakihlerin delilini rivayetleri sıralayarak vermiştir.⁹²⁷ Ayrıca “Biz insana anne babasına iyi davranmasını emrettik”⁹²⁸ ayetinin de evladını öldüren babaya kısas uygulanmayacağına delalet ettiğini belirtmiştir.⁹²⁹ Yine “Eğer

⁹²⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 261, 262; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 263. Ayrıca maktulün velisine tanınan kısas uygulama yetkisi hususunun kölesini öldüren efendiye, sağlığında da vefatından sonra da efendisi olduğu için, kendine kısas uygulatması da düşünülmemeyeceğinden kölesini öldüren efendiye kısas uygulanmasının caiz olmayacağı belirtilmiştir. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 168; Cessâs, *Ahkâm*, I, 433.

⁹²⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 176; Cessâs, *Ahkâm*, I, 454. Hanefiler, Şafiiler ve Hanbeliler kişi kendi oğlu sebebiyle öldürülmez demiştir. Malikiler de oğlunu yere yatırıp kesmedikçe, mazeretsiz ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde ölünceye dek hapsedmedikçe kısasa tabii tutulmaz, demiştir. bkz. Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, VII, 3255.

⁹²⁸ Ankebût 29/8.

⁹²⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 454; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 148, 149.

anne baban, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarlarsa bu durumda onlara uyma ama yine de onlara dünyada iyi davran...’’⁹³⁰ buyruğundaki anne babaya iyilik kapsamına, evladını öldüren babaya kısas uygulanamayacağı, evladına zina isnadında bulunan babaya iftira haddi uygulanamayacağı, evladına olan borcunu ödemeyen babanın hapsedilemeyeceğinin girdiğini söylemiştir.⁹³¹

İslam ceza hukukunda suçlar; haddi gerektiren, kısas ile diyeti gerektiren, ta’zir suçları olarak üçe ayrılır. Bu kapsamda yanlışlıkla öldürülen kişinin diyeti ile ilgili maktulün velisine diyet verilmesi gerekmektedir. Konu ile ilgili olarak Mâtürîdî “Bir kötülüğün karşılığı ona denk bir davranıştır; ama kim bağışlar, düzeltme yolunu tutarsa onun mükâfatını Allah verir. Hiç şüphe yok ki O haksızlık edenleri sevmez’’⁹³² ayetini yorumlarken, ayette affettiği zaman insana mükâfatını Allah Teâlâ'nın vereceğinin haber verildiği bundan dolayı da başka bir şey almaya hakkı olamayacağını dolayısıyla bunun, suçluyu affettikten sonra kişi ondan diyet alabilir diyerek isterse suçludan diyet almayı veya vazgeçmeyi caiz görenlerin görüşlerine aykırı düştüğünü belirtmiştir.⁹³³

Konu ile ilgili Hz.Musa'nın bir adamı öldürmesi olayı da müfessirlerin kıssalardan hüküm çıkardıkları örneklerden olup burada Mâtürîdî Tâhâ 40.ayette kasta benzer öldürmede, atılan yumruk öldürücü bile olsa kısas cezasının uygulanmayacağına delil bulunduğunu, sûrenin 21.ayetindeki “Rabbim beni zalimler topluluğundan kurtar” ifadesinde onların zalimler olarak nitelendirilmesine dayandırmakta ve eğer Hz.Musa'ya kısas uygulamak gerekli olsaydı onlar için Allah Teâlâ'nın zalimler ifadesini kullanmayacağını, en doğrusunu Allah bilir diyerek açıklamıştır⁹³⁴ Yine aynı olay ile ilgili Kasas sûresinin 15.ayetinde Ebu Hanife'nin “Bir başkasını öldürücü büyük bir taşla veya büyük bir odunla öldüren kimse ceza olarak öldürülmez, bundan dolayı ona kısas gerekmez” fetvasına istidlal etmenin

⁹³⁰ Lokmân 31/15.

⁹³¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 458; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 157.

⁹³² Şûrâ 42/40.

⁹³³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XIII, 205; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 222.

⁹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, IX, 198; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 263.

mümkün olduğuna delil olduğunu kısaca üzerinden değerlendirmede bulunarak izah etmiştir.⁹³⁵ Cessâs bu ayetlerde yorumda bulunmamıştır.

K. Zina

“Allah'ın hakkı olarak belirlenmiş ceza” demek olan had ve had suçları arasında yer alan zina⁹³⁶ evlilik dışı cinsî münasebet mânâsına gelmekte olup, Kur'an-ı Kerim'de büyük günahlar arasında sayılmış ve kesin olarak uzak durulması istenmiştir.⁹³⁷

Evlilik birliğini dağıtan, nesli bozan ve toplumları ifsad eden zina Mekke döneminde haram kılınmıştır. Kur'an-ı Kerim neslin muhafazası için zinayı haram kılmakla birlikte, zinaya götüren yolları da kapatmaktadır. “Zinaya yaklaşmayın! Çünkü o hayâsızlıktır, çok kötü bir yoldur”⁹³⁸ buyurulmuştur. Mâtürîdî ayette çirkin iş anlamına gelen فَاحِشَةً kelimesi kullanıldığını, bunun akıl ve hikmet bakımından çirkin ve kötü bir şey olduğunu belirtirken “Zinaya yaklaşmayın” buyruğunun zinanın kendisinin yasaklanması, haramlığı olabileceği gibi zinaya götüren; öpmek, dokunmak vb. zina sebeplerinin yasaklanması, haram kılınması olabileceğini ifade etmiştir.⁹³⁹

Cessâs ise kesin bir dille ayette zinanın haram kılındığının haber verildiğini söyledikten sonra Mâtürîdî gibi “fahişe”nin aşırı derecede ve çok çirkin bir iş olduğunu belirtip bu ayetin hakkında nakli delil gelmeden önce de zinanın aklen çok çirkin bir iş olduğuna delalet ettiğini açıklamıştır.⁹⁴⁰

⁹³⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 22; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 32.

⁹³⁶ Belîk, İzzeddin, *Âyet ve Hadislerle İslâmî Hayat*, çev. İbrahim Cücük, Vecdi Akyüz, Salim Ögüt, İklim Yayınları, İstanbul 1992, III, 186.

⁹³⁷ En'âm 6/ 151; İsrâ 17/32; Furkân 25/68.

⁹³⁸ İsrâ 17/32. Mekke döneminde cezası belirlenmediği için daha önce de ifade ettiğimiz üzere tasnifini yaptığımız başlıklar birbirinden keskin hatlar ile ayrılamaz, bu sebeple ahlaki hükümler içerisinde de değerlendirilebilecek olan zina başlığını, hüküm ile ilgili ayetlerde genel kabule göre ukubat bölümünde değerlendirilmesinden yola çıkarak bu bölümde inceledik. Aynı şekilde bu bölümdeki cezası henüz belirlenmemiş ahlaki hükümler ile de ifade edilebilecek zina konusundan sonraki başlıkları da genel kabul doğrultusunda bu bölümde inceledik.

⁹³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 267, 268; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 297.

⁹⁴⁰ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, III, 260; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 258.

Furkân Sûresi 68.ayetinde “*Haksız yere, Allah’ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler...*”⁹⁴¹ buyruğunda, mümin kulların özellikleri arasında sayılan zina etmemek adam öldürme ile yan yana zikredilerek bu günahın büyüklüğünü göstermektedir.

Neticede zinanın haram kılınması Mekki ayetlerde olmuş, dünyadaki cezası ise Medenî ayetler ile belirlenmiştir.⁹⁴²

L. Hamr/Sekir

Sözlükte “*örtmek, gizlemek, mayalamak*” gibi manalara gelen hamr, özelde akli örtmesi sebebiyle şarap için genelde ise sarhoşluk veren bütün maddeler için kullanılır.⁹⁴³

Had suçları arasında yer alan, insanlar arasına kin ve düşmanlık sokan, Allah’ı anmaktan, namazdan alıkoyan, insanı diğer canlılardan ayırıp mükellef yapan özelliğini yani aklını örtmekle can ve mal kaybına sebebiyet veren, cahiliye toplumunun kötü alışkanlıklarından biri olan içki tedrici bir yöntemle haram kılınmıştır. Bu konuda ilk ayet Mekke döneminde inmiş ve içki, güzel rızıktan ayrılmıştır. “*Hurma ağaçlarının ve üzüm asmalarının ürünlerinden hem içki hem de güzel besinler elde edersiniz. Bunda da aklını kullanan bir topluluk için açık delil vardır.*”⁹⁴⁴

Sarhoş edici içecekler çeşitlerine göre; üzümden elde edilen hamr, bazık, musannef, müselles ile; hurmadan elde edilen seker, fadîh, nebiz olarak isimlendirilmektedir.⁹⁴⁵ Bu bağlamda tefsirlerde sarhoş edici şeyler ile ilgili inen bu ilk ayetin tefsirinde de (سكر) kelimesi ile neyin kastedildiği tartışılmış, çeşitli görüşler ortaya konulmuştur.⁹⁴⁶ Cessâs selef ulemasının ayetteki سَكْرًا kelimesini şarap, nebiz ve haram içecekler anlamına geldiğini söylediklerini buna göre de bu kelimenin bunların tümünü kapsadığına dair uzunca bir açıklama yaptıktan sonra haram olan

⁹⁴¹ Furkân 25/68.

⁹⁴² Nisâ 4/15, 16; Nûr 24/2.

⁹⁴³ Râğîb el-İsfahânî, el-Müfredât, s.298; İbn Manzûr, *Lisânü’l Arab*, IV, 297; Paçacı, İbrahim, “Hamr”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2017, s.228.

⁹⁴⁴ Nahl 16/67.

⁹⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, III, 1074.

⁹⁴⁶ bkz. Taberî, *Câmiu’l Beyân*, XIV, 275-284; Mâverdî, *en-Nüket ve’l-Uyûn*, III, 198; Begavî, *Me’âlimü’l-Tenzîl*, V, 28; İbn Cevzî, *Zâdu’l Mesîr*, IV, 464, 465; Nesefî, *Medârikü’l Tenzîl*, II, 221; İbn Kesîr, *Tefsîru’l Kur’âni’l Azîm*, IV, 581; es-Sâyis, *Tefsîru’l-Âyâtü’l-Ahkâm*, I, 168.

sekerin hurma şirasından yapılan bir içki olduğu belirtmiştir.⁹⁴⁷ Mâtürîdî ise ayetin tefsirinde kendinden önceki müfessirlerin açıklamalarını aktarmakla yetinmiştir.⁹⁴⁸

Müfessirlerin içki yasağından önce nazil olması durumunda hüküm itibariyle mensuh bir ayet, sonra ise itap ile minneti içine aldığına değinilen ayet ile ilgili M.Demirci ayette üzüm ve hurmanın seker ve güzel rızık olarak kullanıldığını, güzel rızık olmalarının herhangi bir kimyasal dönüşüme uğramadan, bilinen halleri gibi yenilmesini ifade ettiğini; سَكْرًا kelimesinin önce zikredilip güzel bir rızık ifadesinin ayrı tutulmasının bunun hem güzel rızık olmadığına, hem de o zaman henüz içki yasaklanmamış olmakla birlikte sekerin makbul bir şey olmadığına dikkat çekildiğini belirtmiş, ayetin nazil olduğu dönemde sahabilerin bazısının içkinin haram kılınmadığı düşüncesi ile alışkanlıklarını sürdürdükleri bazısının ise Allah Teâlâ'nın güzel rızık kategorisine koymadığını dikkate alarak içkinin haram kılındığını kabul ederek eski alışkanlıklarını terk ettiklerini, müfessirler arasındaki farklı yorumların da sahabenin bu yaklaşımından kaynaklandığını söylemiş, bazı müfessirlerin seker kelimesini mutlak haram olmayan içecekler için kullandığını zikredip genel kanaatin "sarhoşluk veren içki" manasında olduğunu belirtmiş ve bunu da en uygun yaklaşımdır diyerek tasdiklemiştir.⁹⁴⁹

Nitekim ilgili ayeti kerime ile içki henüz haram kılınmamış ancak güzel rızıkla mukabil zikredilmekle içkinin dolaylı yoldan iyi bir şey olmadığı anlatılarak, zihinler daha sonra gelecek içki yasağına hazırlanmıştır.⁹⁵⁰

M. Yol Kesme ve Hırsızlık

Yol kesicilik ve hırsızlık had suçları arasında yer almaktadır. Bu konuda Mekkî ayetlerdeki kıssa ayetleri yorumlanarak hükümler çıkarılmıştır. Kur'an-ı Kerim'de Hz.Yusuf ile kardeşleri arasında gerçekleşen su kabının çalınması ve hırsızın mal sahibinin yanında alıkonulma cezasının⁹⁵¹ anlatılmasından hırsızlığın

⁹⁴⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 240; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 203-205. Cessâs En'âm 120. ayeti açıklarken ayetin içkinin haramlığını da gerektirdiğini belirtmiştir. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 7; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 215.

⁹⁴⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VIII, 138; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 161, 162.

⁹⁴⁹ Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, II, 165, 166.

⁹⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 273; Kandemir, Mehmet Yaşar; Zavalı, Halit; Şimşek, Ümit, *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâli*, I, 938; Karagöz, İsmail, *İlahî Yasaklar*, Kar Yayınları, Ankara 2014, s.265.

⁹⁵¹ Yûsuf 12/70-77.

hoş karşılanmayan bir davranış olduğu, hırsıza nasıl davranılacağı, cezası ve neye göre yargılanacağı gibi hususlarda dolaylı olarak hüküm çıkarıldığından bahsedilmiştir.⁹⁵²

Yol kesmeye dair, Hz. Salih'in devesinin öldürülmesi hadisesini anlatan “*Derken, o dişi deveyi ayaklarını keserek öldürdüler, böylece rablerinin emrinden dışarı çıktılar...*”⁹⁵³ ayetinde devenin herkesin yardımını ve rızası ile kesildiği, kesme fiiline bizzat katılıp katılmamak farketmeksizin herkesin azapta ortak olduğunu belirten Mâtürîdî bu ayetin “*Yol kesen eşkiyadan biri adam öldürür ve onun malını da alırsa diğerleri buna katılmasalar bile, hepsi yani öldürmeye katılan da katılmayanlar da suça ortaktır*” diyen mezhebinin alimlerinin görüşlerine delil olduğunu, birbirlerine yardım ettikten sonra yol kesicilerin hükmünün hepsine uygulanacağını ifade etmiştir.⁹⁵⁴

Cessâs bahsi geçen ayetlerde bir değerlendirmede bulunmamıştır.

N. İkraah(Küfre Zorlanmak) ve İrtidad

Bi'setin ilk yıllarında müşrikler İslam'ı kabul etmemekle beraber diğer insanları engellemek için de her türlü çabayı göstererek, İslam'a girenlerden zayıf, güçsüz kimseleri dinlerinden döndürmek için çeşitli işkenceler uyguluyorlardı. Böyle bir ortamda, Mekke döneminde inen ayetler ile normalde caiz olmayan küfrü gerektiren sözlerin söylenmesinin ikrah/zorlama durumunda diliyle söylenmesine ruhsat verilmiştir. Bu konuda dil ile küfrün izharının cevazına delil olarak zikredilen “*Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sarparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır*”⁹⁵⁵ ayetinin tefsirinde Mâtürîdî, baskının imanı veya küfrü isteyerek tercih etmeyi kaldırdığını dolayısıyla kişinin kalbi iman ile dolu iken baskı altında mecbur bırakıldığında dili ile küfrü söylemesi durumunda bunun küfür olmadığını belirterek iman ve küfrün kalbe bağlı olduğunu bunun da kullanılmasında sahibinden başkasının yetkili

⁹⁵² Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, s. 244-247.

⁹⁵³ A'râf 7/77.

⁹⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VI, 410; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 438.

⁹⁵⁵ Nahl 16/106.

olmadığını, kalp üzerinde baskının tesiri olamayacağı için kalbini küfre açan kişinin kafir olacağına vurgu yapmıştır.⁹⁵⁶

Cessâs, Hz.Peygamber ile Ammar b. Yasir'in ilgili diyalogunu aktardıktan sonra zorlama halinde küfrü gerektiren bir sözü söylemenin caizliğine delalet ettiğini, bunu söylemenin mübah olmasının kişi söylemediği takdirde öldürülmekten veya organlarından birini kaybetmekten korkması durumunda olacağını Hz. Peygamber'in bu olayda *إِنْ عَادُوا فَعُدُّوا* "Sen yinede öyle yap" demesinin vaciplik veya mendupluk değil mübahlık ifade ettiğini belirtmiştir. Yine bu konuda Hanefi mezhebi alimlerinin *"Zorlanma durumunda küfür kelimesini söylemek her ne kadar mübah ise de eftal olan takiyye yapmamak ve öldürülünceye kadar küfür kelimesini söylememektir"* ifadesini zikrettikten sonra Hubeyb b. Adiy olayını örnek göstermiştir.⁹⁵⁷

Ayrıca burada Mâtürîdî ve Cessâs mezheplerinin görüşleri doğrultusunda zorlanan kimsenin boşama, köle azat etme, evlenme, yemin ve benzeri konularda söylemlerine göre sonucun gerçekleştiğini, ilgili konudaki sözü söylemeye yönelmekle tasarruflarının geçerli ve bağlayıcı olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁵⁸ Cessâs, Maliki ve Şafiilerin bu tasarrufların hepsini geçersiz saymalarına karşın, Bakara 230. ayetin zahirinin tasarrufların bağlayıcı olduğuna delalet ettiğini örnek vermiştir.⁹⁵⁹

⁹⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 334; VIII, 198-200; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 360; VIII, 221, 222.

⁹⁵⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, II, 12; III, 249; Cessâs, *Ahkâm*, III, 482; VII, 227, 228. Cessâs bu ayette tehdit ve zorlamanın değişik hükümleri olduğunu; bazılarında takiye yapmanın gerekli olduğunu (içki içmek, ölü hayvan eti yemek vb.); bazılarında ise istenilenin yapılamayacağı (birini öldürmek ve zina etmek vb.); bazılarında ise zorlanan için yapması caiz ise de yapmamasının faziletli olduğunu (küfür kelimesini telaffuz etmeye veya benzeri şeyleri yapmaya zorlanmak) genişçe açıklanmaktadır. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 249-252; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 227-234.

Bu konuda benzer bir açıklamayı Kehf 10. ayetin kişinin dininde sınanmaya maruz kalmaktan korkması halinde dinini kurtarması için kaçması, takiye şeklinde de olsa küfür kelimesini açıktan söylememesi gerektiğine delalet ettiğini belirterek ifade etmiştir. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 276; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 303.

⁹⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 198; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 221; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 250; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 229. Burada Mâtürîdî satma, satın alma ve benzerlerinin sözün kendisi ile ilgili olmadığını, malı alıp vermek suretiyle gerçekleştiğinden baskı altında kalınmasının alışverişin iptalinde etkili olacağını belirtmiştir. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 199; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 222.

⁹⁵⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 250; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 229.

O. Yemin

Sözlükte “sağ taraf, sağ el, gerçek, sağlamlaştırma, kuvvet”⁹⁶⁰ gibi manalara gelen yemin, terim olarak “bir kimsenin Allah'ın adını veya sıfatını zikrederek sözünü kuvvetlendirmesi”ni⁹⁶¹ ifade etmektedir.

Burada Mekkî ayetlerde bu başlık içerisine girebilecek yorumlarda bulunan “yeminde istisna” ve “Hz. Eyüp'ün yemini” konuları anlatılacaktır.

1. Yeminde İstisna

Alimler, yemine başlarken kastedilen ve yemine bitişik olarak, ara verilmeden dille söylenen istisnanın yeminde etkili olduğu, böyle bir istisna yapıldığında yeminin gerçekleşmediği hususunda müttefiktir.⁹⁶²

“Allah izin verirse demeden hiçbir şey için, ‘Şu işi yarın yapacağım’ deme! Unuttuğun takdirde Rabbini an ve umarım Rabbim bana, doğruya bundan daha yakın yolu gösterir”⁹⁶³ ayetini yorumlarken Mâtürîdî yeminleri, vaatleri kıyaslayarak kişinin yemin ederken Allah dilerse diye istisna getirmesi gerektiğini söyleyenlerin yanlış bir kıyas yaptıklarını, yeminlerin Allah'a saygı ve yüceltmek için yapıldığından yemin ederken Allah dilerse ifadesinin kullanılmasının emredilmediğini, bunun söz konusu yüceltmeyi zedeleyeceğini söyleyerek Allah Teâlâ'nın kul vaadini yapmayınca vaadinden dönmüş durumuna düşmemesi için sözünün arkasından İnşaAllah cümlesinin getirilmesini emrettiğini belirttikten sonra nebi ve rasullerin hiçbirinin yeminlerinde “Allah dilerse” diye istisna getirmediğinin belirtildiğini bunun da “Allah dilerse” ifadesinin vaatlerde gerekli ama yeminlerde gereksiz olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir.⁹⁶⁴

Cessâs ayette yanılma ve gaflet anında Allah'ı anıp sığınma emrinin kastedildiğini söyleyerek bu tür istisnanın kendinden önceki cümlenin varlığı ile yokluğu aynı olacak şekilde hükmünü ortadan kaldırmak için söze dahil olduğunu, böyle bir istisna ile yemin edildiğinde, o işi yapmadığı zaman yalancı durumuna

⁹⁶⁰ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, XV, 523; Cevherî, *es-Sihâh*, VI, 2220; Râğîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s.893; İbn Manzûr, *Lisânü'l Arab*, XIII, 566-568.

⁹⁶¹ Paçacı, İbrahim, “Yemîn”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2017, s.695.

⁹⁶² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, II, 202.

⁹⁶³ Kehf 18/23, 24.

⁹⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 40; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 57, 58.

düşülmemesi için, Allah dilerse ifadesinin kullanılmasının tavsiye edildiğini belirtmiştir. İbn Abbas ve ona tabi olanların yemin ettikten sonra istisna yapmanın caiz olduğu hususunda bu ayeti delil göstererek, “Unuttuğun zaman Rabbini an” cümlesinin sözün tamamlanmasından bir süre sonra istisna yapmanın caiz olacağını söylemelerine, Cessâs buradaki emrin vücup manasında olmadığına, müstakil bir mana ifade eden böyle bir cümleyi başka cümleler ile bağlantılı hale getirmenin caiz olmadığına değinmiştir.⁹⁶⁵ Ayrıca yemin ettikten sonra istisna yapmanın geçerli olmayacağına Hz.Eyyüp'ün yemini hadisesinde istisnanın emredilmemesini göstermiştir.⁹⁶⁶

2. Hz. Eyyüb'ün Yemini

Mâtürîdî “Şöyle dedik: ‘Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma.’ Gerçekten biz Eyyüb'ü sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi”⁹⁶⁷ ayetinde Hz.Eyyüp'ün eşini dövmek için yaptığı yeminin yerine gelmesi için ona bir veya birkaç kez vurduğundan bahsedilmediğini, burada aslolan birini dövmeye yeltenen kişi de dövmek istediğini belli edecek korkutucu bir şekilde vücut diline bürünürken karşı tarafın da acı duyacak tarzda bir görüntü içinde olmasının kastedilmiş olunabileceğini ileri sürmüştür. Allah Teâlâ bu ümmete helal kıldığı kefarete vererek yeminini bozmayı Hz.Eyyüb için izin vermemiş, onun için vurmaya mübah kılmıştır.⁹⁶⁸ “Bir demet sapla vurma emri”nin yalnızca Hz.Eyyüb'e has olduğu görüşünde olan İmam Malik ile Ahmed b. Hanbel'in aksine İmam Şâfiî ve Ebu Hanife bu hükmün bütün müslümanlara umumi olduğunu söylemiştir.⁹⁶⁹ Sonraki müfessirler de kıssada varid olan hükmün, neshedici bir hüküm bulunmadığında önceki şeriatlerin hükmünün bizim için de geçerli olmasından dolayı bu olayın benzerlerinde uygulanabileceğini bunun kalıcı bir ruhsat olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁰

⁹⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 277-279; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 307-311.

⁹⁶⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 278; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 310.

⁹⁶⁷ Sâd 38/44.

⁹⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 264; XV, 251; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XII, 285; XV, 255.

⁹⁶⁹ İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, VII, 145; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XVIII, 218, 219. Yani Ebu Hanife'ye ve Şafii'ye göre, yemininde kölesine yüz sopa vuracağına yemin eden kişi hepsini bir demet haline getirip bir vuruşta hepsini isabet ettirerek vurduğunda yeminini yerine getirmiş olur.

⁹⁷⁰ Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, 31; Nesefî, *Medârikü't Tenzîl*, III, 158; es-Sabuni, *Kur'ân-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, II, 364, 365.

Ayetin, müfessirlerin bazısı gibi erkeğin tedip amacı ile hanımını dövmesi hükmünü ihtiva ettiğini⁹⁷¹ söyleyen Cessâs, ayrıca ayette herhangi bir şeyle kayıtlı olmamış yeminin hemen yapılmasının zorunlu olmayıp geniş bir zamanda yapılabileceğine, yemine bitişik olarak söylenmeyen istisnanın geçerli olmayacağına, kişinin caiz olana ulaşmak ve yapılması istenmeyen şeyi kendisinden ve başkalarından uzak tutması için çıkış yolu aramasının caiz olduğuna delaletler bulunduğunu dile getirmiştir.⁹⁷²

Değerlendirme

Diğer bölüme geçmeden önce bir değerlendirmede bulunarak bu bölüm ile ilgili kısaca şunları ifade edebiliriz: Müfessirlerin, önceki bölümlerdeki ayetlerdeki gibi bu bölümde de birçok ayette mezheplerinin görüşleri doğrultusunda değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir.

Mütanın haramlığı konusunda aynı görüştedirler. Mâtürîdî, Ebu Hanife'nin görüşlerine yer verirken Cessâs bu görüşlere ilaveten destekleyici ifadeler de kullanmıştır. Cessâs'ın bu bölümdeki ayetlerde hadisler ve mezhep görüşleri ile daha geniş değerlendirmelerde bulunduğu dikkat çekmektedir. Müfessirlerin genellikle Hanefî mezhebini desteklerken, Şafi mezhebini eleştirdikleri bilinmektedir.

Fıkıh kitabı şeklinde geniş açıklamaların yer aldığı, belli sayıda ayetin incelendiği Cessâs'ın eserinde genellikle Mâtürîdî'nin açıklamadığı ayetlerde hüküm belirtildiği gibi, bazen de aile bireylerinin şahitliği konusunda da olduğu üzere Cessâs'ın hüküm belirtmediği yerde Mâtürîdî belirtebilmektedir.

Ayrıca Mekki ayetlerdeki muamelât ve ukubât ile ilgili hükümlerin genellikle kıssalardan ve ihbarî ifadelerden çıkarıldığı söylenebilir.

⁹⁷¹ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'ân*, IV, 361; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, XVIII, 218.

⁹⁷² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 504, 505; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 277-279.

V. MEKKÎ AYETLERDE DİĞER BAZI HÜKÜMLER

Bu bölümde çeşitli konular müstakil başlıklar altında işlenecektir.

A. Helal ve Haram Yiyecekler

Hayatın her alanı ile ilgili hükümler getiren İslam dini, beslenmenin ve yenilen gıdaların kişinin beden ve ruh sağlığını, sosyal hayatını yakinen ilgilendirmesi itibariyle yeme içme hususunda da bazı kurallar belirlenmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de peygambere ve müminlere verilen nimetlere şükredilmesi, helal ve temiz rızıklardan yenilmesi tavsiye edilmektedir.⁹⁷³

1. Meyte, Kan, Domuz Eti ve Allah'tan Başkası Adına Kesilenlerin Haramlığı

Kolaylık dini olan İslam'da helal alanı geniş tutulmuştur. İnsan sağlığı zorunlu haller ve bazı hikmetler ile bazı sınırlamalar getirilmiştir. Kuran'da konu ile ilgili olarak ikisi Mekkî,⁹⁷⁴ ikisi Medenî⁹⁷⁵ dört sûrede meyte, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların etinin haram kılındığı tekrar edilmiştir.

*“De ki: Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum. Fakat istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın kim bunlardan yeme zorunda kalırsa yiyebilir. Şüphesiz Rabbin çok bağışlayandır, çok merhametlidir.”*⁹⁷⁶ ayetinin tefsirinde Mâtürîdî, hayvanlar konusunda haram ifadesinin ancak ayette zikredilen meyte, akıtılmış kan, Allah'tan başkası adına kesilen ve domuz için kullanılacağını, diğerleri için mutlak olarak haramdır denilemeyeceğini ancak yasaklanmıştır, mekruhtur, yenilmez denilebileceğini ifade etmiştir. “مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ” ifadesinin de derinin haramlığının ete bağlı olduğunu, kızartılıp yenilebilecek olan derinin tabaklanması ile yenilme özelliğinin kaybolduğunu izah etmiştir. “Akıtılmış kan” (دَمًا مَسْفُوحًا) ibaresinin kanın akıtılmış olanının haram olduğuna işaret ettiğini söyleyerek, etin içinde bulunan ete karışmış olan kanın haram olmadığını belirtmiştir.

⁹⁷³ En'âm 6/142, 151; A'râf 7/160; Nahl 16/114; Tâhâ 20/81; Mü'minun 23/51; Sebe 34/15.

⁹⁷⁴ En'âm 6/145; Nahl 16/115.

⁹⁷⁵ Bakara 2/173; Maide 5/3.

⁹⁷⁶ En'âm 6/145.

Domuz eti ile ilgili ise domuzun özü itibariyle haram olduğunu, meytenin ise kendisinin değil arizî bir sebeple haram olduğunun bilinmesi için Allah Teâlâ'nın burada domuz hakkında “et” (لَحْم) kelimesini, diğer hayvanlar hakkında da مَيْتَةٌ kelimesini kullandığına dikkat çekerek murdar hayvanın tüyünden, yününden, kemiklerinden yararlanılmasında bir sakınca olmamasına rağmen domuzun hiçbir şeyinin caiz olmayacağı hükmünü çıkarmıştır.⁹⁷⁷

Cessâs cahiliyye döneminde insanların bazı şeyleri helal bazılarını da haram kılmaları üzerine bu ayetin nazil olduğu rivayetini aktardıktan sonra selef alimlerinin çoğunun ayette sayılanların dışında kalan hayvanların etinin mübah olduğuna dair bazı deliller ileri sürdüklerini, onların mübah saydıklarından birinin de ehli eşek eti olduğunu bu konudaki rivayetleri sayarak eşek eti yemenin haram olduğu görüşünde olanların, diğerlerinin te'villerini geçersiz kıldığına dair delilleri sıralamıştır. Ardından keler yemenin, sivri dişli yırtıcı hayvanlar ve pençeli kuşların hükmü ile ilgili önce fakihlerin görüşlerini zikredip hadisler naklederek Hanefi mezhebinin görüşleri ile diğer mezheplerin görüşlerini karşılaştırmak suretiyle meseleyi geniş bir şekilde işlemiştir.⁹⁷⁸ Ayrıca Mâtürîdî gibi ayette domuz etinin açıkça haram kılınmasının her şeyi için geçerli olduğunu, haramlığın onun kılını ve her tarafını kapsadığını belirtmiştir.⁹⁷⁹

Bu ayetin tefsirinde tartışılan konulardan biri de at etinin yenilmesinin hükmüdür. İmam Malik ile Ebu Hanife haram olduğunu benimserken, İmam Şafii, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed helal olduğunu söylemişlerdir.⁹⁸⁰ Cessâs da Nahl Sûresi 8.ayetin at, katır ve merkeplerin etinin yenilmesinin yasak olduğuna açıkça delalet ettiğini ifade etmiştir.⁹⁸¹

⁹⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 240, 241; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 260-262.

⁹⁷⁸ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 21-30; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 251-271.

Bakara 173.ayette meyte kelimesini “Normal şekilde kesilmeden ölen hayvan” olarak açıklayarak bu konuda fıkıh kitabı gibi geniş açıklamalarda bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 130-159; Cessâs, *Ahkâm*, I, 340-410.

⁹⁷⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, I, 151; Cessâs, *Ahkâm*, I, 392.

⁹⁸⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, II, 314.

⁹⁸¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 238, 239; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 199-202.

“Allah size sadece murdar eti (meyte), kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça; bilsin ki Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir”⁹⁸² buyrulmaktadır. Her türlü mazereti, şüpheyi ortadan kaldırmak için muharremat tekrar tekrar beyan edilmiştir.⁹⁸³

Cahiliyye dönemindeki insanlar kendiliğinden ölen yada herhangi bir şekilde öldürülen hayvanın etini helal kabul edip yerlerken, Allah’ın helal kıldığı bazı şeyleri haram, haram kıldıklarını da helal kılıyordu. Allah Teâlâ helal, tayyibattan yiyip içmeyi emredip haramlardan sakındırırken, bazı yiyecekleri haram kılmaları hususunu da yasaklamıştır.⁹⁸⁴

Ayrıca Nahl 115.ayet ile zaruret, çaresizlik halinde ölmüş hayvanın etini/leşi yemenin mübah kılındığı belirtilmiştir. Ölçünün açlığı giderecek kadar yemek değil, korkuyu (ölüm veya organlardan birinin telef olması) giderecek kadar olduğuna vurgu yapılmıştır.⁹⁸⁵

2. Hayvan Kesmenin Hükümü

“Üzerine Allah’ın adı anılarak kesilenden, hayvandan niçin yemeyesiniz ki?”⁹⁸⁶ ayetinin tefsirinde Mâtürîdî, hayvan kesmekten hoşlanmamanın aklın çirkin görmesinden değil, insanın tabiatının nefret etmesinden dolayı olduğunu, insanın çirkin gördüğü bir şeyin sonunda onu yapana fayda getirdiği için caiz olmasının mübah olduğunu, insanların faydası için yaratılmış olanları kesmek ve etlerini yemenin de mübah olduğunu belirtmiştir.⁹⁸⁷

3. Boğazlamada Besmele Çekmek

Hayvan kesiminde besmele çekmenin hükmüne dair üç görüş bulunmaktadır. İbn Ömer, Şa’bî ve İbn Sîrin’e göre “Besmele çekmek mutlaka vaciptir”; Ebu Hanife, İmam Malik ve Süfyan Sevrî “Hatırlanırsa vacip, unutulursa vücub sakıt olur”; İbn Abbas, Ebu Hureyre’den de rivayet olunan İmam Şafi ve tabileri “Sünnet-i

⁹⁸² Nahl 16/115.

⁹⁸³ Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XIV, 367.

⁹⁸⁴ En’âm 6/136, 138, 139, 150; A’râf 7/32; Yûnus 10/59; Nahl 16/116.

⁹⁸⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, V, 197; Mâtürîdî, *Te’vilât*, V, 215; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur’ân*, I, 159; Cessâs, *Ahkâm*, I, 409.

⁹⁸⁶ En’âm 6/119.

⁹⁸⁷ Mâtürîdî, *Te’vilâtü'l-Kur’ân*, V, 195, 196; Mâtürîdî, *Te’vilât*, V, 213, 214.

Müekkede'dir" demiştir.⁹⁸⁸ Alimler arasında ihtilafın sebebi Kuran-ı Kerim'deki "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahtır..."⁹⁸⁹ ayetinin zahiri ile kırdan oturanların getirdikleri etin besmele çekilip çekilmediği hususundaki hadis rivayetidir.⁹⁹⁰ İmam Malik hadisin ayet ile nesholunduğunu söylerken İmam Şafi, hadisin zahirinden olayın Medine'de gerçekleştiğinin anlaşıldığını belirttikten sonra ayetin Mekke'de nazil olduğuna vurgu yaparak besmele emrini müstehaplığa hamletmek suretiyle ayet ile hadisi telif etmiştir. Ebu Hanife ve aynı görüşte olanlar ise "Ümmetin üzerinden, yanlışlıkla ve unuturak işlenen günahın sorumluluğu kaldırılmıştır"⁹⁹¹ hadisine dayanmışlardır.⁹⁹²

Mâtürîdî, "Allah'ın âyetlerine inanıyorsanız, üzerine O'nun adı anılarak kesilenlerden yiyin"⁹⁹³, "Üzerine Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin"⁹⁹⁴ ayetlerinde Allah'tan başkası adına kesilen hayvanların leş sayıldığı ve haram kılındığını buna göre de eti yemenin helal olması için, hayvan keserken besmele çekmenin şart olduğunu, Allah'ın adı anılmadan kesilen hayvanlara "fısk" denilmesi ile açıklamıştır. Bu bağlamda ehli kitaptan birinin hayvanı keserken besmele çektiği duyulduğunda, kestiklerinden yemenin müslümanlar için helal olacağını söylemiştir.⁹⁹⁵

En'âm 118.ayette Mâtürîdî gibi Allah'ın adı anılarak kesilen hayvanları yemenin emir kipinde olsa da mübahlık bildirdiğini, "yiyebilirsiniz" manasının kastedildiğini söyleyen Cessâs ayetinin hayvanı keserken besmele çekmeye teşvik için inmiş olabileceğini veya bu şekilde kesilen hayvanların yenilebileceğine dair bir izin olabileceğini dile getirmiştir.⁹⁹⁶ En'âm 121. ayet ile besmelesiz kesilen hayvanların yenilmesinin yasaklandığını belirtmiş, Hanefi fakihleri ve İmam Malik'in

⁹⁸⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, II, 269; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, III, 324-326.

⁹⁸⁹ En'âm 6/121.

⁹⁹⁰ Buharî, "Zebaih", 21.

⁹⁹¹ İbn Mâce, "Talak", 16.

⁹⁹² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l Müctehid (Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, II, 270.

⁹⁹³ En'âm 6/118.

⁹⁹⁴ En'âm 6/121.

⁹⁹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 195, 196; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 213. Mâtürîdî fısk, Allah'ın emrinden çıkmaktır. Allah'ın adını anmayı terk ederek, besmelesiz şekilde hayvanı kesmek de Allah'ın emrinden çıkmaktır, şeklinde açıklamaktadır. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 200; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 218.

⁹⁹⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 6, 7; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 213.

müslümanın besmeleyi kasten terketmesi durumunda o etin yenilemeyeceğini fakat unutulması durumunda yenilebileceği ile İmam Şafî'nin her iki durumda da yenilebileceği görüşünü zikretmiştir. Ayette kastedilenin müşriklerin kestikleri hayvanlar olduğunu belirterek ayetin nüzulüne dair rivayetleri delil gösteren kişiye “*ayetin belli bir sebebe bağlı inmiş olmasının, hükmünün o sebeple sınırlı olmasını gerektirmeyeceği, hükmün iniş sebebinden daha kapsamlı olması durumunda hükmün genel mahiyette değerlendirilebileceği*” şeklinde cevap verilerek, ayette kastedilenin müşriklerin kestikleri olmadığını, müşriklerin kestiklerinden yenilmesinin her halükarda haram olduğunu açıklamıştır.⁹⁹⁷

Mâtürîdî'nin ayetin besmeleyi kasten terk eden ile ilgili olduğunu, unutarak terk edenin kestiği hayvanı kapsamadığını söylediği⁹⁹⁸ ayetin tefsirinde Cessâs ayetin zahirinin kasten veya unutarak besmelesiz kesilen hayvanın yenilmesinin haram olmasını gerektirdiğini fakat ayette unutarak besmelesiz kesilen hayvanın yenilmesini mübah görenlerin söyledikleri ile hiçbir şekilde amel edilemeyeceği, görüşlerinin ayete aykırı olduğunu ifade ederek İmam Şafî'nin görüşünü eleştirmiştir.⁹⁹⁹

Yakın dönem müfessirlerinden Elmalılı H.Yazır da Allah'ın ismi anılmadan boğazlanan, besmelesi olmayanların, “*kesilmeden, besmelesiz öldüğü için leş, Allah'tan başkasının ismi anılarak kesilenler ve başkası adı da Allah adı da anılmadan kesilenler*” olduğunu son gruptakileri “*bilerek tesmiyesi terkedilen*” ve “*unutarak terk edilen*” olarak ayırıp izah ettikten sonra “*Boğazlamada besmele çekmek hem bir şart olarak farzdır hem de oruçta imsak farz olduğu halde unutup yemekle bozulmadığı gibi unutmakla tesmiyeyi terk etmek de boğazlamayı ifsat etmez*” açıklamasında bulunurken ayetlerde emredilenin Allah'ı anmak olduğu için besmeleden daha genel olan tesmiye ifadesini tercih ettiğini, tesmiyenin besmele ile olmasının ise sünnet olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰⁰

⁹⁹⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 6, 7; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 213, 214.

⁹⁹⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 201; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 218, 219.

⁹⁹⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 8; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 217.

¹⁰⁰⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, III, 559-561.

4. Hayvanlardan Yararlanmak

Maddi ve psikolojik faydalarının yanı sıra etinden, sütünden, tüylerinden yararlanan hayvanlar ile ilgili “*Eti yenen büyük ve küçükbaş hayvanları da O yarattı. Onlarda sizin için soğuktan koruyucu şeyler ve başka yararlar vardır, ayrıca onlardan beslenirsiniz*”¹⁰⁰¹ ayetinin tefsirinde ölü veya diri hayvanın yününden, yapağısından her durumda yararlanmanın caiz olduğuna delalet ettiği belirtilmiştir.¹⁰⁰²

B. Resim-Heykel Yapmak

Farklı görüşlerin yer aldığı resim ve heykel yapmak ile ilgili öncesinde ve günümüzde canlı resimleri ve heykellerin yapılmasının şer’u men kablenâ (önceki semavî dinlere ait hükümler) gereği geçerli olduğunu, haram olmadığını “*Onlar, Süleyman için dilediği biçimde kaleler, heykeller, havuz gibi çanaklar ve sabit kazanlar yapıyorlardı*”¹⁰⁰³ ayetini delil göstererek açıklayan alimlerin yanısıra çoğunluk aynı ayetin caizlik hükmüne delil çıkarılamayacağı, bizden öncekilerin şeriatleri ve hükümlerinin onları neshedecek bir nas olmadığında geçerli iken bu konuda haram kılınan mevcut naslar bulunması sebebiyle geçersiz olduğunu belirterek açıklamışlardır.¹⁰⁰⁴

Tefsir alimlerince resim ve heykellerin o dönemde mübah olduğu belirtilerek çeşitli açıklamalar yapılırken,¹⁰⁰⁵ Mâtürîdî Allah dışında bir varlığa tapmaya sevk etmesi korkusuyla heykel yapmanın yasaklandığını söylemiştir.¹⁰⁰⁶ Cessâs da resim ve heykel yapmanın haram kılındığını söyleyerek konu ile ilgili hadisleri aktarır, rivayetlerde lanetlenenlerin resim yaparak yaratma sıfatında Allah'a benzemeye çalışanların kastedildiğinin söylendiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰¹ Nahl 16/5.

¹⁰⁰² Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 238; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 198. Ayrıca Nahl 69.ayetin kanı olmayan canlıların içinde öldükleri nesneyi haram kılmadıklarına delalet ettiğini söylemiştir. bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 241; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 205.

¹⁰⁰³ Sebe 34/13.

¹⁰⁰⁴ es-Sabuni, *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, II, 342, 354.

¹⁰⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 411; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 459,460; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 488; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 236; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XVII, 271; Neseî, *Medârikü't Tenzil*, III, 56; es-Sabuni, *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, II, 341, 342.

¹⁰⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XI, 411; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 460.

¹⁰⁰⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 488; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 236.

C. Şiir

İslamiyet ile Arap şiir tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Müşriklerin “*mecnun bir şair*”¹⁰⁰⁸ dedikleri Hz. Peygamber'e şiir öğretilmediği haber verilmiştir.¹⁰⁰⁹

“Şairlere gelince, onlara da yoldan sapmışlar uyarlar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin? Ancak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar, Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıktan sonra kendilerini savunanlar başkadır. Haksızlık edenler, neye nasıl dönüşeceklerini (başlarına nelerin geleceğini) yakında görecekler”¹⁰¹⁰ ayeti ile iman edip iyi işler yapan, Allah'ı çokça ananlar yermenin dışında tutulmuştur.

Hz.Peygamber'in cihad silahı,¹⁰¹¹ hikmetli söz¹⁰¹² gibi nitelendirdiği şiir, güzel şiirdir. Kur'an-ı Kerim'in tasvip etmediği şiir, söylenen şiirin içeriği ile söyleyen şairlerin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Şiirin meşru kısmının ise müşrikleri hicvetmek için İslam şairlerinin söylediği şiirler olduğu vurgulanmıştır. Şiirin iyisine, güzeline özendirilmiştir.¹⁰¹³

Mâtürîdî ile Cessâs bu hususta hadisleri aktararak yerilen ve beğenilen şiiri izah etmiştir.¹⁰¹⁴

Kurtubî, İmam Şafii'nin “*Şiir bir çeşit sözdür, kelamdır. Onun güzeli güzel çirkinini de çirkin söz gibidir yani şiir bizatihi hoşlanılmayan bir şey değildir o muhtevaları itibariyle mekruh görülür*” ifadelerini aktarmıştır.¹⁰¹⁵ Şafi mezhebine mensup fakihlerden Kiyâ Herrâsî de bu doğrultuda ayette para kazanmak övmek

¹⁰⁰⁸ Sâffât 37/36.

¹⁰⁰⁹ Yâsin 36/69.

¹⁰¹⁰ Şu'arâ 26/224-227. Bu ayetlerin Medenî olduğu söylene de Derveze sadece 227.ayetin Medenî ayete benzediğini söylemiştir. bkz. Derveze, *et-Tefsîrû 'l Hadis*, II, 252.

¹⁰¹¹ İbn Hanbel, *Müsned*, III, 456, 460.

¹⁰¹² Buharî, “Edeb”, 90; İbn Mâce, “Edeb”, 41; Tirmizi, “Edeb”, 69.

¹⁰¹³ İbn Kesîr, *Tefsîru 'l Kur'âni 'l Azîm*, VI, 592.

¹⁰¹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'ân*, X, 349-351; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 406-409; Cessâs, *Ahkâmu 'l Kur'ân*, III, 450, 451; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 141, 142.

¹⁰¹⁵ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi 'l Kur'ân*, XVI, 94.

veya yermek için şiiir, şiiir dilini kullanmanın mekruh olduğuna dair deliller bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁰¹⁶

D. Hîle-i Şer’iyye

Hîle-i şer’iyye “Amel ve tasarrufları şekil ve dış görünüş bakımından fıkha uygun hale getirmek, çare ve çıkış yolları üretmek” demektir.¹⁰¹⁷

Hiz.Yusuf kıssasında, kardeşlerine uyguladığı muamelenin bahsedildiği “Yûsuf onların yüklerini hazırlatırken su kabını kardeşinin yüküne koydurdu. Sonra da bir çağırıcı şöyle seslendi: ‘Ey kervancılar! Siz hırsızsiniz.’ Yûsuf’un kardeşleri onlara dönerek, ‘Ne yitirdiniz?’ dediler. Onlar, ‘Hükümdar’ın su kabını yitirdik. Onu getirene bir deve yükü ödül var. Ben buna kefilim’ dediler. Dediler ki: ‘Allah’a andolsun, siz de biliyorsunuz ki biz bu ülkede fesat çıkarmaya gelmedik, hırsız da değiliz.’ Onlar, ‘Eğer yalancı iseniz, hırsızlığın cezası nedir?’ dediler. Onlar da: ‘Cezası, su kabı kimin yükünde bulunursa o kimsenin kendisi(nin alıkonması) onun cezasıdır. Biz zalimleri böyle cezalandırırız’ dediler. Bunun üzerine Yûsuf, kardeşinin yükünden önce onların yüklerini aramaya başladı. Sonra su kabını kardeşinin yükünden çıkardı. İşte biz Yûsuf’a böyle bir plan öğrettik”¹⁰¹⁸ ayetlerinden; mübah bir amaca ulaşmak için hileye başvurarak bazı hakları elde etmenin caiz olduğu hükmü çıkarılmıştır.¹⁰¹⁹ Cessâs, kıssanın sonunda buyrulan كَذَلِكَ كَذَلِكَ “İşte biz Yûsuf’a böyle bir plan öğrettik” ifadesinin Hz.Eyyüp’ün yemini ile ilgili “Şöyle dedik: Eline bir demet sap al ve onunla vur, yeminini bozma”¹⁰²⁰ ayetine benzediğini bunun da yine aynı şekilde mübah amaca ulaşmak için meşru çözüm yolu bulmanın caiz olduğuna delalet ettiğini belirttikten sonra konu ile ilgili sünnetten delillere yer vermiştir.¹⁰²¹

Mâtürîdî كَذَلِكَ كَذَلِكَ ile ilgili işin başından sonuna kadar ne yapması gerektiğinin öğretildiğini söylerken konuya dair bir yorumda bulunmamıştır.¹⁰²² Ancak Hz.İbrahim’in Rabbini arayışının anlatıldığı En’âm Sûresi 76-79. ayetlerinde bir

¹⁰¹⁶ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu’l Kur’ân*, IV, 333.

¹⁰¹⁷ Acar, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur’an Kıssaları*, s. 227.

¹⁰¹⁸ Yûsuf 12/70-76.

¹⁰¹⁹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 228; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 175.

¹⁰²⁰ Sâd 38/44.

¹⁰²¹ Cessâs, *Ahkâmu’l Kur’ân*, III, 228; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 175.

¹⁰²² Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, VII, 339, 340; Mâtürîdî, *Te’vilât*, VII, 369, 370.

şeyin içinde başka bir anlam gizleyerek yapmanın caiz olduğunu belirtirken, buna putlara tapmaya zorlanan birinin Allah'a tapma niyeti ile putlara tapabileceği, Hz.Muhammed'e küfretmeye zorlanan birinin de hayalinde canlandırdığı başka bir Muhammed niyetiyle küfredebileceğini örnek vermiştir.¹⁰²³

E. Din Hizmetinden Ücret Almak

Fıkıhta “zamanın değişmesiyle zaruret, örf ve maslahat gibi gerekçelere dayanarak ahkâmın değişebileceği” ilkesi doğrultusunda imamlık, Kur'an öğretme, vaaz ve fetva verme gibi ibadetlerin zaman ve bölgelerin durumuna göre hükümlerinde farklılık olabileceği ifade edilmektedir.¹⁰²⁴

İbadetlerin ve Kur'an-ı Kerim öğretmenin ücret karşılığında yapılıp yapılmayacağı hususunda ilk dönem Hanefî alimleri çok titiz davranarak, mutlak olarak caiz olmadığını söylemiştir. Müteahhirûn Hanefî alimleri ise, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî alimleri ile birlikte ihtiyaç ve zarurete binaen ihtilaflara rağmen cevaz vermiştir.¹⁰²⁵

Mâtürîdî *قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا* “İşte, o peygamberler, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. (Ey Muhammed!) Sen de onların tuttuğu yola uy. De ki: Bu tebliğe karşı sizden bir ücret istemiyorum. O (Kur'an), bütün âlemler için ancak bir uyarıdır”¹⁰²⁶ ayetinde “Kur'an-ı Kerim ve ilim öğretmek, hadis rivayet etmek ve benzeri ibadetler karşılığında ücret almayı caiz görenlerin reddine işaret etmektedir” açıklamasında bulunarak “Yoksa sen onlardan (tebliğ görevine karşılık) bir ücret istiyorsun da onlar, borçtan ağır bir yük altında mı kalmışlardır”¹⁰²⁷ ayetinin de aynı anlamı teyit ettiğini belirtmiştir.¹⁰²⁸ Yine aynı şekilde “Sizden hiçbir ücret istemeyen kimselere

¹⁰²³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 119; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 136.

¹⁰²⁴ Shahrani, Shukrullah Rameh, *Fıkıh İlmi Açısından İbâdet-Ücret İlişkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020, s. 94.

¹⁰²⁵ Shahrani, *Fıkıh İlmi Açısından İbâdet-Ücret İlişkisi*, s. 71, 72, 94. “Kur'an-ı Kerim öğretmek karşılığında ücret alınma meselesinde, fakihlerden nakledildiğine göre ücretin alınmasında zarureten caiz, mutlak olarak caiz ve caiz değil şeklinde üç temel görüş bulunmaktadır: Sahabeden ve Ebu Hanife ile İmam Ahmet Kur'an öğretmek karşılığında ücret almanın mutlak olarak caiz olmadığı görüşündedir. Sonraki dönem Hanefîler ile bir rivayete göre Hanbelîlerin zaruret durumunda ücret almanın caiz olduğuna dair görüşü ile Şâfiî, Mâlikî ve bir rivayette Hanbelîlerin Kur'an öğretilmesi karşılığında ücret almanın mutlak olarak caiz olduğu görüşüdür.”

¹⁰²⁶ En'âm 6/90.

¹⁰²⁷ Tûr 52/40.

¹⁰²⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, V, 137; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 155.

uyun, onlar hidayete erdirilmiş kimselerdir”¹⁰²⁹ ayeti ile Kur'an-ı Kerim ve ilim öğretme karşılığında ücret almayı mübah görenlerin iddiaları¹⁰³⁰ çürütülerek, batıl olduğunun ifade edildiğini vurgulamıştır.¹⁰³¹

Cessâs ise “Kim âhiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünya kazancını isterse, ona da istediğinden veririz, fakat onun ahirette hiçbir payı yoktur”¹⁰³² ayetinin tefsirinde Allah Teâlâ'nın dünya kazancını isteyen kişinin ahirette hiçbir payının olmayacağını bildirdiğini dolayısıyla ayetin ücret ile yapılması durumunda ibadet olarak yapılan işlerin ibadet olmaktan çıkarak batıl olduğuna delaleti bulunduğunu söylemiştir.¹⁰³³

Mâtürîdî ve Cessâs'ın din hizmetinden ücret alınmaması hususunda ilk dönem Hanefi alimleri ile aynı görüşte oldukları görülmektedir.

F. Nazar Değmesi

Hz.Yakub evlatlarına “Sonra şunu söyledi: Oğullarım! (Şehre) hepiniz bir kapıdan girmeyin, ayrı ayrı kapılardan girin. Ama Allah'tan gelecek hiçbir şeyi sizden savamam. Hüküm Allah'tan başkasının değildir. Ben yalnız O'na güvenip dayandım. Güvenecek olanlar yalnız O'na güvenip dayansınlar”¹⁰³⁴ şeklinde tembihte bulunmuştur. Cessâs bu konudaki görüşleri aktararak ayetin nazar değmesinin gerçek olduğuna delalet ettiğini söyledikten sonra bu konuda “Nazar değmesi hakır”¹⁰³⁵ hadisini de ikinci bir delil olarak sunmaktadır.¹⁰³⁶

Mâtürîdî ise nazar değmesi ile ilgili müfessirlerin bu husustaki görüşlerini aktarırken nazar değmesi kastediliyor olsaydı şehre ilk girdiklerinde bu ifadenin neden söylenmediği sorusuna, arkadaş ve dostların bu şekilde toplanmaları mümkün olduğu için ilkinde korkup söylememiş olabileceği ancak ikinci sefer gitmede onları tanıyan belde halkının onlara nazar değdirmesinden veya başka korkular duymasından olabileceği şeklinde cevaplandırılabileceğini söyleyerek nazar değmesi

¹⁰²⁹ Yâsin 36/21.

¹⁰³⁰ Burada caiz görmelerinden ötürü Şafiileri kastediyor olabilir.

¹⁰³¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, XII, 71; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XII, 88.

¹⁰³² Şûrâ 42/20.

¹⁰³³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 510; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 288.

¹⁰³⁴ Yûsuf 12/67.

¹⁰³⁵ Buharî, “Tıp”, 35; Tirmizi, “Tıp”, 19.

¹⁰³⁶ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 226; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 169.

manasının dolayısıyla bunun hak olduğu ve gerekli tedbirin alınması manasının da ihtimaller dahilinde olduğunu zikrettiği görülmektedir.¹⁰³⁷ Tefsirinin başka bir yerinde ise nazarda gözün nasıl etkili olduğunun açıklanması meselesinde nazarı, güneşe bakan kişinin uzakta olmasına rağmen güneşe bakamaması ile yani nazarı güneşin göze olan etkisine benzeterek anlatmaktadır.¹⁰³⁸ Elmalılı M.H.Yazır da nazarın gerçek olduğunu söylerken öfkenin bedende bir tesiri olduğu gibi gözlerinde karşısındakine bakışına göre iyi ya da kötü bir etkisinin olduğunu belirtmektedir.¹⁰³⁹

Müfessirlerin çoğunluğunun nazar değmesine karşı korunmaya delil bulunduğunu belirttikleri¹⁰⁴⁰ ayetteki emirden maksadın, dikkatleri çekmemek ve evlatlarına gelebilecek zararı defetmek olabileceği de aktarılmıştır.¹⁰⁴¹

Bu konuda iki manayı mezceden M.Demirci, Hz.Yakub'un her iki hususu da düşünmüş olabileceğini söyleyerek, öncelikli olanın evlatlarının her türlü kötülüklerden korunması olduğunu bunun da nazar veya suikast olarak insanların başına gelebilecek maddi ve manevi zararlardan çok daha etkili olan nazar/göz değmesi sonucu ortaya çıkan manevi zararlar olduğunu bu yüzden de Hz.Yakub'un önce nazarın neticelerinden sonra da diğer olumsuzluklardan emin olmaları için evlatlarına bu şekilde emir verdiğinin söylenebileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁴²

G. Allah Teâlâ'nın Birliğini Tespit

Mâtürîdî "*Hani İbrahim babası Âzer'e, 'Sen putları ilah mı ediniyorsun? Şüphesiz, ben seni de, kavmini de apaçık bir sapıklık içinde görüyorum' demişti*"¹⁰⁴³ ayetinde Hz.İbrahim'in kendisi henüz peygamber değilken onları sapıklar şeklinde nitelendirmesi ile ayetin iman ve tevhidin fetret döneminde de gerekli olduğuna delil teşkil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 333; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 362,363.

¹⁰³⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVII, 394; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 406.

¹⁰³⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 327.

¹⁰⁴⁰ Taberî, *Câmiu'l Beyân*, XIII, 237-239; Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 399; Neseî, *Medârikü't Tenzil*, II, 123.

¹⁰⁴¹ Mâverî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 59; İbn Cevzî, *Zâdu'l Mesîr*, IV, 254.

Nazardan korunmak için Kalem Sûresi 51.ayetin okunmasının gerekli olduğu ileri sürülmektedir. bkz. Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, XXII, 78.

¹⁰⁴² Demirci, *Kur'an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, II, 39.

¹⁰⁴³ En'âm 6/74.

¹⁰⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, V, 108; Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 126.

Cessâs, Hz.İbrahim'in Rab arayışının anlatıldığı “*Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü. ‘Rabbim budur’ dedi. Yıldız batınca da, ‘Batanları sevmem’ dedi*”¹⁰⁴⁵, “*İşte bunlar, kavmine karşı İbrâhim’e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz. Şüphesiz ki senin Rabbin hikmet sahibidir, her şeyi bilmektedir*”¹⁰⁴⁶ ayetinden Allah Teâlâ'nın birliğini tespit etmek için istidlalde bulunmanın gerekliliği, taklidi iman ile yetinilemeyeceğini söylerken Mutezile'nin düşüncesine yakın görülmektedir. Taklidi imanı yeterli sayanları cahil olarak vasıflandırarak bu görüşlerinin batıl olduğuna ayetin delalet ettiğini, Hz.İbrahim'in Allah'ın birliğini tespit için istidlalde bulunarak milletine karşı da delil olarak sunmasının bizler için de taklidi imanla yetinmeyerek onun gibi yapmamız gerektiğini gösterdiğini ifade ederek açıklamıştır.¹⁰⁴⁷ Yine “*İşte, o peygamberler, Allah'ın doğru yola ilettiği kimselerdir. (Ey Muhammed!) Sen de onların tuttuğu yola uy...*”¹⁰⁴⁸ buyruğunda da Allah Teâlâ'nın birliğini tespit için istidlalde bulunmayı ve neticesinde de kâfirlere karşı deliller ileri sürerek onların yolundan gitmemiz gerektiği emredilmekle birlikte bu ayetin Hz.İbrahim'in istidlalinin, peygamberler gönderilmeden önce de akıl sağlığı yerinde olan kimselerin Allah'ın varlığını bilmeleri gerektiğine delalet ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴⁹

Görüldüğü üzere Mâtürîdî ve Cessâs bu konuda da mezhep alimleri Ebu Hanife ile aynı görüştedir.¹⁰⁵⁰

H. Kişinin Tanıtmak Maksadı İle Kendini Övmesi

Cessâs “*Yûsuf, ‘Beni ülkenin hazinelerine bakmakla görevlendir. Çünkü ben iyi koruyucu ve bilgili bir kişiyim’ dedi*”¹⁰⁵¹, “*Beni anneme saygılı kıldı. Beni azgın bir zorba kılmadı. Doğduğum gün, öleceğim gün ve diriltileceğim gün bana selâm (esenlik verilmiştir)*”¹⁰⁵² ayetlerinin övünmek maksadı olmadan tanıtmak amacıyla kişinin kendisinin övülmeye layık üstün vasıflarını anlatmasının caiz olduğuna

¹⁰⁴⁵ En'âm 6/76.

¹⁰⁴⁶ En'âm 6/83.

¹⁰⁴⁷ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'ân*, III, 45; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 209.

¹⁰⁴⁸ En'âm 6/90.

¹⁰⁴⁹ Cessâs, *Ahkâmü'l Kur'ân*, III, 5; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 210, 211.

¹⁰⁵⁰ Ebu Hanife; ilahi davet ulaşmasa da Allah'ı bilmenin akıl sahiplerine vacip olduğunu belirtir.

¹⁰⁵¹ Yûsuf 12/55

¹⁰⁵² Meryem 19/32, 33.

delelet ettiğini, bunun فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ¹⁰⁵³ ayetinde yasaklanan, kendini temize çıkarması anlamına gelmediğini söylemiştir.¹⁰⁵⁴

Mâtürîdî konu ile ilgili bir yorumda bulunmazken, kendilerinden sonraki müfessirler ise Cessâs gibi Yusuf 55. ayetinin kişinin kendisini tanımayanlara sahip olduğu ilim ve faziletlerini anlatmasının caiz olduğu görüşü¹⁰⁵⁵ ile birlikte buradan faziletli birinin facir, kafir birinden iş almasının caiz olduğunu çıkardıkları bilinmektedir.¹⁰⁵⁶

İ. Yorulanın Yorulduğunu Söylemesinin Mübahlığı

Mâtürîdî ve Cessâs “*Oradan uzaklaştıklarında Mûsâ genç adama, ‘Yiyeceğimizi getir. Gerçekten şu yolculuğumuz yüzünden yorgun düştük’, dedi*”¹⁰⁵⁷ ayetinin bir iş yaparken yorgun düşen, çok çaba harcayan kimsenin yorulduğunu söylemesinin mübahlığına işaret ettiğini, bunu söylemenin mekruh olan şikayet, yakınma anlamına gelmediğine delalet ettiği hususunda hemfikirdir.¹⁰⁵⁸

J. Usul-i Fıkıh İle İlgili Hükümler

Akıl yürüterek içtihat etme ile ilgili Mâtürîdî ve Cessâs “*Ölçtüğünüz zaman tastamam ölçün ve doğru terazi ile tartın. Bu hem daha iyidir hem de sonucu daha güzeldir*”¹⁰⁵⁹ ayetinin İslam'da içtihad etmenin caiz olduğuna ve içtihad edenin isabet ettiğine delil olduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁰ Mâtürîdî ayetten içtihad ve istihsanın¹⁰⁶¹ aslı

¹⁰⁵³ Necm 53/32.

¹⁰⁵⁴ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 225, 284; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 168, 325.

¹⁰⁵⁵ Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 232; İbn Kesîr, *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, IV, 395. Mâverîdî kişinin kendini överek tanıtması ile ilgili şu açıklamada bulunmuştur: “Bu bütün niteliklerde genel olarak ve mutlak değildir. Kişinin akrabalık hukukunu gözetmesi veya bir kazanca taalluk etmesi hallerine has, özel şartları olan bir durumdur. Bunun dışındaki hallerde ise bu yasaktır. Çünkü bu durumda kişi kendini tezkiye etmiş temize çıkarmış olur.” bkz. Mâverîdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, III, 52.

¹⁰⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 383; Nesefî, *Medârikü't Tenzîl*, II, 119.

Kurtubi kafirden alınan işte facir ve kafir kimsenin görevinde o kişiye karışmaması durumunda caiz olduğunu aksi takdirde facir kimsenin tercihleri, arzuları ve isteklerine göre yapılacağına böyle bir şeyin caiz olmadığını belirtmektedir. bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 383.

¹⁰⁵⁷ Kehf 18/62.

¹⁰⁵⁸ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 81; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 111; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 280; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 315.

¹⁰⁵⁹ İsrâ 17/35; ayrıca bkz. En'am 6/152.

¹⁰⁶⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 274; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 304; Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 32, 33, 264; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 279; VII, 269.

¹⁰⁶¹ Ayrıca Mâtürîdî, Müzzemmil 20. ayetin istihsana göre hüküm vermenin mümkün olduğuna dair delil olduğunu, gecenin üçte birini namazla geçirme emrinde bu sürenin tam tespit edilemeyeceğini bunun hükmün kalpte ağır basan ihtimale (zann-ı galib) göre verilmesi olan istihsana işaret ettiğini belirtir. bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XVI, 221; Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 231.

olduğunu belirttiikten sonra akıl yürüterek içtihad etme, hüküm ve bu hüküm ile de amel etmenin caiz olduğunu çeşitli ayetlerde¹⁰⁶² tefsirinin birçok yerinde izah etmiştir.¹⁰⁶³

Kur'an'ın hükmüne ahad haber ile itiraz etme ile ilgili Cessâs “*Rabbinizden size indirilene uyun*”¹⁰⁶⁴ ayetinin, Kur'an-ı Kerim'in hükmüne her halde uyulmasının vacip olduğuna, Kur'an'ın hükmüne ahad haber ile itiraz etmenin caiz olmadığına delalet ettiğini belirttiikten sonra ayeti, Kur'an-ı Kerim'e aykırı ahad haberin kabul edilemeyeceğini söyleyen mezhebi fakihlerin görüşünün sahihliğine delil göstermiştir.¹⁰⁶⁵

وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ ayetinin¹⁰⁶⁶ kıyasın sahihliğine delalet ettiğini, ayette dini hükümlerin hepsinin açıklamasının kitapta bulunduğu bildirildiğine göre karşılaşılan bir durumun nas ile bildirilen hükmü kitap, sünnet ve icmada bulunmadığında, ilgili meselenin hükmünü bulmak için çözümün akılda ve kıyas ile istidlalde olduğunun netleşmiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁶⁷ Mâtürîdî bahsi geçen ayetlerde bu konularda izahta bulunmamıştır.

K. Mâtürîdî ve Cessâs'ın Diğer Bazı Yorumları

Çalışmamızın temelini oluşturan müfessirlerimizin ilgili başlıkların haricinde, farklı Mekkî ayetlerden ayrı ayrı çıkarımda buldukları hususlardaki açıklamalarını bakış açılarını göstermek için kısaca vereceğiz.

1. Mâtürîdî'nin Bazı Yorumları

“*Elçilerimiz İbrâhim'e müjdeyi getirip selâm vermişlerdi. O da 'selâm' dedi, çok geçmeden (konuklarına) kızartılmış bir buzağı getirdi*”¹⁰⁶⁸ ayetinde misafirler hakkında dikkat edilmesi gereken bir ahlak kuralı, ilgilenme adabı bulunduğunu, gelen misafirlerin nereden gelip nereye gittiği neye ihtiyacı olduğu gibi şahsi sorular

¹⁰⁶² Yûsuf 12/27; İsrâ 17/35; Enbiyâ 21/78, 79; Abese 80/1.

¹⁰⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, VII, 295; VIII, 274; IX, 306, 306; XVII, 49; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 322, VIII, 304; IX, 400, 401; XVII, 64.

¹⁰⁶⁴ A'râf 7/3.

¹⁰⁶⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 37; Cessâs, *Ahkâm*, VI, 293, 294.

¹⁰⁶⁶ Nahl 16/89.

¹⁰⁶⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'ân*, III, 246; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 220, 221.

¹⁰⁶⁸ Hûd 11/69.

ile meşgul edilmemesi, gereken ikramların yapılarak ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğine işaret bulunduğunu söylemiştir.¹⁰⁶⁹

“*Rabbin, halkları salih ve islah edici kimseler iken memleketleri zulmederek helak etmez*”¹⁰⁷⁰ ayetinin bir ülke hakkında ancak halkın çoğunluğunun durumuna göre hüküm verileceğine işaret ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷¹

“*Lût'un ailesi başka (Onlar suçlu değildir). Lût'un karısı dışında onların hepsini kurtaracağız. Biz onun geride kalanlardan olmasını takdir ettik*”¹⁰⁷² beyanında istisnadan da istisna yapmanın caiz olduğunun çıkarılacağını ifade etmiştir.¹⁰⁷³

“*(Şu) hurma ağacını da kendine doğru silkele ki, üzerine taze, olgun hurma dökülsün*”¹⁰⁷⁴ emrinin, kazanç elde etmenin gerekliliğine ve gücü, kuvveti olanın başkalarından dilenmesinin caiz olmadığına delil olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁷⁵

Hız.Süleyman'ın Hüdhd'ü'e söylediği “*Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, göreceğiz*”¹⁰⁷⁶ ifadesinden kendisine bir haber gelen kişinin, haberin yanlış veya yalan olma ihtimali bulunuyorsa o hususta hak-hakikat ortaya çıkıncaya kadar beklemesinin görevi olduğunu çıkarmıştır.¹⁰⁷⁷

Kıssa ayetlerinden ve baştan buraya kadarki bölümlerdeki örneklerde de görüldüğü üzere emir ifade etmeyen çeşitli ayetlerden de Mâtürîdî çıkarımlarda bulunmaktadır.

¹⁰⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 202; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 226.

İbn Arabî de misafir ağırlamanın üstün bir meziyet olduğunu, misafir ağırlamanın farzı kifaye olduğunu söylemiştir. bkz. İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 21.

Kurtubî de misafire ikram adabında ev sahibinin hızlı davranması gerektiğine, kendisini de külfete sokmamasına işaret etmiştir. bkz. Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'an*, XI, 159.

¹⁰⁷⁰ Hüd 11/117.

¹⁰⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VII, 254; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 280.

¹⁰⁷² Hicr 15/59, 60.

¹⁰⁷³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, VIII, 44; Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 57.

¹⁰⁷⁴ Meryem 19/25.

¹⁰⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, IX, 131, 132; Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 176,177.

¹⁰⁷⁶ Neml 27/27.

¹⁰⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, X, 378; Mâtürîdî, *Te'vilât*, X, 440.

2. Cessâs'ın Bazı Yorumları

“Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir”¹⁰⁷⁸ ayetinin soru soran kimselerin bazı sorularının cevapsız bırakılabileceğine delalet ettiğini söylemiştir.¹⁰⁷⁹

“Mücadelede başarısız olarak ömrünü süslenmekle geçirecek olan kız çocuğu mu? diye öfkeyle sorar”¹⁰⁸⁰ ayetinin açıkça kadınların takı takımlarının mübahlığına delalet ettiğini belirtirken Hz.Peygamber ile ashabından nakledilen haberlerin, haramlığını bildiren haberlerden daha kuvvetli olduğunu izah ederek açıklamıştır.¹⁰⁸¹

“Hatta, mazeretlerini ortaya koysa da, o gün insan kendi aleyhine şahittir”¹⁰⁸² beyanında Allah Teâlâ insanı kendi aleyhine şahit kıldığını, bunun da kişinin yaptığı akitlerin, ikrarların, kendisini bağlayan itiraflarının tümünün geçerli olması gerektirdiğini ifade etmiştir.¹⁰⁸³

“Biz yeryüzünü dirilere ve ölümlere mekân yapmadık mı?”¹⁰⁸⁴ ayetinin “Ölü defnedilirken onunla beraber saçları, tüyleri ve kendisinden kopup ayrılan parçalarının da defnedilmesi gerektiğine; bunun da insan saçının ve bedeninin herhangi bir parçasını satmanın bunlar üzerinde tasarrufta bulunmanın caiz olmadığına” delalet ettiğini dile getirmiştir.¹⁰⁸⁵

“Köle âzat etmektir”¹⁰⁸⁶ azad olma, özgürlüğüne kavuşma bedelinin ödenmesi hususunda yardım etmek olacağı için, bu ayetin mükatep köleye zekat vermenin caiz olmasını gerektirdiğini söylemiştir.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁷⁸ İsrâ 17/35.

¹⁰⁷⁹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 270; Cessâs, *Ahkâm*, VII, 287.

¹⁰⁸⁰ Zuhruf 43/18.

¹⁰⁸¹ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 513; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 297. Kiyâ Herrâsî de ayette süs eşyasının kadınlara mübah olduğuna delil olduğunu söylemiştir. bkz. Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 369.

¹⁰⁸² Kiyâme 75/14,15.

¹⁰⁸³ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 632; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 596. Kiyâ Herrâsî ve İbn Arabî de bu ayetin kişinin kendi aleyhine verdiği ifadenin kabul edileceğine delil olduğunu söylemiştir. bkz. Kiyâ el-Herrâsî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 428; İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l Kur'an*, IV, 344.

¹⁰⁸⁴ Mürselât 77/25,26.

¹⁰⁸⁵ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 634; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 600.

¹⁰⁸⁶ Beled 90/13.

¹⁰⁸⁷ Cessâs, *Ahkâmu'l Kur'an*, III, 637; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 605.

“Siz de benim taptığıma tapacak değilsiniz”¹⁰⁸⁸ ayetinde ise küfrün tek millet olduğunu, mezhepleri farklı olsa bile kafirlerin dininin tek olduğuna delalet ettiği yorumunda bulunmuştur.¹⁰⁸⁹

Buraya kadarki örneklerden anlaşılacağı üzere Cessâs’ın farklı kalıplardaki ayetlerden hüküm çıkardığı görülmektedir.

Değerlendirme

Neticede bir değerlendirmede bulunarak bu bölüm ile ilgili kısaca şunları ifade edebiliriz: İbadet, muamelât, ukûbât başlıkları içerisine girmeyen hususlara yer verdiğimiz bu kısımdaki konularda diğer bölümlere nazaran Mâtürîdî daha az izahta bulunmuştur.

Helal haram yiyecekler konusunda Cessâs fıkıh kitabı gibi çeşitli başlıklar açarak konuyu uzun uzadıya incelemiştir. Yine Cessâs’ın boğazlamada besmele çekmek ile ilgili her zamanki gibi Şafiileri eleştirdiği dikkat çekerken, zorda kalanın haram yiyeceklerden yemesi hususunda ittifak halinde oldukları, aynı şekilde resim/heykel yapma, şiir gibi hususlarda rivayetleri aktararak pek yorumda bulunmadıkları görülmektedir.

Sonraki dönemlerde zamanın değişmesiyle cevaz verilen din hizmetinden ücret alma hususunda iki müfessir de ilk dönem alimleri gibi alınmaması gerektiği, alındığında bunun ibadet olmayacağı görüşündedir.

Akıl yürüterek içtihad etme konusunda aynı ayeti delil göstererek benzer açıklamalarda bulunmuşlardır. Cessâs’ın usûl ile ilgili hükümler çıkardığı ayetlerin bir kısmında Mâtürîdî’nin hiçbir izahta bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca fakih yönleri ile kimi zaman, yorulanın yorulduğunu söylemesinin mübahlığı ve ölçü-tartı meselesinden içtihad etme hükmünün çıkarıldığı ayetlerde görüldüğü üzere siyaktan uzak bir okuma gerçekleştirmektedirler.

¹⁰⁸⁸ Kâfirûn 109/5.

¹⁰⁸⁹ Cessâs, *Ahkâmü’l Kur’ân*, III, 645; Cessâs, *Ahkâm*, VIII, 620. Küfrün tek millet olduğuna delil olduğunu, İbn Kesir, Şafî ve başkaları ayetin İslam dışındaki bütün dinlerin batıl olup aynı şey olduğunu dolayısıyla da aralarında bir nesep veya mirasçı olmalarını gerektiren bir sebep varsa Yahudi’nin Hristiyan’dan veya tam tersi şekilde miras almasının mümkün olduğunu kabul ettiklerini, Ahmet b. Hanbel ve taraftarları ise Hristiyan’ın Yahudi’ye, Yahudi’nin Hristiyan’a mirasçı olmasını kabul etmediğini aktarmıştır. bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l Kur’âni’l Azîm*, VIII, 508.

Bölümü tamamlamadan önce buraya kadarki başlıkların birtakımının içerisine girebilecek veya giremeyecek konuların, çıkarımların yapıldığı bazısında sadece Mâtürîdî'nin bazısında ise sadece Cessâs'ın hüküm çıkardığı bir takım ayetlerin bir kısmının açıklamalarını örnek göstermek için kısaca ifade ettik. Bu ayetlerden çıkardıkları hükümlerin bazılarının diğer ahkâm tefsirlerinde de açıklandığı görülmüş, bunlar dipnotlarda gösterilmiştir. Birtakım çıkarımları ise müfessirlerimizin özgün düşünceleridir.

SONUÇ

Araştırmamız boyunca “Kur’an-ı Kerim’deki Mekkî ayetlerin arasında hüküm ifade edenler var mı? Varsa bunlar hangi konularda nelerdir?” sorusuna Mâtürîdî ve Cessâs’ın tefsirleri doğrultusunda cevap aradık. Konuya dair elde ettiğimiz bulgular bize, Mekkî ayetlerin içerisinde özellikle ahlak konusunda olmak üzere ibadât, muamelât ve ukubâta dair temel düzeyde hüküm içeren ayetlerin bulunduğunu göstermiştir. Bunların bazıları ahlaki öğelerle bazıları kıssalardaki ifadelerden, bazıları da doğrudan emir, nehy içeren ayetlerde yer almaktadır. Ahkâm ayetlerini kesin çizgiler ile ayırmak, Kur’an-ı Kerim’in bütünlüğüne ve ayetler arası irtibatın koparılmasına yol açabileceği için ayetler bu doğrultuda incelenmeli, aynı şekilde Medine dönemini daha iyi anlamlandırabilmek için öncesinde Mekke dönemi tahlil edilmelidir. Çalışmamız bu açıdan önem arz etmektedir.

Kur’an-ı Kerim’in nazil olduğu toplumu yirmi üç yıllık süreç içerisinde tedricen eğiterek değiştirmiştir. Dolayısıyla yaklaşık on üç yıllık Mekke dönemi ve hacim olarak Kur’an’ın büyük yekûnunu oluşturan Mekkî ayetler her konuda önemli olduğu gibi ahkâm ayetleri konusunda da önemlidir.

Ahkâmın temeli olan ahlak ve fıkıh açısından ibadât, muamelât, ukubât bölümlerini içeren ahkâm ayetleri insan hayatında temel bir unsur oluşturmaktadır. Alimlerin bir kısmı tefsir alanındaki çalışmalarını, Kur’an ayetlerinden hüküm çıkararak gerçekleştirmiştir. Ahkâm ayeti yorumlarını incelediğimiz iki fakihten Cessâs’ın “*Ahkâmu’l Kur’ân*” eseri bu şekildedir. Kur’an’ın bütün ayetlerini tefsir eden Mâtürîdî’nin “*Te’vîlâtü’l-Kur’ân*” eserinde ise pek çok ayette fikhî açıklamalar yer almaktadır. Her ikisi de hem fakih hem müfessir olan, müslüman kültür tarihindeki alimler arasında önemli bir ilmi konumda bulunan Hanefi alimleridir. Yorum ve değerlendirmelerinde farklılık bulunmakla birlikte, yorumlarının mezheplerinin görüşleri doğrultusunda olması sebebiyle Mâtürîdî ve Cessâs birçok hükümde benzer açıklamalarda bulunmuşlardır.

Çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlar göstermektedir ki, iki müfessir de Hanefi mezhebinin savunucusudur. Mâtürîdî ve Cessâs’ın vefatları arasında otuz yedi yıl vardır. Biri Semerkant’ta diğeri Bağdat’ta yaşamıştır. Dönemleri siyasi istikrar ve

iktisadi durum açısından oldukça farklıdır. Bununla bağlantılı olarak, ekonomik refahın olduğu dönemde yaşayan Mâtürîdî'nin üslubu yumuşaktır. İnsanların gergin ve daha sabırsız olduğu kıtlık, açlık zamanlardaki dönemde yaşayan Cessâs'ın üslubu ise daha net ve keskindir. İlmî gelişmeler konusunda ikisinin de yaşadığı ortamlarda faaliyetler devam etmiştir. Müfessirlerin tefsirleri ile ilgili olarak da şunlar söylenebilir: Müfessirlerimiz ayetlerde yeri geldikçe usul kaidelerine yer vermiştir. Ancak Cessâs'ın bir usûl alimi olması ile bağlantılı olarak daha sık yer verdiği söylenebilir. Eserlerinde içtihad, icma, kıyas gibi meselelerin müdafaasını yapmışlardır. İkisi de kalam ilmi ile ilgili pek çok hususa değinmişlerdir; “Allah'ın varlığına ve birliğine”, “Hz.Peygamber'in nübüvvetinin doğruluğuna” vd. delil getirmişlerdir. Hanefî alimlerinin görüşlerini benimseyerek, diğer mezheplere karşı savunmuşlardır. Genellikle Şafî mezhebinin görüşlerine yer vererek, bu görüşleri tenkit etmişlerdir. Cessâs'ın Ebu Hanife'ye özel bir bağlılığı bulunmaktadır. Bundan dolayı mezhep içi ihtilafli meselelerde Ebu Hanife'nin görüşlerini tercih etmiştir. Fıkıh kitabına benzeyen Cessâs'ın tefsirinde konular daha uzun, ayrıntılı incelenmiştir. Bazı hususlarda aynı hükümleri çıkarsalar bile Cessâs kesin ifadeler(farz, vacip, mübah vd.) ile belirtirken, Mâtürîdî ihtimalli cümleler ile ifade etmiştir. Açıklamalarında sağlam nakli delillerin yanı sıra aklî delillerden yararlanmışlardır. Ayrıca her iki müfessir de kıssalardan, ihbarî ifadelerden vb. hüküm çıkarmıştır. Kısacası Mâtürîdî ve Cessâs, Ebu Hanife'nin fikhî görüşlerini ve metodunu incelikle ele almış, geliştirmiş ve metodunun sistemleşmesinde büyük katkı sağlamıştır.

Mekkî sûrelerdeki ahkâm ayetlerinin sayısı hakkında alimler ihtilaf ederken, Mekkî sûrelerdeki ahkâm ayetlerinin tesbitindeki güçlük aşikârdır. Aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'deki ahkâm ayetlerinin sayısı ve tespiti hususunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Hüküm ayeti ile ilgili inşâ-i ihbarî cümle kısmında da ifade edildiği gibi “haber inşâ yerine”, “inşanın haber yerine” kullanıldığı durumlar mevcut olup; emir/nehy sigaları da dahil olmak üzere Kur'an-ı Kerim'deki ahkâma işaret eden ifadelerin vücub, hürmet, nedb, ibâhe ve kerâhet ifade edebildiği görülmüştür.

Çalışmada, zihnen ve ruhen bir hazırlık aşamasından geçerek mümin kişilik ve ideal insan modelinin inşasının gerçekleştirildiği Mekkî ayetlerin hüküm ifade eden ayetlerinde de aynı durumun mevcut olduğu görülmüştür. Yani Medine’de oluşturulacak ideal toplum inşasından önce Mekkî ahkâm ayetlerinde birçok hususun temeli atılmıştır. Mesela içki ve riba haram kılınmasa da bunların iyi olmadığına, ileride haram kılınacağına işaret eden ayetler Mekke’de inmiştir. Ölçü tartıda adil olmak, insanlara iyilikte yardımda bulunmak vb. emredilip; zina, zulüm, israf, haddi aşmak, yetim hakkını yemek vd. yasaklanmıştır. Yine namaz Mekke’de farz kılınırken, zekat da Mekke’de bahsedilmiş, ancak nisabı ve kimlere verileceği Medine’de belirlenmiştir. Haram ve şüpheli olan şeyler ile beslenen kişide ibadet ve kulluk heyecanının olmayacağından olsa gerektir ki tevhid inancı ile bağlantılı olarak, yenilmesi haram olan şeyler(hayvan etleri ile ilgili hükümler) Mekke’de yasaklanmıştır. Ahlaki hükümler ile kişilik inşası gerçekleştirilmiştir. Burada Mekkî ayetlerdeki hükümleri genel olarak değerlendirirsek, bunlar arasında toplum ile alakalı kısaca kul hakları(Hukuku’l İbad) olarak ifade edilebilecek hükümler bulunmakla birlikte, (tevhid inancını yerleştirdikten sonra) genellikle, ilgili ayetlerin müslümanın kendisi ile ilgili yani Allah ile kul arasındaki(hukukullah) denilebilecek türden olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak külli kaidelerin belirlendiği, hüküm ayetlerinin çokça yer aldığı Medenî ayetler içerisinde hüküm ifade etmeyen ayetler olduğu gibi inanç ve ahlak esasları üzerinde duran Mekkî ayetler içerisinde de hüküm ifade eden ayetlerin olabileceği; Mekkî sûrelerde hüküm ifade eden ayetlerin sayısı her ne kadar Medenî sûrelere oranla az ise de tamamen ahkâm ayetlerinden mahrum olmadığı, Mâtürîdî ve Cessâs’ın tefsirlerindeki ayetler doğrultusunda anlaşılmıştır.

Ayrıca üzerinde yeterince çalışma bulunmayan Mekkî ahkâm ayetleri hususunda ayrı bir konu olarak dört mezhebin otorite fakih/müfessirlerinin tefsirleri incelenerek mezheplerin hüküm ifade eden mekki ayetlere bakışının tespit edilmesi konusunun uzun ve kapsamlı bir çalışma gerektirecek olsa da, çalışılmasının bu alanda faydalı olacağını düşünerek araştırmacılara tavsiye ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd(ö.1387/1968), *el-Mu'cemü'l Müfrehes li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim*, Dâru'l Mârife, Beyrut 2010.

Acar, Abdullah, *Bir İctihad Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2005.

Ak, Ahmet, *Büyük Türk Âlimi Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Bayrak Matbaası, İstanbul 2008.

Akpınar, Ali, "Mushafa Abdestsiz Dokunma Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: V, Sy. 1, Sivas 2001, ss.81-109.

Alper, Hülya, "İbn Sinâ ve Bâkılânî Örneğinde İslâm Filozofları ile Kelâmcıların Nübüvvet Anlayışının Kur'ânî Perspektifle Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005/1, sy: 28, s. 53-73.

Altıntaş, Ramazan, "Ebû Mansûr el- Mâturîdî ve Kelamcılığı", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, (VI, s.95-112), Proje ed. Bayram Ali Çetinkaya, Cilt ed. İsmail Çalışkan, İnsan Yayınları, İstanbul 2015

Apaydın, H.Yunus, "Kefalet", *DİA*, XXV, 168-177, TDV Yayınları, Ankara 2002.

Apaydın, H.Yunus, "Şahit", *DİA*, XXXVIII, 278-283, TDV Yayınları, İstanbul 2010,

Apaydın, Mehmet, *Siyer Kronolojisi*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2018.

Askerî, Ebû Hilâl(ö.400/1009), *el-Vüçûh ve'n-Nezâ'ir*, thk. Muhammed Osman, Mektebetü's-Sekâfe ed-Dîniyye, Kahire 2007.

Atar, Fahrettin, "Nikâh", *DİA*, XXXIII, 112-117, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV Yayınları, İstanbul 1992.

Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul trs.

Aybakan, Bilal, "Muâmelât", *DİA*, XXX, 318-319, TDV Yayınları, İstanbul 2005.

Aydın, Mehmet Âkif, "Mehir", *DİA*, XXVIII, 389-391, TDV Yayınları, Ankara 2003.

Bağdatlı İsmail Paşa(ö.1338/1920), *Hediyyetü'l Ârifin Esmâü'l Müellifin ve Âsâru'l Musannifin*, Matbaa-i Behiyye, İstanbul 1955.

Bardakoğlu, Ali, "İcâre", *DİA*, XXI, 379-388, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Bâzergan, Mehdi, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, Fecr Yayınları, Ankara 1998.

Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b.Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ(ö.516/1122), *Me'âlimü't-Tenzîl(Tefsiru'l Begavî)*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osman Cuma Dumeyriyye, Süleyman Müsellem el-Haraş, Dâru Tayyibe, Riyad 1988.

Belîk, İzzeddin, *Âyet ve Hadislerle İslâmî Hayat*, çev. İbrahim Cücük, Vecdi Akyüz, Salim Öğüt, İklim Yayınları, İstanbul 1992.

Beyâzîzâde, Ahmed Efendi(ö.1098/1687), *İşârâtü'l Merâm min İbârâti'l İmâm*, thk. Yusuf Abdürrezzak, Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihî, Kahire 1949.

Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b.Ömer b.Muhammed(ö.685/1286), *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Dâru İhyai't Tûrasi'l Arabî, Beyrut, trs.

Bilgin, Ömer Faruk, *el-Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân'ının Dirayet Tefsiri Açısından Tahlihi*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2012.

Bilmen, Ömer Nasuhi(ö.1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirin*, Ravza Yayınları, İstanbul 2015.

Birişik, Abdülhamit, "Sûre", *DİA*, XXXVII, 538-539, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

Brockelmann, Carl(ö.1375/1956), *Geschichte Der Arabischen Litteratur(GAL)Supplementbend I*, E.J.Brill, Leiden 1937.

Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cu'fi(ö.256/870), *Sahih-i Buharî*, Cemiyetü'l Mektezi'l İslâmî, Germany 2000.

Bural, Sevinç Gökbulut, *Kur'an-ı Kerim'in Mekkî Sûrelerinde İman-Ahlâk İlişkisinin Toplumsal Boyutları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016.

Câbirî, Muhammed Âbid(ö.1431/2010), *Kur'an'a Giriş*, trc. Muhammed Çoşkun, Mana Yayınları, İstanbul 2013.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 2015.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 2013.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmu'l Kur'ân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin, Beyrut 2013.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *Ahkâmu'l Kur'ân*, trc. Mehmet Keskin, İ'tisam Yayınları, Ankara 2018.

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b.Alî er-Râzî(ö.370/981), *el-Fusûl fi'l-Usûl(Usûlu'l Fikh)*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, Vizâratü'l Evkâf ve Şuûni'l İslamiyye, Kuveyt 1994.

Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö.400/1009), *es-Sihâh: Tâcu'l Luga ve Sihâhu'l Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar, Dâru'l Kütübî'l Arabî, Kahire 1956.

Cezîrî, Abdurrahman b.Muhammed(ö.1360/1941), *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1991.

Cilacı, Osman, “Dua”, *DİA*, IX, 529-530, TDV Yayınları, İstanbul 1994.

Çağrı, Mustafa, “Ahlâk”, *DİA*, II, 1-9, TDV Yayınları, İstanbul 1989.

Çağrı, Mustafa, “İhsan”, *DİA*, XXI, 544, 545, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Çelik, Yusuf, “Kur’an’da İbadet”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sy: 41, s.203-219.

Çetin, Abdurrahman, “Tilâvet Secdesi”, *DİA*, XLI, 157-159, TDV Yayınları, İstanbul 2012.

Çetiner, Bedreddin, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *DİA*, I, 551-552, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

Çoşkun, Muhammed, *İbadet Ayetlerinin Antropolojik Yorumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Dalgın, Nihat, “Secde”, *DİA*, XXXVI, 271-272, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

Dâmegânî, Ebu Abdullah Muhammed b.Ali(ö.478/1085), *el-Vücûh ve’n-Nezâ’ir*, thk. Abdülhamid Ali, Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, Beyrut trs.

Demirci, Muhsin, “İstiâze”, *DİA*, XXIII, 318-319, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

Demirci, Muhsin, *Kur’an Tefsirinde Farklı Yorumlar*, İFAV Yayınları, İstanbul 2017.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV Yayınları, İstanbul 2016.

Derveze, Muhammed İzzet(ö.1405/1984), *et-Tefsîrû’l Hadîs*, çev. Şaban Karataş, Ahmet Çelen, Mehmet Çelen, Ekin Yayınları, İstanbul 1998.

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Müt’a”, *DİA*, XXXII, 174-180,TDV Yayınları, İstanbul 2006.

Duman, Ali, “İmam Mâtürîdî, Hayatı, Eserler ve İslam Düşüncesindeki Yeri”, *Hikmet Yurdu-İmam Maturidi ve Mâtürîdîlik Özel Sayısı-*, 2009/2, sy: 4, s.109-126.

Duman, M. Zeki, “*Beyânu’l-Hak: Kur’ân-ı Kerim’in Nüzûl Sırasına Göre Tefsiri*”, Fecr Yayınları, Ankara 2006.

Düzgün, Şaban Ali, “Mâtürîdî’nin Kur’an Yorum Yöntemi”, *Mâtürîdî’nin Düşünce Dünyası*, ed. Şaban Ali Düzgün, Kuban Yayıncılık, Ankara 2018.

Ebu Davud, Süleyman b. el Eş’as b. İshak es-Sicistâni el-Ezdî(ö.275/889), *Sünen-i Ebu Davud*, Cemiyetü’l Meknezi’l İslâmî, Germany 2000.

Ednevî, Ahmed b. Muhammed(ö.?), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Mustafa Özel, Muammer Erbaş, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2005.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

Eren, Cüneyt, *Ahkam-ı Kur'ân*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2016.

Erkal, Mehmet, “Öşür”, *DİA*, XXXIV, 97-100, TDV Yayınları, İstanbul 2007.

Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed(ö.370/980), *Tehzîbü'l-Luga*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l Mısriyye, Kahire trs.

Ferrâ, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Ziyâd(ö.207/822), *Meâni'l Kur'ân*, Alemü'l Kütüb, Beyrut 1980.

Feyzli, Hasan Tahsin, *Câhiliye Zihniyetinin Kur'ân'la Değişimi*, İz Yayınları, İstanbul 2020.

Feyzli, Hasan Tahsin, *Kur'ân'da Ahlâk-Hukuk İlişkisi*, İz Yayınları, İstanbul 2020.

Filinta, Handan, *Mekkî Surelerde Kişilik İnşası*, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018.

Gengil, Veysel, *Tefsir Te'vil Ayrımı Bağlamında Mâturîdî'de Tefsirin İmkânı Meselesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.

Görgün, Tahsin, “İnşâ-Dil Bilimi Terimi Olarak İnşâ-”, *DİA*, XXII, 339-341, TDV Yayınları, İstanbul 2000.

Görmez, Mehmet, “*Temel İslam Bilimleri ve Ahlak İlmi İlişkisi*”, Haz. Fatıma Nur Demir, İDE Akademi 2020- 2021 Ders Notları, (<https://www.ide.org.tr/TR/listmenu/islmdusuncesindebilimlerinbirligi/detail/temelis/ambilimleriveahlakilmiliskisiprofdrmehmetgormez> -Erişim:06.06.2021-)

Gözeler, Esra, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*, KURAMER Yayınları, İstanbul 2016.

Güç, Ahmet, “Kıble”, *DİA*, XXV, 364-365, TDV Yayınları, Ankara 2002.

Güngör, Mevlüt, “Cessâs”, *DİA*, VII, 427-428, TDV Yayınları, İstanbul 1993.

Güngör, Mevlüt, *Cessâs ve Ahkâmü'l Kur'ân'ı*, Elif Matbaası, Ankara 1989.

Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Tefsirinde Fikhî Tefsir Hareketi ve İlk Fikhî Tefsir*, Kur'ân Kitaplığı Yayınları, İstanbul 1996.

Gürman, Ceyda, *Ahkâm Ayetlerindeki Ahlâkî Boyut*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

Güven, Şahin, “Muhammed Âbid el-Câbirî ve Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu”, *Bilimname*, 2011/1, sy:XX, s.53-84.

Halid b.Osman es-Sebt, *Kavâidü't Tefsir*, Dâru İbn Affan, Kahire 2002.

Hâlil b. Ahmed, Ebû Abdirrahman el-Ferâhîdî(ö.175/791), *Kitâbü'l Ayn*, thk. Abdülhamid Hendavî, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2003.

Hallâf, Abdulvahhâb(ö.1376/1956), *İslâm Hukuk Felsefesi(İlmu Usûli'l Fikh)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973.

Huleyf, Fethullah, “Ebu Mansur Maturidî Hayatı ve Eserleri”, çev. Mustafa Öz, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1974, c:XIII, sy: 5, s. 316-319.

Irmak, Mustafa, *Haber ve İnşa Klasik Dilbiliminde Bildirim ve Talep İfadeleri*, İSAM Yayınları, Ankara 2017.

İbn Akîle el-Mekkî, Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b.Ahmed(ö.1150/1737), *ez-Ziyâde ve'l İhsân fî Ulûmi'l Kur'ân*, Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasat, Şarika 2006.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân e-Muhâribî el-Gırnâî el-Endelüsî(ö.541/1147), *el-Muharreru'l Vecîz fî Tefsirî'l Kitâbi'l Azîz*, thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2001.

İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b.Ali b.Muhammed el Bağdâdî (ö.597/1201), *Fünûnu'l Efnân fî Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Hasan Ziyaeddin Itr, Dâru'l Beşâri'l İslamiyye, Beyrut 1987.

İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b.Ali b.Muhammed el Bağdâdî(ö.597/1201), *Zâdu'l Mesîr fî İlmi't Tefsîr*, el-Mektebetü'l İslamî, Beyrut 1984.

İbn Cevzî, Ebu'l Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b.Ali b.Muhammed el Bağdâdî (ö.597/1201), *Nüzhetü'l A'yûni'n Nevâzir fî İlmi'l Vücûh ve'n Nezâ'ir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r Risale, Beyrut 1987.

İbn Durays el-Becelî, Ebu Abdullah Muhammed b. Eyyüb(ö.294/906), *Fezâilü'l Kur'ân ve mâ Unzile mine'l-Kur'ân bi Mekke ve mâ Unzile bi'l-Medine*, thk. Gazve Bedir, Dâru'l Fikr, Dimeşk 1987.

İbn Hanbel, Ahmed Ebu Abdullah b. Muhammed(ö.241/855), *Müsned*, el-Mektebetü'l İslamî, Beyrut 1978.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik(ö.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhâfız Şelbî, Matbaa-ı Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1936.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemaleddin Abdülmelik(ö.218/833), Hz.Muhammed'in Hayatı(*es-Sîretü'n-Nebeviyye*), çev. İzzet Hasan, Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.

İbn İshak, Ebu Abdullah Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî(ö.151/768), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Dâru Ahbarî'l-Yevm Kıtâu's-Sekafiyye, Kahire, 1998.

İbn Kesîr, Ebu'l Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer el-Kureşî ed-Dımaşkî(ö.774/1373), *Tefsîru'l Kur'âni'l Azîm*, thk. Samî b.Muhammed es-Selâme, Dâru Tayyibe, Riyad 1999.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (ö.879/1474), *Tâcü't Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Dâru'l Kalem, Dımaşk 1992.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd(ö.273/887), *Sünen-i İbn Mâce*, Cemiyetu'l Meknezi'l İslamî, Germany 2000.

İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem el-İfrîkî el-Mısrî (ö.711/1311), *Lisânü'l Arab*, thk. Amir Ahmed Haydar, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2009.

İbn Nedim, Ebu'l Ferec Muhammed b.Ebî Yâkub İshak(ö.380/990), *el-Fihrist*, thk. Yusuf Ali Tavîl, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2010.

İbn Rüşd, Ebü'l Velîd Muhammed b.Ahmed el-Kurtubî(ö.595/1198), *Bidâyetü'l Müctehid ve Nihâyetü'l Muktesid(Mezhepler Arası Mukayeseli İslâm Hukuku)*, trc. Ahmed Meylânî, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015.

İbnu'l Esir, İzzeddin el-Cezeri (ö. 630/1233), *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sadr, Beyrut 1980.

İbnü'l Arabî, Ebû Bekr Muhammed b.Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî(ö.543/1148), *Ahkâmu'l Kur'ân*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2002.

İmamoğlu, M.Ragıp, *İmâm Ebû Mansûr el-Mâturîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'daki Tefsir Metodu*, DİB Yayınları, Ankara 1991.

İzzeddin b.Abdüsselâm, Ebi'l Kasım es-Sülemî ed-Dımaşkî(ö.660/1262), *el-İmâm fî Beyâni Edilleti'l Ahkâm*, thk. Rıdvân Muhtar b. Ğarbiyye, Dâru'l Beşairî'l İslâmiyye, Beyrut 1987.

Kahraman, Abdullah, *İslam'da İbadetlerin Değişmezliği: İslam Hukukunda Ahkâmın Değişmesi Açısından İbadet ve İbadet Nitelikli(Taabbudi)Hükümler*, Akademi Yayıncılık, İstanbul 2002.

Kallek, Cengiz, “İsraf”, *DİA*, XXIII, 178-180, TDV Yayınları, İstanbul 2001.

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça Sözlük*, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Kanar, Yüksel, *İbadet*, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.

Kandemir, Mehmet Yaşar; Zavalısız, Halit; Şimşek, Ümit, *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, İFAV Yayınları, İstanbul 2019.

Kara, Mustafa; **Kösetürk**, Canan, “Hz.Yûsuf Kıssasında Yer Alan Ahkâma Dair Bazı Âyetler ve İlişkili Olduğu Hükümler”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, (3/1), Nisan 2019, s.121-139.

Karabulut, Ali Rıza, “*Mâturîdî'nin Eserleri ve Hakkında Yazılanlar*”, Ebû Mansur Semerkandî Kongresi, Kayseri 1986, s. 179-197.

- Karagöz**, İsmail *Kur'ân'da İbâdet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul 1997.
- Karagöz**, İsmail, *İlahî Yasaklar*, Kar Yayınları, Ankara 2014.
- Karagöz**, İsmail, *İnsan Din ve Özgürlük*, DİB Yayınları, Ankara 2017.
- Karagöz**, İsmail, *Kur'an'ı Anlamak Kırk Ayet ve Yorumu*, TDV Yayınları, Ankara 2008.
- Karagöz**, İsmail; **Karaman**, Fikret; **Paçacı**, İbrahim vd.; *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2017.
- Karakaya**, Hasan, *Fıkıh Usûlü*, Beka Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Karaman**, Hayreddin, “Zekât”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, XIII, 495-504, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.
- Karaman**, Hayreddin, *Fıkıh Usûlü(İslâm Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010.
- Karaman**, Hayreddin, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991.
- Karataş**, Ali-Ethem, Mürsel, “Tefsir ve Tefsir Tarihi Açısından Mâtürîdî'nin Te'vilâtı'l-Kur'ân Adlı Eseri”, *Uluslararası Sempozyum: Orta Asya Alimlerinin İslam Medeniyetine Katkıları*, 10-12 Ekim 2018, Bişkek/Kırgızistan, s.735-750.
- Kâsânî**, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed(ö.587/1191), *Bedâ'i'u's-Sanâ'i' fî Tertîbi's-Şerâ'i'*, thk. Ali Muhammed Muavvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 2003.
- Kasapoğlu**, Abdurrahman, *Kur'ân'da Ahlak Psikolojisi*, Yalnızkurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Katîb Çelebî**, *Keşfü'z Zünun*, Haz. Şerafettin Yaltkaya, Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, y.y 1941.
- Kayhan**, Mustafa, *İslâm Hukuku Açısından Kur'ân Kıssalarının Kritiği*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1996.
- Kazvîni**, Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b.Abdurrahman(ö.739/1338), *el-İzâh fî Ulûmi'l Belâğa ve'l Beyân ve'l Bedî*, thk. Muhammed Abdülmünim Hafâci, Mektebetü'l-Maarif, Riyad 2006.
- Kefevî**, Ebü'l Bekâ (ö.1095/1684), *el-Külliyyât*, thk. Adnan Derviş, Muhammed el-Misrî, Müessesetü'r Risale, Beyrut 1998.
- Keskioğlu**, Osman, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an'ı Kerim Bilgileri*, TDV Yayınları, Ankara 1993.
- Kırca**, Celal, “Maturidi'nin Tefsir, Te'vil Anlayışı ve Metodu”, *Ebû Mansûr Semerkandî Mâtürîdî(862-944)*, Kayseri 1986.
- Kiyâ el-Herrâsî**, Ebü'l Hasen Şemsülislâm İmâdüddîn Alî b. Muhammed b.Alî(ö. 504/1110), *Ahkâmu'l Kur'ân*, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut 1983.
- Korkmaz**, Sıddık, *İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.

- Köse, Saffat**, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2014.
- Köse, Saffet**, “Tekbir”, *DİA*, XL, 341-343, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Kuraşî**, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Mısrî(ö. 775/1373) *el-Cevâhiru'l Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Dâru Hicr, Riyad 1993.
- Kurtubî**, Ebu Abdullah Muhammed b.Ahmed b.Ebî Bekr(ö.671/1273), *el-Câmiu li-Ahkâmi'l Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r Risâle, Beyrut 2006.
- Kutlu, Sönmez**, “Bilinen ve Bilinmeyen Yönleriyle İmam Mâtürîdî”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.25-66.
- Kutlu, Sönmez**, “Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya”, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, s.441-505.
- Kutub, Muhammed**, *Kur'an Araştırmaları*, trc. Bekir Karlığa, Beşir Eryarsoy, Seriyeye Yayınları, İstanbul 1997.
- Küçük, Abdurrahman**, “Ahid”, *DİA*, I, 532-533, TDV Yayınları, İstanbul 1988.
- Leknevî**, Muhammed Abdülhay(ö. 1304/1886), *el-Fevâ'idü'l Behiyye fî Terâcimi'l Hanefiyye*, Matbaa-i Saadet, Mısır 1324.
- Mâlik b. Enes**, Ebû Abdillâh b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî (ö.179/795), *el-Muvatta'*, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.
- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed(ö.333/944), *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2017.
- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed(ö.333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet Vanlıoğlu, İlmi Kontrol. Bekir Topaloğlu, Dâru'l Mizan, İstanbul 2005.
- Mâtürîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed(ö.333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Mâverîdî**, Ebü'l Hasen Alî b.Muhammed b. Habîb el-Basrî(ö.450/1058), *en-Nüket ve'l-Uyûn(Tefsiru'l Mâverîdî)*,thk. Seyyîd b. Abdülmaksûd b.Abdürrahîm, Dâru'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut ts.
- Mennâ' Halil Kattân(ö.1420/1999)**, *Ulûmu'l Kur'ân*, trc. Arif Erkan, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.
- Mevdûdî**, Ebu'l A'lâ(ö.1399/1979), *Tefhimu'l Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- Mevlâ el-Hasen b.el-Hüseyn el-Hayyân**, “Ahkâmu'l Kur'ân İlmi: Doğuşu, Gelişimi ve Eserleri Üzerine Bir Araştırma”, çev. Mustafa Şentürk, Mine Özer, Narin Yavuz, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy: 22, s.457-491.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman**, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınevi, İstanbul 2007.

Muhammed el-Hudari(ö.1345/1927), *Târîhu 't Teşrî'i'l İslâmî İslam Hukuku Tarihi*, trc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 2018.

Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *Tefsîr-i Kebîr*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, çev. M. Beşir Eryarsoy, İşaret Yayınları, İstanbul 2006.

Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *Tefsîru'l Hamse Mie Âye Mine'l Kur'an*, thk. Salahaddin Hüseyin ed-Duri, Silsiletü İhyâü't Tûrasi'l İslâmî, Bağdat 2008.

Mukâtil b. Süleyman(ö.150/767), *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fi'l Kur'ani'l Azîm*, thk.Hâtîm Salih ed-Dâmin, Mektebetü'r Rüşd, Bağdat 2011.

Muminov, Aşirbek, “Mâtürîdîlik Araştırmalarında Kaynak Olarak Semerkant Câkardize Mezarlığı'ndaki Mezartaşı Kitabeleri- Mâtürîdîlik Tarihini Öğrenme Açısından X-XIV.Asır Semerkand Kitâbelerinin Önemi-“, *Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik-Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı-*, ed.İlyas Çelebi, İFAV Yayınları, İstanbul 2012.

Müslim, Ebu'l Hüseyin ibn el-Haccâc el-Kuşeyrî(ö.261/875), *Sahih-i Müslim*, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.

Mütercim Asım Efendi (ö.1235/1819), *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmusi'l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2013.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî (ö. 303/915), *Sünen-i Nesai*, Cemiyetü'l Meknezi'l İslâmî, Germany 2000.

Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b.Muhammed(ö.508/1115), *Tebsiratü'l Edille fi Usûli'd-Dîn*, Tenkidli nşr. Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 1993.

Nesefî, Ebü'l Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd(ö.710/1310), *Medârikü't Tenzîl ve Hakâ'iku't Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedevî, Dâru'l Kelimi't Tayyib, Beyrut 1998.

Okumuş, Fatih, “Setr-i Avret”, *DİA*, XXXVI, 576, TDV Yayınları, İstanbul 2009.

Okumuş, Mesut, “Kur'an'ın Tedrici Süreci Bağlamında Mekki ve Medeni Ayetler Üzerine”, *Eskiyeni: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2013, sy:27, s.7-21.

Okumuş, Mesut, “Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi”, *İslami İlimler Dergisi*, I. Kur'an Sempozyumu, 2007, s. 91-109.

Olgun, Tahir (Tâhirü'l Mevlevî), *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

Öğüt, Salim, “Fâtîha Sûresi(Fıkıh)”, *DİA*, XII, 254-255, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

Öğüt, Salim, “Tahâret”, *DİA*, XXXIX, 382-385, TDV Yayınları, İstanbul 2010.

Önal, Recep, “Mâtürîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Kelam İlmi'ndeki Yeri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2013, c: 8, sy:3, s.325-360.

Önal, Recep, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya 2013.

Özcan, Hanifi, *Mâtürîdî'de Bilgi Problemi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1993.

Özdemir, Hasan Rıza, *Amelî Ahlak Çerçevesinde Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2019.

Özdeş, Talip, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtu Ehli's-Sünne Adlı Eserinin Tefsir Metodolojisi Açısından Tahlil ve Tanıtımı*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1997.

Özel, Ahmet, "Ahkâm", *DİA*, I, 550-551, TDV Yayınları, İstanbul 1988.

Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*, TDV Yayınları, Ankara 2017.

Özen, Şükrü, "İmam Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Fıkıh Usûlünün İnşası", *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, Otto Yayınları, Ankara 2017, s.221-262.

Özen, Şükrü, "Mâtürîdî", *DİA*, XXVIII, 146, TDV Yayınları, Ankara 2003.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-180, TDV Yayınları, Ankara 2003.

Özsoy, İsmail, "Faiz", *DİA*, XII, 110-126, TDV Yayınları, İstanbul 1995.

Pusmaz, Durak, *Mekki Surelerde Ahkam Ayetleri*, Huzur Yayınevi, İstanbul 2012.

Râğıb el-İsfahânî, Ebu'l Kasım Hüseyin b.Muhammed b. el-Mufaddal (ö.V/XI.yüzyılın ilk çeyreği), *Müfredâtü Elfazı'l Kur'an*, thk. Safvan Adnan Dâvudî, Dâru'l Kalem, Dimaşk 2002.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b.Ömer b.Hüseyin(ö.606/1210), *Mefâtihu'l Gayb (Tefsîr-i Kebîr)*, trc. Suat Yıldırım, Sadık Kılıç, Lütfullah Cebeci, Sadık Doğru, Huzur Yayınevi, İstanbul 2002.

es-Sabuni, Muhammed Ali(ö.1442/2021), *Kur'an-ı Kerim'in Ahkâm Tefsiri*, trc. Mazhar Taşkesenlioğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1984.

es-Sâyis, Muhammed Ali(ö.1396/1976), *Tefsîru Âyâtü'l-Ahkâm*, thk. Zekerriyya Umeyrut, Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut 2010.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b.Muhammed b.Mansûr(ö.562/1166), *el-Ensâb*, el-Farukü'l Hadise, y.y 1977.

Sert, Hüseyin Emin, *Tefsir Tarihinde Fıkıhî Tefsirler ve İmam Şâfî'ye Nisbet Edilen Ahkâmü'l-Kur'an*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 1995.

Shahrani, Shukrullah Rameh, *Fıkıh İlmi Açısından İbâdet-Ücret İlişkisi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2020.

- Sifil**, Ebubekir, “Kıraat”, XXV, 433-435, TDV Yayınları, Ankara 2002.
- Sinanoğlu**, Mustafa, “İbadet-Etimoloji ve Tanımı”, *DİA*, XIX, 233-235, TDV Yayınları, İstanbul 1999.
- Subhî es-Sâlih(ö.1407/1986)**, *Kur’an İlimleri*, trc. M.Said Şimşek, Esra Yayınları, Konya 1994.
- Suyûtî**, Ebu’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebibekr b. Muhammed(ö.911/1505), *el-İklîl fî İstinbâti’t Tenzîl*, thk. Amir b.Ali el-Arabi, Dâru’l Endülüsî’l Hadra, Cidde 2002.
- Suyûtî**, Ebu’l Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebibekr b. Muhammed(ö.911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi’l Kur’ân*, Şirketi Mektebeti Matbaat-ı Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1951.
- Taberî**, Ebû Ca’fer Muhammed b.Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî(ö.310/923), *Câmiu’l Beyân an Te’vîli Âyi’l Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, Kahire 2001.
- Tahâvî**, Ebû Ca’fer Ahmed b.Muhammed b. Selâme el-Ezdî El-Hacrî el-Mısırî(ö.321/933), *Ahkâmü’l Kur’âni’l Kerim*, İSAM Yayınları, İstanbul 1995.
- Tancî**, Muhammed b.Tavî, “Abû Mansûr el-Mâtürîdî”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1955, cilt: IV, sayı: 1-2, s.1-12.
- Taşköprüzâde**, Ahmed Efendi(ö.968/1561), *Miftâhu’s Sa’âde ve Misbâhu’s Siyâde fî Mevzûâti’l Ulûm*, Daru’l Kütübî’l İlmiyye, Beyrut 1985.
- Taşköprüzâde**, Ahmed Efendi(ö.968/1561), *Tabakâtü’l Fukahâ*, Mektebetü’l Merkeziyye, Musul 1954.
- Tirmizî**, Ebu İsâ Muhammed b.İsâ b.Sevre(Yezîd)(ö.279/892), *Sünen-i Tirmizî*, Cemiyetü’l Meknezi’l İslâmî, Germany 2000.
- Topaloğlu**, Bekir, “Mâtürîdî-Tefsir İlmindeki Yeri-”, *DİA*, XXVIII, 157-159, TDV Yayınları, Ankara 2003.
- Topaloğlu**, Bekir, “Te’vîlâtü’l-Kur’ân”, *DİA*, XLI, 32-33, TDV Yayınları, İstanbul 2012.
- Tuğ**, Salih, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Tuğberk**, Yavuz, *Tasavvufî Tefsirlerin Ahkâm Ayetlerine Yaklaşımı(Sülemî’nin Hakaiku’t-Tefsiri Bağlamında)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014.
- Tuzcu**, Recep, *Namazın Teşri Süreci-Rivayetlerin Kronolojik Değerlendirilmesi-*, Hüner Yayınevi, Konya 2019.
- Ünsal**, Hadiye, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Adana 2014.
- Ünver**, Mustafa, *Tefsir Usûlünde Mekkî-Medenî İlmî*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Samsun 1998.

Üzüm, İlyas, “Hüküm”, *DİA*, XVIII, 464-466, TDV Yayınları, İstanbul 1998.

Yakûbî, Ebü'l Abbas Ahmed b.Ebî Ya'kub İshak b.Cafer b.Vehb b.Vâzih(ö.284/897), *Târîhu 'l-Yakûbî*, Matbaat-ı Berîl, Leiden 1883.

Yaşaroğlu, M. Kâmil, “Namaz”, *DİA*, XXXII, 350-357, TDV Yayınları, İstanbul 2006.

Yavuz, Adil, *Hadislerde Mekkîlik ve Medenîlik*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi(ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, sad. İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli, Abdullah Yücel, Azim Dağıtım, İstanbul 2015.

Yıldırım, Celâl, *Kaynaklarıyla İslâm Fıkhu(İbâdât- Muamelat-Feraiz)*, Uysal Kitabevi, Konya trs.

Zebîdî, Ebü'l Feyz Muhammed el-Murtazâ b.Muhammed b.Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî(ö.1205/1791), *İthâfü's-Sâdeti'l-Müttakîn bi Şerhi Esrâri İhyâ'i Ulûmi'd Dîn*, Matbaa-ı Meymeniyye, Kahire 1311.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Tefsir Tarihi et-Tefsir ve'l Müfessirûn Tercümesi*, trc. Aydın Temizer, Bünyamin Açıkalm, Halil Aldemir, Murat Yılmaz, Beka Yayıncılık, İstanbul 2018.

Zemahşerî, Ebu'l Kasım Cârullah Mahmûd b.Ömer b.Muhammed el-Hârizmî(ö.538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't Te'vîl*, ed. Murat Sülün, çev. Komisyon, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2016.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdullah(ö.794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l Fazl İbrahim, Dâru't Tûrâs, Kahire 1984.

Zertürk, Hidayet, *Ahkâm Ayetleri ve Tarihselcilik*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2020.

Zirikli, Hayreddin(ö.1396/1976), *el-A'lam:Kamûsu Terâcim li Eşheri'r Ricâl ve'n Nisâ mine'l Arab ve'l Müstağrebîn ve'l Müsteşrikîn*, b.y, Beyrut 1969.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm(ö.1367/1948), *Kur'ân İlimleri Menâhilu'l İrfân Tercümesi*, trc. Halil Aldemir, Beka Yayıncılık, İstanbul 2015.